

पञ्चपादिका ।

श्रीपद्मपादाचार्यविरचिता ।

काशीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालायामध्यापकेन
श्रीरामशास्त्रिभागवताचार्येण संशोधिता ।

Salva
—————
PAD

काश्याम् ।

ई. जे. लाजरमकम्पन्याख्येन स्वमुद्रालये मुद्रिता ।

संवत् १९४८ ।

PREFACE.

The so called *Pañchapādikā* of *Padmapāda*, the oldest of the commentaries on *Śaṅkara's Śārīrakabhāṣya*, is a fragment of a fragment. Its title would imply that the work treated of the first five *pādas* of the *Bhāṣya*; but, as a matter of fact, all the MSS. hitherto examined of it and its related glosses* end abruptly with the *chatuḥsūtrī i. e.* Adhy I. *pāda* 1, sū. 1-4. The fragmentary condition of the MSS. has not been satisfactorily explained. Beyond all doubt *Padmapāda* intended a complete treatise. See below, p. 29, ll 3, 4: 'svāvasara eva &c.,' which refers to Adhy. II, 2, 32: and p. 33. ll 12, 13: 'tathaika &c.,' referring to III. 3, 53: and p. 75 ll 16, 17, where further general indications are given. But neither in these contexts, nor in the usual lengthy discussion of *maṅgalācharana* (where, perhaps, it would have been more appropriate) is any explanation offered by the gloss writers as to the incompleteness of their original. *Vidyāraṇya* also furnishes no clue in his *Vivaranaprameyaśaṅgraha*.† We are thus thrown back on what seems to be the later and doubtful testimony of one *Mādhava*,‡ who in his *San-*

---

* The *Pañchapādikāvivarana*, *Tattvadīpana* and *Bhāvaprakāśikā*. An edition of the former work, with extracts from the latter, now appears in this Series.

† Will appear shortly

‡ As against the identification of this *Mādhava* with the renowned *Vidyāraṇya*, see Burnell's *Vaiṣṇavabrahmana* p. xx and note K. T. Telang discusses the historical value of the two *Saṅkaravijayas* in *Ind Antiq* Vol V pp. 287 *et seq*. He writes (*ibid* p. 293) — 'A work on *Śaṅkara's* victories is ascribed to another of *Śaṅkara's* pupils—*Chidvilāsa*—who, I take it, is identical with *Chitsukha*. Not having access to the work, I am unable to say whether it was really written by a pupil of *Śaṅkara's*, or whether the author was one of the "ancient poets" to whom *Mādhava* refers. Nevertheless, the fact that it is attributed to *Chitsukha* induces me to express the hope that some body may undertake to edit and publish it.' I regret having failed to procure a MS. of *Chidvilāsa's Saṅkaravijaya*. However, I may remark that this *Chidvilāsa*

karavijaya industriously recites the story of the Pañchapādi. To enable the reader to judge for himself the outlines are here given.

Suresvarāchārya, one of Saṅkara's pupils, seeks and receives permission to write a vārttika on the master's Bhāṣhya. [xiii. śl. 1-3] Other disciples secretly approach the master and express their disapproval of Suresvara's attempt, on the ground of his being devoted to karmakāṇḍa and, therefore, unfitted for the task of commenting on jñānakāṇḍa. They ask that another disciple Padmapāda, whose sannyāsin name is Sanandana, may be entrusted with the task. [śl. 5-21] Permission is granted. But Padmapāda must not write a vārttika to which Suresvara is pledged. [śl. 43] Suresvara is told in private of the objections brought against him. Urged by the master to write an original work on Vedānta, he produces the Naishkarmyasiddhi* : not, however, without giving vent to a curse on any future commentary, 'which shall never pass current in the world.' [śl. 44-53] Padmapāda writes a ṭīkā 'the former portion of which is known as the Pañchapādīkā, and the latter portion as the Vṛtti.' [śl. 70-71]† The master consoles Suresvara. Of Padmapāda's work, five pādas—in fact, only the portion on the first four sūtras shall be known in time to come. Reappearing in this world as Vāchaspati,‡ Suresvara shall write a complete and lasting ṭīkā. [śl. 72-73] Padmapāda's ṭīkā is burnt in his uncle's house. [xiv. śl. 160] Saṅkara recites it from memory, while the delighted Padmapāda writes it down. [śl. 167-170].

We need not entirely discredit the above story. The jealousy of fellow disciples, or the accident of fire, might well injure or destroy a book. But there is a decidedly suspicious ring about the curse of Suresvara and the prophecy of Saṅkara. Further, against śl. 70-71 we must balance the (fact already noticed) that

* Suresvara nowhere mentions these circumstances

† "यत्पूर्वमाहः किं पञ्चपादिका तच्छ्रेया एतिरिति प्रयोयते" ॥

‡ "वाचस्पतित्वमधिगम्य यमु चरायाम्" । 'Vāchaspatitva' may of course imply nothing more than mastery of style or language, but the personal reference to Vāchaspati, the writer of the Bhāmati, would be irresistible to Mādhava, the self styled *paratolāksa* (cf K. T. Telang, Ind Antiq Vol I p. 299)

the gloss writers, and Vidyāraṇya, do not even hint at the work having ever existed in a complete form. Their silence may not be conclusive ; but it becomes all the harder to explain on the assumption that the Mādhavīyaśaṅkaravijaya furnishes an authentic and well known history of the *Pañchapādikā*.

Our text is based on 4 MSS. : (a) No 208, Benares Sanskrit College Catalogue, not dated, accurate ; (b) No. 195, Ben. Sans. Coll. Cat. not dated, but older than (a), accurate ; (c) lent by Mahāmahopādhyāya Gaṅgādhara Śāstrī, not dated, but a copy of the *Vivaraṇa* in the same hand bears date Samvat 1822 : both copies have evidently been revised by a pandit ; (d) lent by Pandit Vibhavarāma of Benares, not dated, this too has been carefully revised by a pandit, who has appended occasional notes in the margin.

The *Pañchapādikā* is a marked instance of a book more known than read. Though constantly quoted as the *Tikā kar'* ἐξοχήν in later polemical works, the book itself is now rarely studied, having been supplanted by the *Bhāmatī* and the other commentaries on the *Bhāṣya*. But as a full and, in some respects, original exposition of that Vedānta crux, *adhyāsa* (see appended notice in Sanskrit), our work has merits of its own which, together with its historical interest, will, it is hoped, justify its publication for the first time. A closer discussion of its contents is reserved for the introduction to the English translation now being prepared.

॥ भूमिका ॥

अथेयं पञ्चपादिका श्रीमद्भगवच्छङ्कराचार्यपादप्रणीतब्रह्मसूत्रभाष्यस्य व्याख्या तत एव सावादधिगतसकलवेदान्ततत्त्वेन तच्छिष्यमुख्येन श्रीपद्म-पादाचार्येण विरचिता गभीरार्थपरिपूरिता जिज्ञासुजनेपयोगाय प्रकाशयते । अस्याः किल पञ्चैव पादाः प्रघरेयुस्तत्रापि आद्या चतुःसूत्र्येव प्रसिध्येदिति भगवता शङ्करभगवत्पादेन रचयिता ऽमिदधइति वर्णयन्ति स्म शङ्करादिग्विजये माधवाचार्याः । तदादेशानुसारेणैव चिरमन्वियमाणापि चतुःसूचीते। नाधिका-सावुपलभ्यते व्याख्या चास्या विघरणनाम्नी तावत्येव । अस्यां च प्रथमसूत्रे च-त्वारि वर्णकानि द्वितीये चैकं तृतीये द्वे चतुर्थे च द्वे इत्येवं नव वर्णकानि विषयभे-देन ततद्विषयोपयुक्तविधियुक्तिसंसक्तानि विहितानि मुख्यप्रतिपत्तये ग्रन्थकृता ।

अयं च पद्मपादाचार्यो विष्णुवतारो विमलनामकब्राह्मणपुत्रः शङ्क-रादिग्विजये स.३-श्लो २ अस्यैवावतारत्वमिति ३-६ मतान्तरत्वेन पूर्वोक्त्या तद्विरोधपरिहारश्च तत्रैव टीकायाम् । अस्यैव भगवता शङ्कराचार्येण चतुर्थ्याश्रमे प्रापितस्य सनन्दननामलाभ इति ६-१४ अस्याचार्यमुख्य-शिष्यत्वमिति ६-६६ अयं चाचार्यात्रियारं भाष्यमपठदिति ६-६८ तस्यै-वाचार्येण गङ्गापारादाहृतस्य गङ्गायाविर्भावितेषु पद्मेषु पादविन्यासपूर्वकमागत-स्योपदर्शितप्रभावेण पद्मपादनामलाभ इति ६-७१ अयमेव सुरेश्वराचार्येण ब्रह्मसूत्रभाष्ये विधित्सितं वार्तिकमनिच्छद्भिः शिष्यैरर्थितेन गुरुणोक्तो ब्रह्म-सूत्रभाष्ये टीकां कृतवान् इति १३-५=७३ अयं च तीर्थयात्रासमये स्वमा-तुलगृहे निहितस्वकृतपुस्तको ऽसूयया स्वगृहेण सह दाहिते तस्मिन्नाचार्येण सदयं पञ्चपादिकां यथापूर्वानुपूर्वोकां याहित इति १४-१=६६ काश्मीर-मण्डले शारदापीठमारुरुक्षत आचार्यस्य हस्तावलम्बं चक्रइति १६-८२ एव-माचार्यप्रत्यासन्नतमो महाप्रभावश्चायम् ॥

अद्योपलभ्यमानानां बहूनां विषयाणां भामतीरत्नप्रभादौ संघादे ऽपि भगवतः पद्मपादाचार्यस्य भाष्यकारसमानकालीनत्वान्तदुत्तरकालीनत्वान्ना-न्येषां व्याख्याकृतां प्रथममनेनैवाहिता उपपत्तयो ऽन्येः संगृहीता इत्यत्र न

कस्यापि विमतेरयकाशः । नानाशास्त्रीयविषययथनं युक्तिगाढत्वमुपपादनप्रौढि-
 श्चात्र न कस्य सूक्ष्मदृशः श्लाघागोचरः । अस्मादेव प्रबन्धात् स्वत्वमति-
 संमानितेषु संगृहीतेष्वपि व्याख्याकृद्विषयेषु प्रसिद्धेष्वपि सन्ति भूयांसस्ता-
 दृशा विषया ये विद्यायामुं प्रबन्धं नान्यत्रोपलभ्यन्ते तथा विशदरूपेण यत्प्रका-
 शनफलक्रियं चिराद्वेदान्तरसिद्धैरन्विष्यमाणस्य प्रबन्धरचस्य मुद्रणप्रयासे नि-
 राकुर्यात् पिष्टपेषणधियं परीतक्राणाम् । तथा हि । प्रथमे घण्टके अविरोधात्पूर्वं
 समन्वयप्रदर्शने 'उपपत्तिस्तमःप्रकाशयोर्विरोधस्य स्थलप्रदर्शनं नैमित्तिक-
 स्यापि व्यवहारस्य नैसर्गिकत्वोपपादनमध्यासस्य सद्भावात्पार्थक्येन सभष-
 प्रदर्शने बीजमध्यासस्य स्मृतित्वनिराकरणावसरे स्मरणाभिमानप्रमोपस्यानु-
 पपत्तिप्रदर्शनं निरधिष्ठानभ्रमनिराकरणमात्मनः स्वयंप्रकाशत्वेपि तत्राविद्या-
 संभवोद्गमिमिति प्रतीतिर्देहेन्द्रियाद्यविधित्वात्ममात्रविषयकत्वोपपादनमर्थक्रिया-
 कारित्वरूपसत्तानिरास इत्यादयः । द्वितीयघण्टके धर्मजिज्ञासाप्रतिज्ञाना-
 त्पृथक् ब्रह्मजिज्ञासारम्भाप्रतिज्ञायामभ्यधिकाशङ्का तन्निराकरणं तत्प्रसङ्गा-
 गताश्च विषयाः । तृतीयघण्टके च ब्रह्मज्ञानस्य शास्त्रप्रयोजनत्वे आद्येपर-
 कारस्तन्निराकरणं तत्प्रसङ्गेन वेदाध्ययनविधावर्थावबोधस्याधिकारहेतु-
 त्वाभावे ऽध्ययने प्रवृत्त्यनुपपत्तिशङ्का तस्य सधित्तरं निराकरणमित्यादयः ।
 चतुर्थघण्टके ऽपि आत्मस्वरूपविप्रतिपत्तिनिरूपणावसरे विप्रतिपत्तिबीजानि
 चेतनस्य भोक्तृत्वानुपपत्तौ युक्तिः शरीरे भोगासंभवोपपादनशैलीत्यादयः ।
 अष्टमघण्टके तृतीयसूत्रोदाहृतश्रुतिव्यतिरिक्तश्रुत्युदाहरणे भाष्यकृतस्तात्पर्यनि-
 रूपणम् । नवमे घण्टके च श्रवणादीनां स्वरूपनिरूपणं स्वरूपपराणामपि
 वेदान्तानां प्रामाण्ये शास्त्रकारान्तरानुमतिप्रदर्शनमित्यादयो ये व्याख्यान-
 रेण सूचिता अपि प्रतिपादनशैलीवैलक्षण्येन युक्तिभेदेऽप्येवैकपर्यालोच-
 नावधारणीया इति निश्चेप्यन्ते सकलमिमं प्रबन्धं सावधानं विचारयद्भिः
 शास्त्ररसिकैः । संस्कृतप्रौढप्रबन्धसकलतात्पर्यावगमसामर्थ्यविकलानां च
 विचिन्वतां प्राचीनविद्वद्ब्रह्मिणान् विषयान् प्रमोदयिता कृत्स्नार्थवेदनेन नाति-
 चिरात् काशीसंस्कृतपाठशालाप्रधानाध्यक्षश्रीमदार्थरवेनिससाहिबैर्महता परि-
 श्रमेण निर्मितमवतरणम् । तदेवं चिराद्विपश्चिद्विरन्विष्यमाणः प्रौढतमो ऽयं
 प्रबन्धः प्रमोदयतु दर्शनदर्शनलालसास्पृहणीयचेतसः सचेतस इति शुभम् ॥

अथ शुद्धिपत्रम् ।

एष्टे पद्मी अगुद्धम्	शुद्धम्
१० शीर्षके अन्तस्त्योक्तिः	अन्तस्त्योक्तिः
" २ निदश	निदश
" ११ ज्ञाप्यते नेदं	ज्ञाप्यता नेदं
११ २४ तस्यैव	तस्यैव
१२ १४ धीजाङ्गुरा	धीजाङ्गुरा
" २३ कृतस्य	कृतस्य
१३ १७ सांक्रिक	सांक्रिक
" २० सम्प्रकृतानं	सम्प्रकृतानम्
१६ १६ न य	नय
१७ २ किं द्युतस्य	किं द्युतस्य
" २२ रूपस्य नाम्न	रूपस्य नाम्न
२१ ४ पञ्चमपराग	पञ्चमपराग
२२ १६ रक्ष्यत्राह	रक्षि । अत्राह
२४ २० विषयताफल	विषयता फल
२५ शीर्षके नानादि	नानादि
२६ १७ दसम्नस्य	दसम्नस्य
" २० ज्ञानाजन	ज्ञानजन
२७ २१ त्याग	त्याग
३० ११ अर्थवि	अर्थवि
३३ १३ करणरम्भे	करणरम्भे
३४ १६ सर्वथा	सर्वथा
३५ ११ कृतत्वादा	कृतत्वादी
३६ ३ मिथ्यागी	मिथ्या गी-
३७ २२ आत्मैक्य	आत्मैक्य
३८ १३ विषय	विषय
" १४ बोध्यते । तत्र	बोध्यते तत्र
३९ ११ द्वे	द्वे
४० ३ सारिता विद्या	सारिता विद्या
" १४ रूप	रूप
४१ शीर्षके निवृत्ति	निवृत्ति
४२ २७ दृक्त्व	दृक्त्व
४३ ११ था	था-
४४ ६ शब्दे-	शब्दे
" २४ मयनरं	मनर्थरं
४६ ६ प्रपताकृतं	प्रपता । कृतं
४८ १ किमपरमम	किमपरम
" १६ वेदायां स्ति	वेदायां स्ति
" " जमिनिना ।	जमिनिना न्यायान्तर
" २४ प्रामा	प्रामा

एष्टे पद्मी अगुद्धम्	शुद्धम्
४६ ५ ध्यान	ध्यान
५१ ५ काय	कार्य
५७ ४ त्यासिद्धे ।	त्यासिद्धेः विधिते
" २५ उपसर्गैरिति	उपसर्गैरिति
५८ ५ भवति । यदि	भवति यदि
" ८ षेचित्तस्यः	षेचित्तस्यः
" १६, २० तादर्थ्यविग्रमा	तादर्थ्याविग्रमा-
" " चित्रे	चित्रे
" २४ जिज्ञायाः	जिज्ञासायाः
५६ ३ शब्दापादान	शब्दापादान
६० १ छानान्तये	छानानान्तये
" १३ सर्वथा	सर्वथा
६२ १ निषेधस	निषेधस
" २ स्वसंवेद्यः	स्वसंवेद्यः
" ८ धैर्यवर्ण	धैर्यवर्णम्
६३ ६ चित्वा	चिद्वा
" १५ अतः शब्दो	अतः शब्दो
६४ १५ द्यस्ययतः	द्यस्य यतः
" २० तत्कर्तृकताज्ञान	तत्कर्तृकता ज्ञान
६६ १० भवति	भवति ।
" १२ जिज्ञासेति ।	जिज्ञासेति
" १३ प्रदर्शनार्थ	प्रदर्शनार्थम् ।
६७ ५ सितत्यम् ।	सितत्यम् ।
" " क्रिया नियतापि	क्रियानियतापि
" २० कर्तव्यतामीम	कर्तव्यता मीम
" ८ कस्मात्	कस्मात् ।
६८ ६ तदर्थ	तदर्थ
६९ १६ पक्षता	पक्षता
७० ३ निर्दिष्टे	निर्दिष्टे
७१ २२ सिद्धस्य	सिद्धस्य ।
" २५ स्तोति	स्तोति
७४ २२ द्वं विषय	द्विविषय
७५ १७ विचार्य	विचार्य
७७ ८ सुपक्रम	सुपक्रम
" १४ अनेन कर्तुं	अनेन कर्तुं
७८ ११ जन्म	जन्म
८१ १ विषया	विषया
" १६ निर्णये	निर्णय-
८२ ४ कल्पम् प्रत्यय	कल्पप्रत्यय

एते पङ्क्तिः अशुद्धम्

“ ८ त्याद्य

८३ १६ यस्तुत्य

“ १८ यंथाप

“ २० इत्येत

८४ २० द्वानि

८५ १ सिद्धयं

८७ २३ मानम् ।

८८ ३ पर्यय

“ ६ विधायत

“ १० गतर्म

८९ ८ क्रियाते

“ “ स्वीति

“ १६ नित्यस्य

९० १८ न वर्तन्त

“ २४ दर्शन

९० ८ मोहन

“ २४ संपादादिरूपेष्टा

९१ १ नरुप

“ ६ घत्सु

शुद्धम्

त्याद्य ।

यस्तुत्य

यंथाप

इत्येत

द्वानि

सिद्धयं

मानम्

पर्यय

विधीयत

गतकर्म

क्रियाते

स्वीति

नित्यस्ये

नायतन्त

दर्शन

मोहं न

संपदादिरूपे द्वी

निरुप

घत्सु

एते पङ्क्तिः अशुद्धम्

“ ७ ततञ्ज

“ “ तदधि

“ १२ निरा

“ १६ भेदे

“ २४ दिना ।

९२ १४ व्यक्त

“ २४ तद् द्वारेण

९४ ६ स्थित

“ १२ तथा च

“ १८ नरम् ।

९५ ५ गृह

९६ १३ तद्य

९७ २ इति क्रिया

“ ३ भवन्तिपर

“ “ मत

“ २१ दिव्यनञ्ज

९८ ६ धात्तु

“ १५ दादिद्वि

१०० ४ अतः स ।

शुद्धम्

तञ्ज

तदधि

निरा

भेदे

दिना

व्यक्ति

तद्द्वारेण

स्थित

तथाच

नरम्

गृह्ये

तद्य

इतिक्रिया

भवन्तीपर

मत

दिव्य नञ्ज

धात्तु

दादिद्वि

अतः स

इति ।

वर्णक्रमानुसारिसूचीपत्रम् ।

अथातो धर्मजिज्ञासेति न सर्वो घेदार्यो विचारणीयस्येन प्रतिज्ञातः किन्तु	पृष्ठे पङ्क्ति
कार्यात्मकं स्य ...	४८ । २
अध्यस्तरजतं मायिकं न पारमार्थिकम् ...	५० । ५
अध्यासः ...	६ । २४, ३० । ७, ३४ । २०
अध्यासभाष्यप्रतिपाद्यम् ...	९ । १२
अध्यासभाष्यमाश्रयकम् ...	९ । १७
अध्यासलक्षणवाक्यस्य स्थूलव्याख्या ...	४ । ५
अध्यासलक्षणवाक्यार्थविचारः ...	६ । २४
अध्यासलक्षणस्याध्यासशङ्कानिरासः ...	१० । १३
अध्यासलक्षणात्पृथक् तत्स्वरूपसंभवापन्यासस्याश्रयकतोक्तिः ...	६ । ९
अध्यासव्यपहारस्यानादिपरम्परासिद्धयम् ...	२४ । १९
अध्याससाधनम् ...	५ । २३
अध्यासस्य स्मृतित्यनिराकरणम् ...	७ । २०
अध्यासस्य स्मृतित्यशङ्का ...	७ । ६
अध्यासस्याऽष्टममरूपतानिरूपणम् ...	५ । ६
अध्यासस्य रूपे भेदान्तरेापन्यासः ...	११ । १८
अध्यासादेववाक्यव्याख्यानम् ...	६ । १७
अध्यासो लोकानुमयसाक्षिकः ...	१३ । १८
अनिर्धार्यश्रुती महानर्थापत्तिः ...	७५ । १८
अनृतम् ...	४ । १३
अविद्या ...	३० । ७
अविद्यात्मकबन्धनिवृत्तिस्तत्तज्ज्ञानात् ...	४९ । ९
अविद्याध्यासः ...	३० । ५
अविद्यापनयनातिरेकेण मोक्षे नान्यदपेक्षणीयम् ...	६० । ७
अविद्याप्रयुक्तशरीरसंबन्धव्यपगमे निवर्तत स्य सुखदुःखानुभवाः ...	६८ । १८
अविद्यासाधकदुस्वर्थापत्त्योः प्रमाणान्तरेणादिविरोधापवादनम् ...	१५ । ७
अशरीरः ...	६६ । ३
अहंप्रत्ययी ...	३५ । १६
अहमर्थस्याऽत्मन इदमनिदमात्मकत्वादिविचारः ...	१८ । ९
अहमितिप्रतीतेः स्थायिप्रयावगाहित्वम् ...	२५ । ९
अहमितिप्रत्ययो देहादिव्यतिरिक्तभोक्तृविषयकः ...	१५ । १५
आत्मनश्चिन्मात्रमेव पारमार्थिकं रूपं भोक्तृत्वादि त्वीपाधिकम् ...	१६ । १३
आत्मनोऽन्तःकरणोपरागनिमित्तमहंरुत्वं मिथ्यैव ...	३० । १९
आत्मनोऽविषयत्वेनाध्यासायोग्यताशङ्काया निरासः ...	१७ । २
आत्मनो देहादिव्यतिरिक्तत्वेनोपपादनम् ...	७३ । १२
आत्मग्रन्थेऽहमतोपन्यासः ...	७४ । ९
आत्मविप्रतिपत्तिमध्ये ईश्वरोपदर्शनस्योचित्योक्तिः ...	७४ । १८
आत्मविषये नामाविधिविप्रतिपत्तिकारणोक्तिः ...	७५ । ८
आत्मघननम् ...	७५ । २३
आत्मा ...	७२ । १६

	पृष्ठे पङ्क्ती
१ आत्मानाःकरणधारिण्योऽन्याध्यासः ...	३५ । १०
२ आत्मिकत्वाद्वात्कारेऽध्यासस्य समनोच्छेदासंसारविनिवृत्तिः ...	३६ । २५
३ आम्नायस्य क्रियार्थत्वादित्यादि कर्मकाण्डमात्रविषयं न तु निरर्तनम्	६५ । ६
४ इदं रजतमितिज्ञानस्यानम्यनविचारः ...	८ । १४
५ इन्द्रियात्मवादेऽपन्यासः ...	७२ । २९
६ ईश्वराभिधानतो मत्तापगमशङ्का ...	६२ । १०
७ आपनिपटः ...	६४ । २०
८ आपनिपटपुरुषस्यानन्यशेषता ...	६४ । १६
क्रियापर्ययसाध्येयं यावन्मिति प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमां स्मरतः पाणिनिमु-	
मेनानुमतम् ...	६७ । १
९ क्षणिकविज्ञानात्मवादेऽपन्यासः ...	७३ । ९
१० जगज्जन्माद्युपलक्षितं ब्रह्म ...	७६ । १९
११ जगन्निध्या न स्थालीकम् ...	९३ । ९
१२ जन्मन आदित्योपपत्तिः ...	७६ । १६
१३ जन्मादिपदस्य ध्याय्या ...	७६ । १५
१४ जन्मादिपदेन योता जन्मस्थितिभङ्गा गृह्यन्ते न तु अस्ति भवतीत्यादयो नैकताः	७७ । २४
१५ जन्मादिपदेन योतानां ग्रहणे सूत्रस्यार्थयनोपपादनम् ...	७८ । ६
१६ जन्मादिमूत्रवाक्याद्योपन्यासः ...	७७ । ७
१७ जन्मादिमूत्रविषयवाक्यम् ...	८२ । ९
१८ जन्मादिमूत्रस्य द्यतन्वानुमानपरस्यप्रतिषेधः ...	७६ । ३
१९ जन्मादिमूत्रे अस्येतिपदस्यार्थः ...	७६ । २४
२० जन्मादिमूत्रेणैव युक्तिरप्युपदर्शिता ब्रह्मणि ...	७८ । १६
२१ जन्मादिमूत्रे पतःशब्दार्थः ...	७७ । ५
२२ जिज्ञासामूत्रे अतःशब्दार्थविचारः ...	६३ । १५
२३ जिज्ञासामूत्रे अयशब्दार्थविचारः ...	५२ । ९
२४ जिज्ञासामूत्रे जिज्ञासाशब्दार्थपूर्वपक्षः ...	५२ । २
२५ जिज्ञासामूत्रे जिज्ञासाशब्दार्थसिद्धान्तः ...	५२ । १७
२६ जिज्ञासामूत्रे साधनचतुष्टयसंपत्त्यनन्तर्यमवश्यदेनोच्यते	६२ । २९
२७ जीवः ...	३६ । २०
२८ जीवस्य ब्रह्मात्मकत्वमविद्याच्छन्नप्रकाशम् ...	५४ । २९
२९ कत्वमस्तीत्यादीनां निरर्थं वस्तुनि पर्यवसानम् ...	६६ । २३
३० तर्कस्वरूपतदुपयोगनिरूपणम् ...	३६ । १५
३१ दर्पणमुष्णप्रतिविम्बदृष्टान्तात्पर्यादिविचारः ...	२९ । २२
३२ दर्शनादिविधिवाक्यानि न विषयः किन्तु प्ररोचनायां अर्थवादाः ...	६३ । १८
३३ दर्शनादिविधीनामर्थवादस्योपपादनम् ...	६४ । ९
३४ दर्शनोच्छेदकध्यानविधिनिरासः ...	६७ । २४
३५ देहादिप्रतिरिक्तभोक्तात्मवादेऽपन्यासः ...	७३ । ७
३६ नञर्थविचारः ...	६० । १०
३७ नामादिषु ब्रह्मर्षिर्मानसी क्रिया न तु ज्ञानम् ...	९९ । ८
३८ निर्विध्यासनम् ...	६३ । २४
३९ निर्विधानत्राध्यासवादापवादः ...	९२ । ८
४० नेतिनेतीतिनिषेध आत्मार्थधिकः ...	६५ । ९
४१ पुरोयस्थितापरोक्षयस्तुन्येवाध्यास इति नार्थं नियमः ...	२६ । २२
४२ पूर्वमीमांसाया धर्मविधारप्रतिषेधेय ब्रह्मविचारस्यापि कृतत्वादपार्था ब्रह्म	
जिज्ञासेत्याद्येयः ...	४८ । ९

यथैकमानुमारिमूचीपत्रम् ।

	पृष्ठे	पङ्क्ति
पुत्रंभीमोत्तारम्भभाष्यादिपर्यामोचनवध नभ्यते अवातो धर्मजिज्ञासोति कांश		
यदमाचविचारप्रतिज्ञेति ...	...	४८ । ४
✓ प्रत्यगात्मनः स्वतःसिद्धरूपत्वावधिष्ठानत्वोपपत्तिः	...	२६ । ५
✓ प्रत्यगात्मः	...	५५ । २३
प्रपञ्चातिरिक्तज्ञानवाक्यचोपासनविधिनिवृत्तः	...	८८ । १७
प्रमाणत्वादिव्यवहारे प्रवृत्तज्ञानात्प्रागव्यापितत्वात्प्रामाणिकः	...	१०० । १३
प्रयोजनविषयस्य लोदुगस्य यन्मुने भवतः	...	८७ । २०
वाचीनकारिकायां स्यात् प्रमाणदानम्	...	१०० । २
यावः सद्यः सावधिक एव ...	...	१२ । १८
वाधप्रत्ययस्वरूपनिरूपणम् ...	...	३८ । १२
विलम्बप्रतिशिष्यविवेकविचारः	...	८१ । २१
प्रतिज्ञज्ञातापदे समासविचारः	...	६४ । ११
प्रज्ञजिज्ञासाया अनारम्भलोपसाधुपरिहारः	...	४८ । २
प्रज्ञ जिज्ञासाया अनारम्भलोपसाधु	...	४३ । ५
प्रज्ञाजिज्ञासाया अनारम्भलोपसाधु प्रकारान्तरण	...	४४ । १
प्रज्ञजिज्ञासाया अनारम्भलोपसाधु एकदेशिमतन	...	४२ । ३
प्रज्ञजिज्ञासाया अनारम्भलोपसाधु समाधयः	...	४४ । ७
प्रज्ञजिज्ञासाया न कर्मापयोगानन्तरम्	...	५८ । १८
प्रज्ञजिज्ञासाया विषयप्रयोजनसम्प्रदाहः	...	६७ । १
प्रज्ञजिज्ञासाया शब्दार्थज्ञानसमाधयः	...	५३ । १
✓ प्रज्ञज्ञानकनविचारः	...	३७ । १७
✓ प्रज्ञज्ञानं विना नैवाध्यासनिवृत्तिः	...	३६ । २०
प्रज्ञज्ञानात्प्रागेव विधिविधेयत्वादिव्यवहारः	...	१०० । १
✓ प्रज्ञज्ञानाद्विज्ञानिदन्तुपरादनम्	...	३७ । ७
प्रज्ञयाः प्रतिज्ञेत्याच्छास्त्रविचार्यतासिद्धिः	...	७० । ५
✓ प्रज्ञयाः सदात्मत्वादेव नाप्रसिद्धिः	...	७१ । २०
✓ प्रज्ञयाः सामान्यतः सिद्धत्वेऽपि विशयतेनानाविप्रतिपत्तिरसत्त्वात्सर्वविध भीमो	...	...
मनीषता	...	७२ । २
✓ प्रज्ञयाः सिद्धरूपत्वे ऽपि शास्त्रसमधिगम्यत्वम्	...	८४ । २०
✓ प्रज्ञयाः सिद्धार्थपरवाक्यवैयर्थ्यता	...	८५ । १६
✓ प्रज्ञयाः स्वरूपनिरूपणसूचनम्	...	८१ । १६
✓ प्रज्ञयाः लोकाध्यासकारणनिरूपणम्	...	१४ । ७
✓ प्रज्ञयाः मुक्तिरिवानुभवस्याप्यवकाशः	...	७६ । २२
✓ प्रज्ञयाः वेदान्तानां समन्वयः	...	८४ । ३
प्रज्ञयाः अनुभवाद्येत्येऽपि शास्त्रप्रमाणकत्वम्	...	८० । १५
प्रज्ञयाः ज्ञानविषयस्येऽपि सत्तास्त्वैव ज्ञानोपयोगः	...	६३ । ३
प्रज्ञयाः वेदप्रमाणकत्वम्	...	८२ । १५
प्रज्ञप्रभप्रत्यं वेदानाम्	...	८२ । १
✓ प्रज्ञशब्दव्युत्पत्तिपर्यामोचनेनेव देशतः कालतो यन्मुत्तमच निरवच्छिन्नोऽर्थः	...	७० । २३
पतीपते	...	७० । ६
✓ प्रज्ञशब्दार्थनिर्देशरूपोपादनरूपणम्	...	७० । २३
✓ प्रज्ञशब्दार्थविचारः	...	६० । १३
✓ प्रज्ञात्मिकत्वज्ञानं न संप्रदादिरूपम्	...	२७ । २
✓ भावानां स्वायत्त्येऽप्यर्थक्रियाकारित्वोपपत्तिः	...	३ । १
महानसद्भावो भावोऽर्थतः	...	...

	पृष्ठे पङ्क्तौ
मङ्गलाचरणम् ...	१ । १
मङ्गलानुष्ठानाक्षेपो भाष्यविषयः ...	२ । १८
✓ मनश्चात्मयादिमतोपदर्शनम् ...	७२ । २५
मननम् ...	८३ । २२
✓ मनुष्योऽष्टमितिप्रतीतेर्गोणत्वनिरासः ...	१६ । १३
✓ मिथ्या ...	४ । ६
✓ मिथ्याज्ञानम् ...	८ । १०
मोक्षः क्रियासाध्यश्चेत्तार्थवादोर्नित्यतासिद्धिः ...	८६ । १४
मोक्षस्य श्रुतितो न्यायतश्च नित्यत्वसिद्धेर्न क्रियासाध्यता ...	८८ । २४
योगमतसिद्धात्मप्रदर्शनम् ...	७४ । ११
रज्जताध्यासाम्युपपादनम् ...	६ । ६
रज्जताध्यासे शुक्ते रज्जताकारपरिणामनिरासः ...	८ । २०
दर्शनम् -१ ...	४९
दर्शनम् -२ ...	५९
दर्शनम् -३ ...	६७
दर्शनम् -४ ...	७६
दर्शनम् -५ ...	८९
दर्शनम् -६ ...	८२
दर्शनम् -७ ...	८३
दर्शनम् -८ ...	८६
दर्शनम् -९ ...	१००
विकारादिचतुष्टयक्रियाफलरीक्षता मोक्षः ...	८२ । २
यदिद्विक्रियाफलमेवेन ब्रह्म न वेदान्तसिद्धम् ...	८९ । १०
विद्या ...	१० । ८
विधिनिरपेक्षशास्त्रप्रतिपाद्यता ब्रह्मणः ...	८६ । ६
विधिविषयतयेव ब्रह्म वेदान्तेः प्रतिपाद्यत इति शङ्का ...	८६ । २०
विधिविषयता न ब्रह्मणः ...	८७ । १९
विरोधः ...	३ । ८, १४
✓ विषयः ...	१७ । ६
✓ विषयविषयविशेषः परस्परानात्मतालक्ष्यो विरोधः ...	३ । १४
✓ विषयविषयविशेषो विरोधः कः ...	३ । ८
✓ विषयी ...	१७ । १०
✓ वेदान्तप्रतिपाद्यस्तुतिरूपणम् ...	४० । १९
वेदान्तानां स्वप्रामाण्यसिद्धये न चतुरादिसंवादादोषवर्णीयः ...	८५ । १०
वेदान्तब्रह्मज्ञाने सिद्धे भीमांसायाः क उपयोगः ...	८८ । १६
वेदान्तैर्ब्रह्मनिग्रहये जननीये भीमांसायाः सद्यकारित्वम् ...	८६ । १६
शाब्दज्ञानातिरिक्तज्ञानविधेयतानिराकरणम् ...	८८ । ८
शारीरकः ...	८३ । २१
शास्त्रकट्टीारवमात्राच शास्त्रे प्रवृत्तिसिद्धिः ...	८७ । १६
शास्त्रस्यास्मदीयतोपसंहारः ...	७६ । १
शुक्तिचन्द्रोपादाद्व्यवसायार्थम् ...	१४ । २
✓ श्रवणम् ...	४० । १३
✓ सत्यम् ...	४ । १३
✓ संपत् ...	८० । १५

यणक्रमानुसारिसूचीपत्रम् ।

५

	पृष्ठे पङ्क्तौ
समन्वयः ...	८४ । ५
समन्वयसूत्रे पुर्योदाहरणविनययोदाहरणदामतात्पर्यम्	८४ । १५
संयुक्ततयोरन्योन्याधिक्यत्वनिरासः	९२ । १९
सांख्यमतमिष्टात्मनिरूपणम्	०४ । ५
सूत्रम्	४९ । १३
सांख्यसाधनपरामर्शविचारः	९८ । २९
स्फटिकनैदित्यविचारः	२९ । ९
स्मृतिरूपत्वव्यपदनमध्यासस्य	९३ । १०
इतिस्मृत्युदाहरणमध्यासस्य मुख्यत्वनिरूपणम्	३४ । २४
इत्युक्तं चाभ्यन्तरो न बाह्यः	१० । १०
स्वात्माध्यासस्यैव निरवयवत्वम्	९९ । १६

— 27 —

‡ निमित्तत्येत्युपकल्पितमास्ते २ पु० ।

मञ्जानस्येव निवर्तकम् तदादि कर्तृत्वभोक्तृत्वमञ्जानहेतुकं स्यात्ततो ब्रह्मज्ञान-
मनर्थहेतुनिवर्हणमुच्यमानमुपपद्येत * । तेन सूचकारेणैव ब्रह्मज्ञानमनर्थहेतुनि-
वर्हणं सूचयता अविद्याहेतुकं † कर्तृत्वभोक्तृत्वं प्रदर्शितं भवति । अतस्तत्प्रदर्श-
नद्वारेण सूचार्थापपत्त्युपयोगितया संकलतन्त्रोपोद्घातः प्रयोजनमस्य भाष्यस्य ।
तथा चास्य शास्त्रस्य श्रेयस्यैव सुखेकतानसदात्मककूटस्य चेतन्येकरसता
संसारित्याभिमतस्यात्मनः पारमार्थिकं स्वरूपमिति वेदान्ताः पर्यवस्यन्तीति
प्रतिपादितम् । तच्चाहं कर्ता सुखी दुःखीति प्रत्यक्षाभिमतान् अवाधितकल्पेना-
वभासेन विरुद्ध्यते । अतस्तद्विरोधपरिहारायै ब्रह्मस्वरूपविपरीतरूपमविद्या-
निर्मितमात्मन इति यावन्न प्रतिपाद्यते ‡ तावज्जरद्गधादिवाक्यवदन-
र्थकं प्रतिभाति § अतस्तान्निरूप्यर्थमविद्यायिलसितमब्रह्मस्य ॥ रूपत्वञ्चात्मन
इति प्रतिपादयितव्यम् ॥ अतस्तद्विरोधपरिहारायै जीवप्रक्रियायां सूचकारस्त-
द्गुणसारत्यादित्यादिना ।

यद्येवमेतदेव प्रथममस्तु । मैवम् अर्थविशेषोपपत्तेः । अर्थविशेषे
हि समन्वये प्रदर्शिते तद्विरोधाशङ्कायां तन्निराकरणमुपपद्यते । अप्र ** दर्शिते
पुनः समन्वयविशेषे तद्विरोधाशङ्का तन्निराकरणञ्च निर्विषयं स्यात् ।
भाष्यकारस्तु तत्सिद्धमेवादिसूत्रेण सामर्थ्यबलेन †† सूचितं सुखप्रतिपत्त्यर्थं वर्ण-
यति इति न दोषः ॥ ।

अनु च ग्रन्थकरणादिकार्यारम्भे कार्यानुरूपमिष्टदेवतापूजानमस्कारेण
बुद्धिसन्निधापिताथष्टद्वयादिशब्दैर्दध्यादिदर्शनेन वा कृतमङ्गलाः शिष्टाः ††
प्रवर्तन्ते शिष्टाचारश्च तः प्रमाणम् । प्रसिद्धं च मङ्गलाचरणस्य विघ्नोपशमनं
प्रयोजनम् । भवति च निःश्रेयसप्रयोजने §§ ग्रन्थमारभमाणस्य विघ्नबाहुल्यं
सम्भाव्यते प्रसिद्धञ्च श्रेयांसि बहुविघ्नानीति । विज्ञायते ॥ च तस्मादेयां तन्न
प्रियं यदेतन्मनुष्या विदुरिति येषां च यन्न प्रियं ते तद्विघ्नन्तीति प्रसिद्धं लोके ।
तत्कथमुल्लङ्घ्य शिष्टाचारमकृतमङ्गल एव ॥॥ विघ्नव्यं भाष्यकारः प्रवृत्ते ।

* उपपद्यते-इति २ पु. । † कप्रत्ययो नास्ति १ पु. । ‡ प्रदर्शिते-इति २ पु. ।

§ अतः शब्दो नास्ति २ पु. । ॥ स्वशब्दो नास्ति २ पु. । स्वरूपमिति ३ पु. ।

॥ त्वप्रत्ययानास्ति १ पु. । ** प्रशब्दो नास्ति २ पु. । †† सूचितमिति ३ पु. ।

‡ प्रवर्तन्ते शिष्टा इति १ पु. । §§ मेलरूपप्रयोजननिमित्तमित्यर्थः ।

॥ तस्मादित्यादियुक्तिसाधये विशेषेण ज्ञायते न केवलं लोकत एव सम्भाव्यत इति भावः ।

॥॥ विघ्नव्यमिति २ पु. ।

अत्र उच्यते । युष्मदस्मदित्यादि तद्धर्माणामपि सुतरामितरेतरभावानुपपत्तिरित्यन्तमेव * भाष्यम् । अस्य चायमर्थः सर्वोपपत्तिरहितो विज्ञानघनः प्रत्यगर्थ इति तत्कथञ्चन परमार्थत एवम्भूते वस्तुनि रूपान्तरवदवभासो मिथ्येति कथयितुं तदन्यपरादेव भाष्यवाक्यान्निरस्तसमस्तोपपत्तं चैतन्यैकतानमात्मानं प्रतिपद्यमानस्य कुतो विघ्नोपपत्तिसम्भवः । तस्मादयणीः शिष्टाचारप्रतिपालने † भाष्यकारः ‡ ॥ विषयविषयिणोस्तमःप्रकाशवद्विरुद्धस्य भावयोरितरेतरभावानुपपत्तौ सिद्धायामिति ।

कोऽयं विरोधः कीदृशो वा इतरेतरभावोऽभिप्रेतो यस्यानुपपत्तेस्तमः-प्रकाशवदिति निदर्शनम् । यदि त्वायत् सहानवस्थानलक्षणो विरोधः ततः § प्रकाशभावे तमसो भावानुपपत्तिः । तदसत् । दृश्यते हि मन्दप्रदीपे वेश्मन्यऽस्पृष्टं रूपदर्शनमितरत्र च स्पृष्टम् । तेन ज्ञायते मन्दप्रदीपे वेश्मनि ॥ तमसोऽपीषदनुवृत्तिरिति । तथा छायायामपि औष्ण्यं तारतम्येनापलभ्यमानम् आतपस्यापि तत्रावस्थानं सूचयति । एतेन शीतोष्णयोरपि युगपदुपलब्धेः सहावस्थानमुक्तं वेदितव्यम् । उच्यते । परस्परानात्मतालक्षणे विरोधः । न जातिव्यत्ययोरिव परमार्थतः परस्परसम्भेदः सम्भवतीत्यर्थः । तेन इतरेतरभावस्य इतरेतरसम्भेदात्मकत्वस्यानुपपत्तिः । कथम् । स्वतस्तावद्विषयिणश्चिदेकरसत्वात् युष्मदंशसम्भवः । अपरिणामित्वान्निरञ्जनत्वाच्च न परतः । विषयस्यापि न स्वतश्चित्सम्भवः समत्वाद् विषयत्वहानेः । न परतश्चितरे-प्रतिसङ्क्रमत्वात् । तद्धर्माणामपि सुतरामिति । एवं स्थिते स्यान्नयमतिरिच्य धर्माणामन्यत्र भावानुपपत्तिः सुप्रसिद्धा इति दर्शयति । इतिशब्दे हेत्वर्थः । यस्मादेवमुक्तेन न्यायेनेतरतरभावसम्भवो ऽतो ऽस्मत्प्रत्ययगोचरे विषयिणि चिदात्मके इत्यस्मत्प्रत्यये योऽनिदमश्विदेकरसः तस्मिंस्तद्वलनिर्भासिततया लक्षणतो युष्मदर्थस्य मनुष्याभिमानस्य सम्भेद इवावभासः स एव अध्यासः । तद्धर्माणाञ्चेति । यद्यपि विषयाध्यासे तद्धर्माणामप्यर्थसिद्धौ ऽध्यासस्तथापि विनापि विषयाध्यासेन तद्धर्माध्यासो बधिरादिषु श्रोत्रादिधर्मेषु

* मङ्गनयाव्यभिचारेणः मङ्गलत्वमेवोपपादयति अस्येत्यादिना ।

† परिपालनइति २ पु ।

§ प्रकाशस्येति २ पु ।

‡ भगवान्भाष्यकार इति ३ पु कृतमस्ति ।

॥ वेश्मनीति ३ पु नास्ति ।

४ अध्यासात्तेपनिरूपणम् । लोकव्यवहारस्य नैमित्तिकत्वेऽपि नैसर्गिकत्वयुक्तिः ।
 विद्यते इति पृथग्धर्मग्रहणम् । तद्विपर्ययेण विपरिणस्तादुर्माणाञ्चेति । चेत-
 न्यास्य तदुर्माणां चेत्यर्थः । ननु विपरिणश्चिदेकरसस्य कुतो धर्मा ये विपर्ये
 ऽध्यस्येरन् । उच्यते । आनन्दो विपर्यानुभवो नित्यत्वमिति सन्ति धर्माः
 अपृथक्त्वेऽपि चैतन्यात्पृथगिवावभासन्ते इति न दोषः ।

अध्यासो नाम अतद्रूपे तद्रूपावभासः स मिथ्येति भवितुं युक्तमिति ।
 मिथ्याशब्दे ह्यर्थो ऽपह्नवध्वनो ऽनिर्वचनीयतावचनश्च । अत्र* अयमपह्नव-
 ध्वनः मिथ्येति भवितुं युक्तम् अभाव एवाध्यासस्य युक्त इत्यर्थः । यदाप्येवं
 तथापि नैसर्गिकः प्रत्यक्चैतन्यसत्तामाचानुबन्धी अयम् युष्मदस्मदोरित-
 रेतराध्यासात्मको ऽहमिदं ममेदमिति लोकव्यवहारः । तेन यथास्मद-
 र्थस्य सद्भावो नोपालम्भमर्हति श्वमध्यासस्यापि इत्यभिप्रायः † । श्लोक इति
 मनुष्यो ऽहमित्यभिमन्यमानः प्राणिनिकाय उच्यते । व्यवहरणं व्यवहारः
 लोक इति व्यवहारो लोकव्यवहारः मनुष्योऽहमित्यभिमान इत्यर्थः ।
 सत्यानृते मिथुनीकृत्येति । सत्यमनिदं चैतन्यम् अनृतं युष्मदर्थः
 स्वरूपतोऽप्यध्यस्तस्वरूपत्वात् । अध्यस्य मिथुनीकृत्येति च ह्याप्रत्ययो न
 पूर्वकालत्वमन्यत्वं च लोकव्यवहारादङ्गीकृत्य प्रयुक्तः भुक्ता व्रजतीतिवत्क्रिया-
 न्तरानुपादानात् । अध्यस्य नैसर्गिकोऽयं लोकव्यवहार इति स्वरूपमा-
 पर्यवसानात् । उपसंहारे च ‡ वमनादिरनन्तो नैसर्गिको ऽध्यास इति
 तावन्मात्रोपसंहारात् । अतश्चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपमिति वद्व्यपदेशमात्रं द्रष्टु-
 म् । मिथ्याज्ञाननिमित्त इति । मिथ्या च तदज्ञानं च मिथ्याज्ञानम् ।
 मिथ्येति अनिर्वचनीयता उच्यते अज्ञानमिति च कडात्मिका ऽविद्याशक्तिः
 ज्ञानपर्युदासेनोच्यते । तन्निमित्तः तदुपादान इत्यर्थः । /

कथं पुनः नैमित्तिकव्यवहारस्य नैसर्गिकत्वम् । अत्रोच्यते । अवश्य-
 मेण अविद्याशक्तिर्वाद्याध्यात्मिकेषु वस्तुषु तत्स्वरूपसत्तामाचानुबन्धिनी
 अभ्युपगन्तव्या अन्यथा मिथ्यार्थावभासानुपपत्तेः । सा च न जडेषु वस्तुषु
 तत्स्वरूपावभासं प्रतिबध्नाति प्रमाणवैकल्यादेव तदग्रहणसिद्धेः । रजतप्रति-

* अत्रेति पुस्तकान्तरे नास्ति ।

† इत्यभिप्राये लोक इतीति ३ पु ।

‡ श्वमपमनादिरिति २ पु ।

§ नैमित्तिकस्य लोकव्यवहारस्येति २, ३ पु. पाठः ।

भासात् प्रागूढं च सत्यामपि तस्यां स्वरूपग्रहणदर्शनात् । अतस्तत्र * रूपा-
न्तरावभासहेतुरेव केवलम् । (प्रत्यगात्मनि तु चित्तिस्वभावत्वात्स्वयम्प्राकाश-
माने ब्रह्मस्वरूपानवभासस्य अनन्यनिमित्तत्वात् तद्रूपतनिसर्गसिद्धाऽविद्याश-
क्तिप्रतिबन्धादेव तस्य अनवभासः) । अतः सा प्रत्यक्चित्ति ब्रह्मस्वरूपावभासं
प्रतिबध्नाति अहङ्काराद्यतद्रूपप्रतिभासनिमित्तं च भवति सुषुप्त्यादौ चाहङ्का-
राद्विविक्षेपसंस्कारमात्रशेषं स्थित्वा पुनरुद्भवतीति । अतो नैसर्गिकोऽप्यहङ्का-
रममकारात्मको मनुष्याद्याभिमानो लोकव्यवहारो मिथ्याज्ञाननिमित्त उच्यते
न पुनरागन्तुकत्वेन । तेन † नैसर्गिकत्वं नैमित्तिकत्वेन न विरुध्यते ।

‡ अन्योन्यधर्मोऽवेति । पृथग्धर्मग्रहणं धर्ममात्रस्यापि कस्यचिदध्यास
इति दर्शयितुम् । इतरेतराविवेकेनेति । एकतापत्येवेत्यर्थः । कस्य धर्मिणः
कथं कुत्र § चाध्यासो धर्ममात्रस्य वा क्वाध्यास इति भाष्यकारः स्वयमेव
ब्रूयति । अहमिदं ममेदमित्यध्यासस्य स्वरूपं दर्शयति । अहमिति ताव-
त्प्रथमोऽध्यासः ॥ ननु अहमिति निरंशं चेतन्यमात्रं प्रतिभासते नांशान्तर-
मध्यस्तमनध्यस्तं वा । यथा अध्यस्तांशान्तर्भावस्तथा दर्शयिष्यामः ॥
[ननु इदमित्यहङ्कर्तृभोगसाधनं ॥ कार्यकरणसङ्घातोऽवभासते ममेदमिति
चाहङ्कर्ता स्वत्वेन तस्य सम्बन्धः तत्र न किञ्चिदध्यस्तमिष दृश्यते ।
उच्यते । यदैवाहङ्कर्ता अध्यासात्मकस्तदैव तदुपकरणस्यापि तदात्मकत्व-
सिद्धिः] । न हि स्वप्राचाप्रराज्याभिषेकस्य माहेन्द्रजालनिर्मितस्य वा राज्ञो
राज्योपकरणं परमार्थसद्व्यति । एवमहङ्कर्तृत्वप्रमुखः क्रियाकारकफलात्मको
लोकव्यवहारोऽध्यस्तो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावे आत्मनि अतस्तादृग्ब्रह्मा-
त्मानुभवपर्यन्ताज्ज्ञानादनर्थहेतोरध्यासस्य निवृत्तिरुपपद्यते इति तदर्थविषय-
वेदान्तमीमांसारम्भ उपपद्यते ।

आह कोऽयमध्यासो नामे ¶ त्यादारभ्य अध्याससिद्धिपरं भाष्यम् ।
तत्रापि कथम्पुनरविद्यावद्विषयाणीत्यतः प्रागध्यासस्वरूपतत्सम्भावेनाय

* स्वरूपेति पुस्तकान्तरे ।

† नैसर्गिकत्वेनैमित्तिकत्वे न विरुध्यते इति पुस्तकान्तराणां ।

‡ अन्योन्यं धर्मोऽवेति ३ पु० ।

§ याध्यास इति पु० ।

॥ कार्यकारणसंघात इति २ पु० ।

¶ त्यागध्यासेति पु० ।

६ अध्याससंभावनास्य तन्त्रोक्तियुक्तिः । अध्यासस्य स्मृतित्वाभावनिरूपणम् ।
तदादि * तत्सद्भावनिरूपणार्थमिति विभागः । यदेवं † तत्स्वरूपतत्सम्भावना-
पन्यासः पृथग्न कर्तव्यः । न हि अनिर्घातरूपमसम्भाव्यमानं च निर्णयिते
वेति दुःसम्पादं विशेषतोऽध्ययानुभवनिर्णये । उच्यते । न देहे ‡ न्द्रियादिष्वहं-
ममाभिमानवत् एव प्रमातृत्वप्रदर्शनमात्रेण तस्य अध्यासात्मकता सिद्ध्यति ।
तत्कस्य हेतोः । लोके शुक्तिरजतद्विचन्द्रादिवदध्यासानुभवाभावात् । बाधे
हि सति स भवति नेह स विद्यते । तस्मादध्यासस्य लक्षणमभिधाय तल्ल-
क्षणव्याप्तस्य सद्भावः कथनीयः ।] ५

नन्वेवमपि तल्लक्षणस्य वस्तुनः सद्भावमात्रमिह कथनीयम् । न हि यत्र
यस्य सद्भावः प्रमाणतः प्रतिपन्नस्तत्रैव तस्य असम्भावनाशङ्का येन तद्विनि-
वृत्तये तत्सम्भावनाऽपरा कथ्येत । सत्यमेवम् । विषयविशेषस्तु प्रत्येकं अन्वि-
च्छद्विरपि अनुपलभ्यमानकारणदोषे विज्ञाने ऽवभासमानो ऽपि पूर्वप्रवृत्तेन
सकललोकव्यापिना निश्चितेन प्रमाणेनासम्भाव्यमानतया अपोद्यमानो दृश्यते
तद्यथोत्पातिकः सवितरि § शुषिर्यथा चा माहेन्द्रजालकुशलेन प्रासादादेर्निगण-
मेवमविषये ऽसङ्गे केनचिदपि गुणादिना अध्यासहेतुना रहिते निष्कलङ्क-
चित्तव्यतया अन्यगतस्याप्यध्यासस्यापनेदनसमर्थेऽध्यासावगमोऽविभाव्यमा-
नकारण ॥ दोषो विभ्रम इत्याशङ्क्येत तन्मा शङ्कीति सद्भावातिरेकेण सम्भ-
वोपि पृथक् कथनीयः । तदुच्यते । आह कोऽयमध्यासो नामेति किं
वृत्तस्य प्रश्ने ¶ आक्षेपे च प्रयोगदर्शनादुभयस्य चेह सम्भवात् तन्त्रेण वाक्यमु-
च्यते । तत्रापि †† प्रथमे प्रश्नस्य प्रतिषेधनं स्वरूपमाख्याय पुन ‡‡ तस्यैव
सम्भवमाक्षिप्य प्रतिषिध्यते । तत्रैवम्भूते विषये श्रोतॄणां मुख्यप्रबोधाद्यै व्याव-
क्षाणाः प्रतिवादिनं तत्रस्थमिव समुत्थाप्य तेनाक्षिप्रमनेन पृष्टमिति मत्वा
प्रत्युक्तम् पुनरसौ स्वाभिप्रायं विवृणोतीति आक्षेपमवतार्य प्रतिविधानं प्रतिप-
द्यन्ते । सर्वैर्बन्धिषे गन्धसन्निवेशे एव एव व्याख्याप्रकारः ।

स्मृतिरूपः परच पूर्वदृष्टावभास इति प्रश्नवाक्यस्थितमध्यासमुद्दिश्य
लक्षणमभिधीयते । तत्र परचेत्युक्तेऽथैतत्परस्य अवभासमानता सिद्धा । तस्य
विशेषणं स्मृतिरूपत्वम् । स्मर्यते इति स्मृतिः असृज्यायामप्यकर्तरि कारके

* तदादि सर्वे तदिति पुस्तकान्तरे । † तदुच्यते पु । ‡ न देहादिष्विति ३ पु ।

§ सुषिरिति २ पु । ॥ दोषोऽपीति पु । ¶ प्रश्ने खेपेति पु ।

** उच्चारितमिति १ पु । †† प्रथममिति पुस्तकान्तरे नास्ति । ‡‡ तस्यैति २ पु ।

घञादीनां प्रयोगदर्शनात् । स्मर्यमाणरूपमिव रूपमस्य न पुनः स्मर्येत यव
स्पष्टं पुरोऽघस्थितत्वावभासनात्* । पूर्वदृष्टावभास इत्युपपत्तिः स्मृतिरू-
पत्वे । न हि पूर्वम्† दृष्टरजतस्य ‡ शुक्तिसम्प्रयोगे रजतमवभासते । यतो
ऽर्थातद्विषयस्य अवभासस्यापि इदमेव § लक्षणमुक्तं भवति । कथम् । तदु-
च्यते । स्मृते रूपमिव रूपमस्य न पुनः स्मृतिरेव पूर्वप्रमाणविषयविशेषस्य
तथानवभासकत्वात् । कथं पुनः स्मृतिरूपत्वम् । पूर्वप्रमाणद्वारसमुत्पत्त्वात् ।
न हि असम्प्रयुक्तावभासिनः पूर्वप्रवृत्तद्विषयप्रमाणद्वारसमुत्पत्त्वमन्तरेण
समुद्भवः सम्भवति ।

८५ अपर आह ननु अन्यसम्प्रयुक्ते चक्षुषि अन्यविषयज्ञानं ॥ स्मृतिरेव ।
प्रमोपस्तु स्मरणाभिमानस्येन्द्रियादीनां ज्ञानकारणानां केनचिदेव ¶ दोषविशे-
षेण कस्यचिदेवार्थविशेषस्य स्मृतिसमुद्बोधः क्रियते सम्प्रयुक्तस्य च दोषेण
विशेषप्रतिभासहेतुत्वं करणस्य विहन्यते । तेन दर्शनस्मरणयोर्निरन्तरोत्प-
न्नयोः ** करणदोषादेव विवेकानवधारणाद् दूरस्थयोरिव वनस्पत्योरनुत्पन्ने
एवैक†† त्वावभास उत्पन्नभ्रमः ॥ ननु अनास्वादितित्तरसस्यापि बालकस्य ‡‡
पितृदोषान्मधुरे तित्तावभासः कथं स्मरणं स्यात् । उच्यते । जन्मान्तरानु-
भूतत्वात् । अन्यथाऽननुभूतत्वाविशेषेऽत्यन्तमसन्नेव कश्चित्सप्रमो रसः किमि-
ति नावभासेत । तस्मात्पितृमेव मधुरामहये तित्तरस्मृते तत्प्रमोपे च हेतुः ।
कार्यगम्यत्वाद्हेतुभावस्य । शतेन अन्यसम्प्रयोगेऽन्य § विषयस्य ज्ञानस्य
स्मृतिस्वतत्प्रमोपौ सर्वत्र व्याख्यातो द्रष्टव्यौ ।

उच्यते । कोऽयं स्मरणाभिमानो नाम । न तावत् ज्ञानानुविद्धतया
गृहणम् । न स्मृतिवृत्तस्य ज्ञानस्य ग्राह्यविशेषणतया विषयभावः । तस्माच्छु-
द्धमेवार्थं स्मृतिरवभासयति न ज्ञानानुविद्धम् । तथा च पदात्पदार्थस्मृते न
दृष्टो ज्ञानसम्भेदः ज्ञानस्यापि शब्दार्थत्वप्रसङ्गात् । तथेष्टभूभागविपंया
स्मृतिः स सेव्य इति ॥ ग्राह्यमात्रस्या न-ज्ञानपरामर्शिणी । अपि च । भूयस्यो

* अथभासादिति २ पु० । † पुंस इति शेषः । ‡ शुक्तिर्केति पु० ।
§ लक्षणमित्युक्तमिति २ पु० । ॥ अन्यत्रिष्यं विज्ञानमिति २ पु० ।
¶ इयमिति २ पु० । ** कारणेति २ पु० । †† अनुत्पन्ने एकेकत्वावभास इति ३ पु० ।
‡‡ कप्रत्ययो नास्ति २ पु० । §§ अन्यविषयज्ञानस्य स्मृतितत्प्रमोपाविति १, ३ पु० ।
॥ ग्राह्यमात्रायस्था न ज्ञानपरामर्शिणी इति कश्चित् ।

ज्ञानपरामर्शशून्या गव स्पृतयः । नापि स्वगतो ज्ञानस्य स्मरणाभिमानो * नाम
रूपभेदो ज्यभासते नहि नित्यानुमेयं ज्ञानमन्यद्वा वस्तु स्वत गव † रूप-
सम्भिन्नं गृह्यते । अत एवात्मनाकारामेव बुद्धिम ‡ नुमिमोमह इति ।
अनाकारामनिरूपिताकारविशेषामनिर्दिष्टस्वलक्षणामित्यर्थः । अतो न स्वतः
स्मरणाभिमानात्मकता । नापि ग्राह्यविशेषनिमित्तः स्मरणाभिमानः प्रमाण-
ग्राह्यस्यैव अधिकलावधिकस्य गृह्यमाणत्वाद्वापि फलविशेषनिमित्तः प्रमाणफ-
लविषयमात्रावच्छिन्नफलत्वात् । यः पुनः क्व चित्कदा चिदनुभूतचरे स्मरामि
इत्यनुवेधः स घाचकशब्द § संयोजनानिमित्तो यथा सास्त्रादिमदाकृतौ गौरि-
त्यभिमानः । तस्मात्पूर्वप्रमाणसंस्कारसमुत्पत्तया तद्विषयाद्यभासित्वमात्रं
स्मृतेः । न पुनः प्रतीतितो ऽर्थतो वा अधिकोऽशोऽस्ति यस्य दोषनिमित्तः
प्रमोयः परिकल्प्येत । न चेह पूर्वप्रमाणविषयाद्यभासित्वमस्ति पुरोऽवस्थितार्थ-
प्रतिभासनादित्युक्तम् । अतो नान्यसम्प्रयोगे ऽन्यविषयज्ञानं ॥ स्मृतिः किन्त्य-
ध्यासः ।

नन्वेवं सति वैपरीत्यमापद्यते रजतमवभासते ¶ शुक्तिरालम्बनमिति ।
नैतत् संविदनुसारिणामनुरूपम् । ननु शुक्तेः स्वरूपेणाप्य ** वभासने ††
संवित्प्रयुक्तव्यवहारयोग्यत्वमेवालम्बनार्थः सैवेदानीं रजतव्यवहारयोग्या
प्रतिभासते तच्च किमित्यालम्बने न स्यात् । अथ तथारूपावभासनं शुक्तेः
पारमार्थिकमुताहो न । यदि पारमार्थिकं नेदं रजतमिति बाधो न स्यात् नैयं
शुक्तिरिति यथा । भवति च बाधः ‡‡ । तस्मान्नैव एवः प्रमाणवान् । अथ
शुक्तेरेव दोषनिमित्तो रजतरूपः परिणाम § उच्यते । एतदप्यसारम् । न हि
वीरपरिणामे दधनि नेदं दधि इति बाधो दृष्टः । नापि वीरमिदमिति प्रती-
तिः । इह तु तदुभयं दृश्यते । किञ्च रजतरूपेण चैत्परिणता शुक्तिः वीर-
मिव दधिरूपेण तदा दोषापगमेऽपि तथैव अवतिष्ठेत । ननु कमलमुकुल ॥ वि-
क्रास ¶¶ परिणामहेतोः सावित्रस्य तेजसः स्थितिहेतुत्वमपि दृष्टं तदपगमे पुन-

* स्मरणाभिमानात्मको नामिति २ पु. । † स्वशब्दो आधिकः २ पु. ।

‡ अनुमिमोमामह इति उपकल्पितमास्ते २ पु. । § शब्देति नास्ति २ पु. ।

॥ अन्यविषयमिति २ पु. । ¶ शुक्तिकालम्बनमिति पाठान्तरम् ।

** अवभासमान इति १ पु. । †† चित्प्रयुक्तमिति नास्ति २ ३ पु. ।

‡‡ बाध इति नास्ति २, ३ पु. । ॥ दन्त्युत्पत्तेति २ पु. । ॥ कमलमुकुलस्य विजा-
सति ३ पु. । ¶¶ परिणतीति २, ३ पु. ।

मुकुलीभावदर्शनात्तथेहापि स्यात् । न । तथा सति तद्वदेव पूर्वावस्थापरिणाम-
बुद्धिः स्यात् न बाधप्रतीतिः स्यात्* । अथ पुनर्दुष्टकारणजन्यायाः प्रतीतिरेव
रजतोत्पाद इति मन्येत । यतदपि † न सम्यगिव । कथम् । यस्याः प्रतीतिस्त-
दुत्पादस्तस्यास्तावन्न तदालम्बनं पूर्वोत्तरभावेन भिन्नकालत्वात् । न प्रतीत्य-
न्तरस्य पुरुषान्तरप्रतीतिरपि तत्प्रसङ्गात् । ननु किमिति पुरुषान्तरप्रतीतिरपि
तत्प्रसङ्गे ‡ दुष्टसामर्थ्यजन्यमनो हि प्रतीतिस्तदालम्बनम् । मैवम् । प्रतीत्यन्त-
रस्यापि तद्विधस्य रजतान्तरोत्पादनेनैव उपयुक्तत्वात् प्रथमप्रत्ययवत् । अतो
ऽनुत्पन्नसममेव स्यात् । तदेवं पारिशेष्यात्स्मृतिप्रमोप एवावतिष्ठेत् § ।

ननु स्मृतेः प्रमोपो न सम्भवति इत्युक्तम् । तथा च तन्वान्तरीया
आहुः ॥ अनुभूतविषयाऽसम्प्रमोपा स्मृतिरिति । का तर्हि ¶ गतिः शुक्ति-
सम्प्रयोगे रजतावभासस्य । उच्यते । नेन्द्रियजज्ञानात्संस्कारजं स्मरणं पृथ-
गेव स्मरणाभिमानशून्यं समुत्पन्नं किन्तु एकमेव संस्कारसहितादिन्द्रियात् ।
कथमेतत् । उच्यते । कारणदोषः कार्यविशेषे तस्य शक्तिं निरुन्धत्तेव संस्कार-
विशेषमप्युद्बोधयति । कार्यगम्यत्वात्कारणदोषभक्तेः । अतः संस्कारदुष्टकारण-
संघलितैका सामर्थी । सा चैकमेव ज्ञानमेकफलं जगयति । तस्य च दोषो-
त्थापितसंस्कारविशेषसहितसामर्थ्यसमुत्पन्नज्ञानस्योचितमेव शुक्तिगतमिथ्या-
रजतमालम्बनमयभासते । तेन मिथ्यालम्बनं ज्ञानं मिथ्याज्ञानं न स्यतो
ज्ञानस्य मिथ्यात्वमस्ति बाधाभावात् । भिन्नजातीयज्ञानहेतुसामर्थ्योः** कथ-
मेकज्ञानोत्पादनमिति चेन्नेप दोषः । दृश्यते हि लिङ्गज्ञा †† नसंस्कारयोः
सम्भूय लिङ्गज्ञानोत्पादनं प्रत्यभिज्ञानोत्पादनञ्च अक्षसंस्कारयोरुभय-
चापि स्मृतिगर्भमेकमेव प्रमाणज्ञानम् । संस्कारानुद्बोधे तदभावात् । तस्मा-
द्विज्ञदर्शनमेव सम्बन्धज्ञानसंस्कारमुद्बोध्य तत्सहितं लिङ्गज्ञानं जनयतीति

* स्यादिति नास्ति २, ३ पु० ।

† तदपीति २ पु० ।

‡ तदिति नास्ति २ पु० ।

§ अयतिष्ठते-इति २, ३ पु० ।

॥ अनुभूतविषयासम्प्रमोपः स्मृतिरिति पाठज्ज्ञानमुत्पादः, स्वमनुभूतो यो विषयो दृति-
तदाकदाचित् तयोरसम्प्रमोपो ज्ञानमनपहरण धर्मधर्म्यभेदात्तद्वती तदुभयविषयिणीति यावदिति
तद्वार्त्तिकञ्च । परन्तु त्रिविध एतत्पुस्तकेषु अनुभूतविषयासम्प्रमोपा-इति पाठस्तत्रानुभूतवि-
षययोरसम्प्रमोपो यस्यमिति धनुधीद्विविशेषणं द्रष्टव्यम् ।

¶ तर्हि स्थाने पुनरिति २ पु० ।

** सामर्थ्याः कथमेकज्ञानोत्पादकत्वमिति २ पु० ।

†† ज्ञानेति २ पु० नास्ति ।

१० शुक्तिरजतं मायिकं न पारमार्थिकम् । अध्यासलक्षणपरीक्षा । स्वार्थाद्यन्तस्त्वोक्तिः ।

यत्तद्व्यम् । अयमेव च न्यायः प्रत्यभिज्ञाने * ऽपि । न पुनश्चानद्वये प्रमाण-
मस्ति । तथा भिन्नजातीयज्ञानहेतुभ्यां नीलादिभ्यः यत् चिच्छानं निदर्शनीयम् ।
तच्च लेङ्गिकज्ञानप्रत्यभिज्ञाचिच्छानानामदुष्टकारणारब्धत्वाद् यथार्थमेवाव-
भासः इह तु कारणदोषादतथाभूतार्थावभास इति विशेषः । ण्वञ्च सति
नानुभयविरोधः प्रतिभासमानस्य रजतस्योपायलभ्यनत्यात् । अतो मायामयं
रजतम् । अथ पुनः पारमार्थिकं स्यात् सर्वैरेव † गृह्येत । यतो न हि
पारमार्थिकं रजतं कारणदोषं स्थानानोत्पत्तायपेक्षते । यदापेक्षेत तदा ‡ तद-
भावे न तच्च चानोत्पत्तिरालोकाभाय इव रूपे । मायामात्रत्वे तु मन्त्राद्युप-
हृतचक्षुष इव दोषोपहर्षः § तत्तानकारणा एव पश्यन्तीति युक्तम् । किञ्च । नेदं
रजतमिति वाधो ऽपि मायामयत्वमेव सूचयति । कथम् । तेन हि तस्य
निरुपाख्यतापादनपूर्वकं मिथ्यात्वं ज्ञाप्यते ॥ नेदं रजतं मिथ्येवाभासिष्टेति ।
नच तत् केनचिद्रूपेण रूपयत्वे ऽवकल्पते सम्प्रयुक्तशुक्तिवन्नि॥ रस्यमान-
विषयज्ञानवद् । ननु न व्यापकमिदं लक्षणम् स्वप्रशोक्तादायसम्भवात् ।
न हि स्वप्रशोक्तादो केनचित्सम्प्रयोगो ऽस्ति येन परच पराऽवभासः स्यात् ।
अत एव वासनातिरिक्तकारणाभावात् स्मृतिरेव न स्मृतिरूपता । अबोध्यते । न
तावत् स्मृतित्वमस्य ऽपरोक्षा ¶ र्थावभासनात् । ननु स्मृतिरूपत्वमपि नास्ति
पूर्वप्रमाणसंस्कारमात्रजन्यत्वात् । अबोध्यते । उक्तमेतत्पूर्वप्रमाणविषयाव-
भासित्वमात्रं स्मृतेः स्वरूपमिति । तद्विह निद्रादिदोषोपप्लुतं मनो ऽदृष्टादिस-
मुद्बोधितसंस्कारविशेष ** सहकार्यनुरूपं मिथ्यार्थविषयं ज्ञानमुत्पादयति तस्य
च तदवच्छिन्नापरोक्षचित्तस्याविद्याशक्तिरालम्बनतया विवर्तते । नन्वेवं
सत्यऽन्तरेव स्वप्रार्थप्रतिभासः स्यात् । को वा ब्रूते ज्ञानरिति । ननु
विच्छिन्नदेशो ऽनुभूयते स्वप्नेषि जागरणइव न तदन्तर †† नुभवाश्रयत्वे स्वप्रार्थ-
स्योपपद्यते । ननु देशो ऽपि तादृश एव कुतस्तत्सम्बन्धाद्विच्छेदो ऽवभासते
अयमपि तर्ह्यपरो दोषः । नेव ‡‡ दोषो जागरणे ऽपि प्रमाणज्ञानादन्तरपरोक्षानु-

* प्रत्यभिज्ञाज्ञानमपीति २ पु. ।

† तदा यदो नास्ति २ पु. ।

‡ निरस्यमानविषयकेति १ पु. ।

** सहकार्यनुरूपमिति २ पु. ।

†† न दोष इति २ पु. ।

† तच्छब्दोऽवधिकः २ पु. ।

‡ दोषोपप्लुतेति २ पु. ।

¶ र्थप्रतिभासनादिति २ पु. ।

‡‡ अनुभावाश्रयत्वे-इति १ पु. ।

नामादिषु ब्रह्मदृष्टिर्मानसक्रिया न ज्ञानम् । अध्यासविषये ऽन्यवादिसंवादप्रदर्शनम् ।
 भवान्न विषयस्था ऽपरोक्षता भिद्यते । स्वरूपप्रकाशनात् । अतो ऽन्तरपरो-
 क्षानुभवावगुण्ठित एव जागरणे ऽप्यर्थो ऽनुभूयते ऽन्यथा जडस्य प्रकाश-
 नुपपत्तेः । यथा तमसा ऽवगुण्ठितो घटः प्रदीपप्रभावगुण्ठनमन्तरेण न
 प्रकाशीभवत्येवम् । यः पुनर्विच्छेदावभासः स जागरे ऽपि मायाविजृम्भितः
 सर्वस्य प्रपञ्चजातस्य चेतन्येकाग्रयत्वान्तस्य च निरंशस्य प्रदेशभेदाभावात् ।
 प्रपञ्चभेदेनैव हि तत्कल्पितावच्छेदं सदवच्छिन्नमिष बहिरिषान्तरिष * प्रका-
 शते । अथवा दिगाकाशौ मनोमात्रगोचरौ सर्वथाध्यासाधारौ विद्येते इति न
 परचेति विरुध्यते । कथं तर्हि नामादिषु ब्रह्माध्यासः । किमत्र कथम् । न
 तत्र कारणदोषो नापि मिथ्यार्थावभासः । सत्यम् । अत एव चोदनावशादिच्छातो
 ऽनुप्रेयत्वान्मानसी क्रियेया न ज्ञानम् । ज्ञानस्य हि † दुष्टकारणजन्यस्य
 विषयो मिथ्यार्थः । न हि ज्ञानमिच्छातो जनयितुं निवर्तयितुं वा ‡ शक्यं
 § कारणेकाग्रतत्त्वादिच्छानुप्रवेशानुपपत्तेः । ननु स्मृतिज्ञानमाभोगेन जन्यमानं
 मनोनिरोधेन च निरुध्यमानं दृश्यते । सत्यम् । न स्मृत्युत्पत्तिनिरोधयो-
 स्तयोर्व्यापारः किन्तु कारणव्यापारे तत्प्रतिबन्धे च चक्षुष इव॥ न्मीलननि-
 मीलने न पुनर्घानोत्पत्तौ व्यापार इच्छायाः । तस्माद् ब्रह्मदृष्टिः केवला ऽध्य-
 स्यते चोदनावशात्कलायैव मातृबुद्धिरिष रागनिवृत्तये ¶ परयोपिति । तदेव-
 मनवद्यमध्यासस्य लक्षणं स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभास इति ॥

तं केचिदित्यादिनाऽध्यासस्वरूपे मतान्तरमुपन्यस्यति स्वमतपरि-
 शुद्धये । कथमन्यत्र शुक्तिका ** दावन्यधर्मस्यार्थान्तरस्य रजतादेर्ज्ञानाकारस्य
 बहिष्ठस्यैव वा ऽध्यास इति वदन्ति । के चित्तु यत्र यदध्यासस्तद्विवेका-
 यद्वगणिवन्धनो भ्रम इति । यत्र यस्याध्यासस्तयोर्विवेकस्यापहृणात्तद्विवन्धनो
 ऽयमेकत्वभ्रम इति वदन्तीत्यनुपपन्नः । अन्ये तु, यत्र यदध्यासस्तस्यैव
 विपरीतधर्मत्वकल्पनामाचक्षते इति । यत्र शुक्तिकादौ यस्य रजतादेर-
 ध्यासस्तस्यैव शुक्तिशकलादेर्विपरीतधर्मत्वस्य रजतादिरूपत्वस्य कल्पनाम-
 विद्यमानस्यैवावभासमानतामाचक्षते सर्वथापि त्विति स्वमतानुसारित्वं

* अन्तरिष चेति २ पु० । † हि शब्दो नास्ति २ पु० । ‡ वा स्थाने च शब्दः २ पु० ।

§ स्वकारण्येति २ पु० । ॥ उन्मीलने निमीलने इति २ पु० ।

¶ रागनिवृत्तये इति पाठान्तरम् ।

** शुक्तिशकलादाविति ३ पु० ।

सर्वेषां कल्पनाप्रकाराणां दर्शयति अन्यस्यान्यधर्मावभासित्वं नाम लक्षणम् परचे-
त्युक्ते ऽर्थात्परावभासः सिद्ध इति यदवादिष्य तन्न व्यभिचरति । कथम् ।
पूर्वस्मिन् कल्पे ज्ञानाकारस्य वह्निस्यस्य वा शुक्तिधर्मत्वा * वभासनात् व्यभि-
चारः । द्वितीये ऽपि शुक्तिरजतयोः पृथक् सतीरपृथगवभासो † ऽभिमानात् ।
तृतीये ऽपि शुक्तियकलस्य रजतरूपप्रतिभासनात् पूर्वदृष्टत्वस्मृतिरूपत्वयोः
सर्वबाध्यभिचारान्न ‡ विवाद इत्यभिप्रायः । तत्र स्मृतिरूपः पूर्वदृष्टावभास
इत्येतावति लक्षणे निरधिष्ठानाध्यासवादिष्वे ऽपि निरुपपत्तिके § लक्षणव्याप्तिः
स्यादिति तन्निवृत्तये परचेत्युच्यते । कथं निरुपपत्तिको ऽयं पक्षः । न हि
निरधिष्ठानो ऽध्यासो दृष्टपूर्वः संभवी वा ॥ । ननु केशोष्णकादावभासो निर-
धिष्ठानो दृष्टः । न । तस्यापि तेजोवयवाधिष्ठानत्वात् ।

ननु रजते संवित् संविदि रजतमिति परस्पराधिष्ठानो भविष्यति
बीजाङ्कुरादिष्वत् । नैतत्सारम् । न तत्र यतो बीजादो ऽङ्कुरस्तत एव तद्वी-
जमपि त्वङ्कुरान्तरात् इह पुनर्यस्यां संविदि यद्रजतमवभासते तयोरेवेतरे-
तराध्यासस्ततो दुर्घटमेतत् । बीजाङ्कुरादिष्वपि न बीजाङ्कुरान्तरपरस्पराभिप्रा-
ऽभिमतपक्षसिद्धिः प्रतीतिस्तो यस्तुतरवानिवृत्ताकाङ्क्षत्वात् तथा च कुत इदमे-
वमिति पर्यनुयोगे दृष्टत्वादेवमिति ¶ तत्र च दूरं वा परिधाव्य ** स्यात्तद्व्य-
मन्यथा हेतुपरम्परामेवायलभ्य क्व चिदप्यनवतिष्ठमानो नानवस्थादोषमति-
यतेत †† । अपि च । न क्व चिन्निरवधिको नेत्येव बाधावगमो दृष्टः यथाप्यनुमाना-
दाप्रवचनाद्वा न सर्प इत्येवावगमस्तत्रापि किं पुनरिदमित्यपेक्षादर्शनात्पुरो
ऽवस्थितं यस्तुमात्रमवधिर्विद्यते प्रधानादिष्वपि जगत्कारणे चिगुणत्वादिवधाधो
ऽधिगता ‡‡ वधिरेव । अथवा सर्वलोकसाधिकमेतत् §§ केशोष्णकादावपि तद्वाधे
तदनुपद्म एव बोधे बाध्यते न बोधः । अतस्तद्वधिः सर्वस्य बाध्यस्तेन त-
न्मात्रस्य बाधाभावात्स्वतश्च विशेषानुपलब्धेः कृटस्यापरोक्षैकसचैतन्यावधिः
सर्वस्य बाधः । नाप्यध्यस्तमध्यसदेव । तथात्वे प्रतिभासायोगात् ।

* वह्निस्येवाशुक्तिजधर्मत्वेति २ पु. । † अवभासाभिमानादिति २ पु. ।

‡ अव्यभिचारे नति २ पु. । § निरुपपत्तिका लक्षणव्याप्तिरिति २ पु. ।

॥ सम्भवी वेति २ पु. नास्ति । ¶ तत्रेवेति २ पु. । ** अवस्थागत्यमिति २ पु. ।

†† अतिवर्त्तते इति २, ३ पु. । ‡‡ अध्यगतावधिरेवेति २ पु. ।

§§ केशोष्णकादाविति २ पु. ।

ननु सर्वमेवेदमसदिति भवतो मतम् । क एवमाह अनिर्वचनीयानाद्य-
विद्यात्मकमित्युद्घोषितमस्माभिः । अथ पुनर्विद्योदये ऽविद्याया निरूपा-
स्यतामङ्गीकृत्यासत्त्वमुच्येत काममभिधीयताम् । तथाच बाधकज्ञानं नेदं
रजतमिति वि * शिष्टदेशकालसम्बद्धं रजतं † विलोपयदेवेदेति न देशान्त-
रसम्यन्धमापादयति तथानवगमात् । तथाच दूरवर्तिनी ‡ रज्जुं सर्पं मन्य-
मानस्तन्निकटवर्तिना ऽऽप्रेन नायं सर्प इत्युक्ते सर्पाभावमात्रं प्रतिपद्यते न
तस्य देशान्तरवर्तित्वम् । तत्प्रतिपत्तावसामर्थ्याद्वाक्यस्य । नाशोपत्त्या । इह
भग्नघटाभाववतावन्मात्रेणापि § तत्सिद्धेः । यथापि सर्पबाधपूर्वको रज्जुधि-
धिरक्षजन्यस्तादृशवाक्यजन्यो वा तथापि स एव न्यायस्तथा ऽनवगमात्तदर्थं
न क्व चिन्निरधिष्ठानो ऽध्यासस्तस्मात्साधूक्तं परचेति ।

यद्येवं परच पूर्वदृष्टावभास इत्येतावदस्तु लक्षणं तथाविधस्य स्मृति-
रूपत्वाव्यभिचारात् । सत्यमर्थलभ्यस्य स्मृतित्वमेव स्यान्न स्मृतिरूपत्वम् ।
नच स्मृतिविषयस्याध्यासत्वमित्युक्तम् । यद्येवमेतावदस्तु लक्षणं परच स्मृति-
रूपावभास इति । तच्च परचेत्युक्ते ऽर्थलभ्यस्य परावभासस्य स्मृतिरूपत्वं
विशेषणम् । न हि परस्यासंयुक्तस्य पूर्वदृष्टत्वाभावे स्मृतिरूपत्वसम्भवः । ॥
सत्यम् । विस्पष्टार्थे पूर्वदृष्टग्रहणमिति यथान्यासमेव लक्षणमस्तु । तथा च लोके
ऽनुभवइत्युदाहरणद्वयेन ¶ लोकिकसिद्धमेवेदमध्यासस्य स्वरूपं लक्षितं किमच
युक्त्येति कथयति शुक्तिका हि रजतवदवभासत इति ।

ननु न शुक्तिका प्रतिभासते रजतमेव प्रतिभासते तेन ** शुक्तिकेति
रजतवदिति चोभयं नोपपद्यते । उच्यते । शुक्तिकाग्रहणमुपरितनसम्यक्ज्ञान-
सिद्धं परमार्थतः शुक्तिकात्वमपेक्ष्य, घटियहणं तु संप्रयुक्तस्यारजत †† स्वरू-
पस्य मिथ्यारजतसम्भेद इवाव ‡‡ भासनमङ्गीकृत्य, मिथ्यात्वमपि रजतस्या-
गन्तुकदोषनिमित्तत्वादनन्तरबाधदर्शनाच्च कथ्यते न पुनः परमार्थाभिमत-
द्रजतादन्यत्वमाश्रित्य, तत्रासंप्रयुक्तत्वाद्वजतस्य नेदन्तावभासस्तद्गतः किन्तु

• विशिष्टदेशसम्यन्धमिति २ पु० । † विलोपयदिति २ पु० ।

‡ दूरवर्तिनी रज्जुमिति २ पु० ।

§ सत्यमेवेति २ पु० ।

¶ लोकिकसिद्धमिति १ पु० ।

** शुक्तिको रजतवदित्येति-इति २ पु० । †† स्वरूपो नास्ति २ पु० ।

‡‡ अयमासमिति २ पु० ।

१४ अध्यासोदाहरणविवरणम् । ब्रह्मणि जीवाध्यासकारणोपपादनम् ।

संप्रयुक्तगत एवापरोक्षभावभासस्तु संस्कारजन्मनोपि रजतोद्वेष्टस्य दोषबलादि-
न्द्रियजज्ञानान्तर्भावाच्चेति द्रष्टव्यम् । तत्र शुक्तिकोदाहरणेन संप्रयुक्तस्थानात्मा
रजतमिति * दर्शितम् । निरञ्जनस्य चैतन्यस्यास्मदर्थे ऽनिदमंशस्थानात्मा
तदवभास्यत्वेन युष्मदर्थत्वं † चणापत्रो ऽहंकारो ऽध्यस्त इति ‡ प्रदर्श-
नार्थम् । द्विवन्दोदाहरणेन जीवेश्वरयोर्जीवानां चानात्मरूपो भेदावभास इति
दर्शितम् ।

ननु बहिरर्थे कारणदोषो ऽर्थगतः सादृश्यादिरिन्द्रियगतश्च तिमिरादि-
रूपलभ्यते तन्निमित्तश्चार्थस्य भांशत्वादंशान्तरावगहे ऽप्यंशान्तरप्रतिबन्धो
युज्येत § न त्विह कारणान्तरावगता सिद्धिर्येन तद्वैपादनवभासो ऽपि स्याद्वि-
रंशस्य चैतन्यस्य ॥ स्वयंज्योतिरस्तदयोगात् । ननु ब्रह्मस्वरूपमनवभास-
मानमस्त्येष न तदनवभासनाज्जीवेऽनवभासविपर्ययो भवतः । न हि
शुक्तेरयद्वृणात्स्थानाद्य ॥ ऽयद्वृणं विपर्ययो वा । ननु न ब्रह्मण्योन्यो जीवो
ऽनेन जीवेनात्मनेतिश्रुतेरतस्तदयद्वृणमात्मन एव ** तत् । एवं तर्हि
शुक्तरामविद्यायास्तत्वासम्भवस्तस्य विद्यात्मकत्वात्तस्य भासा सर्वमिदं भाती-
ति †† तच्चेतन्येनैव सर्वस्य भासमानत्वात् ‡‡ । उच्यते । विद्यात एवा-
चाप्यद्वृणाविद्यात्मको दोषः प्रकाशस्याच्छादकः । कथं गम्यते । श्रुतेस्त-
दर्थोपनेश्व । श्रुतिस्तावदनृतेन हि प्रत्यूढा अनीशया शोचति मुह्यमान इत्येष-
माद्या । तदर्थोपतिरपि विद्यैव सर्वत्र श्रुतिषु ब्रह्मविपर्ययो मोक्षाय निवेद्यते ।
तेनार्थादिदमवगम्यते जीवस्य ब्रह्म §§ स्वरूपता ॥ नवगमो ऽविद्यात्मको
बन्धो निसर्गत एवास्तीति ।

ननु न जीवो ब्रह्मणो ऽन्य इत्युक्तम् । बाढम् । अत एवाऽर्थाज्जीवे
ब्रह्मस्वरूपप्रकाशश्चादिका ऽविद्या कल्पते ऽन्यथापरमार्थतस्तत्स्वरूपत्वे
तदवबोधोपि यदि नित्यसिद्धः स्यात्तदा तादात्म्योपदेशो व्यर्थः स्यात् अतो

* निर्वाणतमिति २ पु० ।

† तद्वैपादन इति २ पु० ।

‡ प्रयुष्टो नास्ति २ पु० ।

§ युज्यते इति १ पु० उपकल्पितमात्रे ।

॥ चैतन्यस्येति २ पु० नास्ति ।

॥ स्थाप्यद्वृणाविति व्यवधि ।

** तदिति २ पु० स्वके लिखितमपि किञ्चम् ।

†† विभर्तीति २ पु० ।

‡‡ भासमानत्वादिति २ पु० ।

§§ स्येति २ पु० नास्ति ।

॥ अनवगमाविद्यात्मक इति २ पु० ।

ऽनादिसिद्धाविद्यावच्छिन्नानन्तजीवनिर्भासास्पदमेकरसं ब्रह्मेति श्रुतिस्मृति*-
न्यायकोविदेरभ्युपगन्तव्यम् । तथा च स्मृतिः । प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्वन्नादी
उभावपीति † चेष्वेष्वक्षत्यनि ‡ मितामनादिसिद्धामविद्यां प्रकृतिशब्देनाह
मायां तु प्रकृतिं विद्यादिति श्रुतेरतो मायावच्छिन्न § रूपत्वादनन्यदपि ब्रह्म-
रूपमात्मनो न वेति । तथा चोक्तम् । अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः
प्रबुध्यते । अजमनिद्रमस्वप्नमद्वैतं बुध्यते तदेति ।

ननु प्रमाणान्तरविरोधे ॥ सति श्रुतिस्तदर्थोपतिर्वा नाविद्यां निवेद-
यितुमलम् । किं तत्प्रमाणं येन सह विरोधः । निरंशस्य स्वयंज्योतिषः
स्वरूपानवभासानुपपत्तिः । ननु भोक्ताः कार्यकारणसंघाताद्वावृत्तता स्वयं-
ज्योतिषो ऽपि न प्रकाशते । ननु न भोक्ता स्वयंज्योतिः किं त्वहंप्रत्ययेनाव-
भास्यते । यथा स्वयंप्रकाशमानता ऽहङ्कारो न प्रत्ययस्तथा वक्ष्यते ।

कथं पुनर्भोक्ता स्वयंज्योतिः कार्यकारणसंघाताद्वावृत्तो न प्रकाशते
मनुष्योहमिति मिथ्यैवेकताभिमानात् । ननु गोणो ऽयं न मिथ्या । यथा न
गोणस्तथा भाष्यकार ॥ एव वक्ष्यति ** ।

नन्वहमिति यदि देहसमानाधिकरणः प्रत्ययो न तर्हि तद्व्याप्ति-
आत्मा सिध्यति अन्यस्य तयागाहिणः प्रत्ययस्याभावादागमानुमानयोरपि
तद्विरोधे प्रमाणत्वायोगात् । मिथ्यात्वात्तस्य न विरोध इति चेत् कुतस्तर्हि
मिथ्यात्वम् आगमादनुमानाद्वा । अन्यथावगमादिति चेत् । मेवम् । अन्यो-
न्याश्रयता तथा स्यात् आगमानुमानयोः प्रवृत्तौ तन्मिथ्यात्वं तन्मिथ्यात्वे
तयोः प्रवृत्तिरिति । तस्माद्वेहादिव्यतिरिक्तविषय श्वायमहङ्कार इत्यात्मवादि-
भिरभ्युपेयम् । अन्यथा ऽऽत्मसिद्धिर †† प्रामाणिकी स्यादतो गोणो मनुष्यत्वा-
भिमानः । उच्यते । यद्यपि देहादिव्यतिरिक्तभोक्तृविषय श्वायमहङ्कारस्तथापि
तथा ऽनध्यवसायात्तद्वर्मानात्मन्यध्यस्यति दृश्यते च स्वरूपेणावभासमाने
ऽपि वस्तुन्तरभेदानध्यवसायात्तत्सम्भेदेनावभासः । यथैकस्मिन्नप्यकारे
ह्रस्वादिसम्भेदः ।

• तद्व्यापेति २ पु. । † सेवेति २ पु. नास्ति । ‡ निमित्तामित्यन्यत्र १ पाठः ।
§ स्वयंज्योतिः २ पु. । ॥ प्रमाणविरोधे युतीति २, ३ पु. । ॥ भाष्यएवेति २, ३ पु. ।
** वक्ष्यतेति २, ३ पु. । †† अप्रामाणिकीति १, २ च पु. ।

अथ पुनरेकान्ततो भिन्न एव देहादेरहङ्कर्ता ऽवभासेत * रसादिव गन्धः । ततस्तत्सद्भावे न विप्रतिपत्तिरिति तत्सिद्धये जिज्ञासा नावकल्पेत † जिज्ञासेतरकालं तर्हि गोण एव युक्तः । कथम् । जिज्ञासा नाम युक्त्यनुसन्धानम् । न हि युक्तिः पृथग् ज्ञानान्तरजननी किन्तु सिद्धस्यैवाहंप्रत्ययस्य विषयविवेचिनी ‡ । तस्माद्विविक्तविषयत्वाद्वातिरिक्तात्मानुभवपर्यन्त एवाहंकारो जिज्ञासेतरकालं युक्तः । न युक्तः अकारश्च ह्रस्वत्वाभिमानः । ननु तथापि कथम् । अनुभव एव । एव § महद्भारेऽपि समानश्वर्यः । नन्यनुभवस्तर्कबलादयथावभासिन्यकारे सम्भवति ह्रस्वादेः पृथक्सतस्तथानवगमात् । तन्न । एकस्य पृथक्तेऽप्यर्थोदितरस्यापि पृथक्तात् ।

ननु महदेतदिन्द्रजालं यतर्कानुगृहीतात्प्रमाणादयथायथमसाधारणरूपयोरेवावभासमानयोरेकत्वावगमो न गोण इति । बाढम् । इन्द्रजालमेवैतद्विद्याकृतत्वात्तथाहंप्रत्ययस्य स्वविषयप्रतिष्ठितस्यैव सतस्तदेकप्रतिष्ठिताप्रतिबन्धकृदनाद्यविद्याकृतं देहादिप्रतिष्ठितत्वमपि दृष्टम् । अतो देहादिविषयत्वाविरोधि स्वविषयप्रतिष्ठितत्वमहंप्रत्ययस्याऽतो युक्त्या विषयविवेचने ऽपि स्वविषयोपदर्शनेन तत्प्रतिष्ठितत्वात् कृतं बाधिकमादर्शितम् । स्वविषयप्रतिष्ठितत्वं च देहादिष्वहं ॥ ममाभिमानेन न विरुध्यत इत्युक्तमतो न्यायतो विषयविवेचनादूर्ध्वमपि न प्रागवस्थितो विशिष्यते ऽहंप्रत्ययस्तेन न कदाचिदपि मनुष्यो ऽहमिति प्रत्ययो गोणः । ¶ तदेवं स्वयंज्योतिष एव सतो जीवस्य कार्ये ** कारणसङ्घातव्यतिरिक्ततायास्तथा †† ऽनं वभासदर्शनान्मनुष्योऽहमिति चाध्यासोपलब्धे ‡‡ ब्रह्मात्मैकत्वस्यापि तत्स्वरूपस्यानवभासनं पूर्वकालकोटिरहितप्रकाशाद्यादितमोनिमित्तं श्रुतितदर्थोपतिसमर्पितं तन्निमित्ता §§ हंकाराध्यासश्च सम्भाव्यते ऽनादित्वाच्च ||| पूर्वदृष्टत्वं स्मृतिरूपत्वं च पृथग्भोक्तृविषयानुभवफलाभावाद्भोक्तृचेतन्यसंवलितेकानुभवफलत्वाच्च परच परावभास-

* अवभासेत-इति २ पु. । † अवकल्प्यते-इति २ पु. । ‡ विवेचनीति २ पु. ।

§ अहंकारो ऽपि समानश्वर्य इति १ पु. ।

¶ तदेवमिति २ पु. । ** कारणाव्यतिरिक्ततायाः इति २ पु. ।

†† अतयभासनादित्युपकल्पितं १ पु. । ‡‡ अयं प्रत्ययेति १ पु. । प्रमात्मकत्वस्येति २ पु. ।

§§ अहंकाराध्यासश्चेति २ पु. ।

||| सदापूर्वदृष्टत्वमिति २ पु. । पुस्तके तु सदाशब्दः सर्वत्र लिख्योऽस्ति ।

स्याऽन्योन्यसम्भेदस्य विद्यमानत्वादध्यासलक्षणव्याप्तिरिहाप्युपपद्यते । कोऽयमध्यासो नामेति । किं घृतस्य ग्रन्थे क्षेपे च समानवर्तिनो विशेषानुपलब्धेः पृष्ठमनेनेति मत्वा ऽध्यासस्वरूपे ऽभिहिते पुनराक्षिप्तं मयेत्यभिप्रायं विवृणोति कथं पुनः प्रत्यगात्मन्यविषये ऽध्यासो विषय * तद्वर्माणामिति । बाढमेवंलक्षणो ऽध्यासः स चेह न सम्भवति । कथम् । यतः सर्वा हि पुरो ऽवस्थिते विषये विषयान्तरमध्यस्थति युष्मत्प्रत्ययापेतस्य च प्रत्यगात्मनो ऽविषयत्वं व्रथीपि न ह्यविषये ऽध्यासो दृष्टपूर्वः सम्भवी वा । उच्यते । न तावदयमेकान्तेनाविषयः अस्मत्प्रत्ययविषयत्वात् ।

ननु विषयिणश्चिदात्मनः कथं विषयभावः पराभावेनेदन्तासमुल्लेख्यो हि विषयो नाम भवति तद्वैपरीत्येन प्रत्ययूपेणानिदंप्रकाशो विषयी तत्कथमेकस्य निरंशस्य विरुद्धांशद्वयसंनिवेशः । अपोच्यते । अस्मत्प्रत्ययत्वाभिमतो ऽहंकारः । स चेदमनिदंरूपवस्तुगर्भः सर्वलोकसाक्षिकः । तमयहित † चेतस्तया निपुणतरमभिवीक्ष्य रूपकपरीक्षकवत् स्वानुभवमऽप्रच्छादयन्तो घटन्तु भवन्तः परीक्षकाः किमुक्तलक्षणो न वेति ‡ ।

ननु किमत्र घटितव्यमसम्भिन्नेदंरूप एवाहमित्यनुभवः । कथम् । प्रमातृप्रमेयप्रमितयस्तावदपरोक्षाः । प्रमेयं कर्मत्वेनापरोक्षम् प्रमातृप्रमिती पुनरपरोक्षे एव केवलं न कर्मतया प्रमितिरनुभवः स्वयंप्रकाशः प्रमाणफलं तद्वलेनेतरत्प्रकाशते प्रमाणं तु प्रमातृव्यापारः फललिङ्गो नित्यानुमेयस्तथाहमिदं जानामीति प्रमातृज्ञानव्यापारः कर्मविषयो नात्मविषयः । आत्मा तु विषयानुभवादेव निमितादहमिति फले विषये चानुसन्धीयते ।

ननु नायं विषयानुभवनिमित्तोऽहमुल्लेखः किं त्वन्य एवात्ममात्रविषयो ऽहमिति प्रत्ययः । तस्मिंश्च द्वय § स्वरूपत्वे नात्मनः प्रमेयत्वं चातृत्वेन प्रमातृत्वमिति प्रमातृप्रमेय ॥ निर्भासरूपत्वादहंप्रत्ययस्य ग्राह्यग्राहकरूप आत्मा तस्मादिदमनिदंरूपः प्रमेयांशस्येदं ¶ रूपत्वात्, अनिदंरूपत्वात् प्रमाचंशस्य । नेतद्युक्तम् । अनंशत्वादपरिणामित्वाच्चात्मनः ।

* तदिति २ पु. नास्ति ।

† चेतस्कतपेत्यपरत्र १ पाठः ।

‡ नेतीति २ पु. ।

§ स्वयंशब्दो नास्ति १, २ पु. ।

॥ प्रतिभासेति २ पु. कल्पितभासे ।

¶ रूपयत्वादिति २ पु. ।

प्रमेयस्य चेदंरूपतया परारूपत्वादनात्मत्वात्तस्मान्नीलादिज्ञानफलमनुभवः स्वयंप्रकाशमानो ग्राह्यमिदंतया ग्राहकं * चानिदन्तया ऽवभासयति ग्रहणं चानुमापयतीति युक्तम् । अतो नेदमंशो ऽहंकारो युज्यते । उच्यते । तच्चेदं भवान् प्रष्टव्यः किमात्मा चैतन्यप्रकाशो ऽनुभवो जडप्रकाश उत सोऽपि चैतन्य-प्रकाशः अथवा स एव चैतन्यप्रकाश आत्मा जडस्वरूपः † इति । तत्र न तावत्प्रथमः कल्पः । जडस्वरूपे † प्रमाणफले विश्वस्यानवभासप्रसङ्गात् । मेवम् । प्रमाता चैतनस्तद्वलेन प्रदीपेनेव विषयमिदन्तया ऽऽत्मानं चानिदन्तया चेत-यत इति न विश्वस्यानवभासप्रसङ्गः । तत्र । स्वयं चैतन्यस्वभावो ऽपि सन् ‡ विषयप्रमाणेनाचेतनेनानुगृहीतः प्रकाशत इति नैतत्साधु § लक्ष्यते । किं च । प्रमाणफलेन चेत् प्रदीपेनेव विषयमात्मानं च चेतयते तदा चेतयति-क्रियानवस्थाप्रसङ्गः ।

द्वितीये ॥ कल्पे ॥ आत्मापि स्वयमेव प्रकाशेत किमिति विषयानु-भवमपेक्षेत । अथ चैतन्यस्वभावत्वेऽपि नात्मा स्वयंप्रकाशः । ** विशेषे हेतु-र्वाच्यः । न हि चैतन्यस्वभावः सन् स्वयंपरोक्षो ऽन्यतो ऽपरोक्ष इति युज्यते । किं च । समत्वान्नेतरैतरापेक्षत्वं प्रकाशने प्रदीपयोरिव । तृतीये ऽपि †† कल्पे ऽनिच्छतोऽप्यात्मैव चित्तिप्रकाश आपद्यते न तदरिक्ततयाविधफलसद्भावे प्रमाणमस्ति । कथंम् । प्रमाणजन्यश्चेदनुभवस्तथा सति स्वगतेन विशेषेण प्रतिविषयं पृथक् पृथगवभासेत सर्वानुभवानुगतं च गोत्ववदनुभवत्वमपरमी ‡-ह्येत । न च नीलानुभवः पीतानुभव इति विषयविशेषपरामर्शशून्यः स्वगतो विशेषो लक्ष्यते ।

ननु विनष्टाविनष्टत्वेन विशेषः सिध्यति । सिध्येद्यदि विनष्टाविनष्टता सिध्येत् । सा च जन्यत्वे सति तस्यां च सिद्धायां जन्यत्वमिति परस्पर-यत § स्थितित्वेनेकमपि न सिध्येत् । एतेनातिसादृश्यादनुभवभेदो न विभा-व्यत इति प्रत्युक्तम् भेदासिद्धेः । न हि चित्प्रकाशस्य स्वगतो भेदो न प्रकाशते

* स शब्दो नास्ति २ पु. ।

† स्वशब्दो नास्ति ३, ३ पु. ।

‡ विषयप्रमाणेनेत्यस्य स्थाने विषयप्रत्ययेनेति कल्पितं २ पु. ।

§ न साधु-इति ३ पु. ।

॥ अपिशब्दो ऽर्वाधकः २ पु. ।

॥ विषय इति १ पाठान्तात्म् ।

** विशेषेतेति ३ पु. ।

†† विषय इति १ पु. ।

‡ इत्येतेति २ पु. ।

§ स्थितित्वेनेकमपि सिध्येदिति २ पु. ।

इति युक्तिमत् येन तदप्रकाशनात्सादृश्यनिबन्धनो विभ्रमः स्यात् । न च यथा जीवस्य स्वरूपं ज्योतिषोऽपि स्वरूपमेव सद् द्रष्टारूपत्वं न प्रकाशते तद्वत्स्यादिति युक्तम् । अभिहितं तथाप्रकाशने प्रमाणम् इह तत्रास्ति । नहि सामान्यतोद्गमनुभवविरोधे युक्तिविरोधे च समुत्तिष्ठति दर्शिते चानुभव-युक्ती । तस्मात् चित्तस्थभाव गवात्मा तेन तेन प्रमेयमेदेनोपधीयमानोऽनु-भवाभिधानीयकं लभते ऽविवक्षितोपाधिरात्मादिशब्देरभिधीयते ऽवधीरित-
* वनाभिधाननिमित्तेकदेशावस्थाना इव वृक्षा वृक्षादिशब्देरित्यभ्युपगन्तव्यम् । घाठम् । अत एव विषयानुभवाभिधानितोऽनिद्रमात्मको ऽहङ्कारो वर्ण्यते । सत्यमे-
घम् । किन्तु तथा सति सुषुप्ते ऽप्य + हमित्युल्लेखः स्यात् । कथम् । नीलानुपङ्गो यस्वेतन्यस्य स + नीलभोगो नासायहमुल्लेखाहः अहमित्यात्मावभासते तच्च यदि नाम सुषुप्ते विषयानुपङ्गाभावादित्दं जानामीति विषयतदनुभवपरामर्शो ऽ
नास्ति मा भूत् अहमित्यात्ममात्रपरामर्शः किमिति न भवेत् ।

नन्यहमिति भोक्तृत्वं प्रतिभासते तदभावे कथं तथा प्रतिभासः । नेतत्सारम् । समुत्कालितोपाधिविशेषं चैतन्यमात्रमस्मदर्थस्ततः सर्वदा ऽह-मिति स्यान्नेतच्छब्दक्यमुपाधि ॥ परामर्शेन चैतन्यमहमित्युल्लिख्यते इति धत्तम् । तत्परामर्शो हि तत्सिद्धिनिमित्तो न स्वरूपसिद्धिहेतुः ॥ स्वमाहात्म्येनेव तु स्वरूपसिद्धिः ततश्च विषयोपरागानुभवात्मन्य ** शून्यः स्वरूपतो ऽहमिति सुषुप्ते ऽप्यवभासेत दृशिरूपत्वाविशेषात् । भवत्येवेति चेन्न । तथा सति स्मर्येत ह्यस्तन इवाहङ्कारः । अविनाशिनः संस्कारस्याभावाच्च स्मर्यते इति चेत् । ह्य-स्तनो ऽपि न स्मर्येत ।

नन्वस्त्येष सुषुप्ते ऽहमुल्लेखः सुखमहमस्याप्यमिति सुषुप्तोत्थितस्य स्वापसुखानुभवपरामर्शदर्शनात् नात्मनो ऽन्यस्य तथानुभवः सम्भवति । सत्यमस्ति । न तत्स्वापे सुखानुभवसंस्कारजं स्मरणं किं तर्हि सुखायमर्शो दुःखाभावादिनिमित्तः । कथम् । स्वप्ने तावदस्त्येव दुःखानुभवः । सुषुप्ते तु तद-भावात्सुखव्यपदेशः । तदभावश्च करणव्यापारोपरमात् । यदि पुनः सुषुप्तः सुख-

* वनाभिधेयनिमित्तेति ३ पु. ।

† सनीलभाग इति २ पु. ।

॥ परामर्शं चैतन्यमिति २ पु. ।

** त्वगधो नास्ति २ पु. ।

† अहमुल्लेखइति २ पु. ।

‡ नास्तीति २ पु. नास्ति ।

॥ स्वमाहात्म्येनेति १ पु. ।

मिति च तद्विषयं स्मरणं स्या * तदा विशेषतः स्मर्येत न च तदस्ति । व्यप-
देशो ऽपि सुखं सुप्नो न किञ्चिन्मया चेतितमिति हि दृश्यते । यत्पुनः सुप्नोत्थि-
तस्याङ्गलाघवेन्द्रियप्रसादादिना सुखानुभवोन्नयनमिति । तदसत् । अनुभूतं
चेत्सुखं स्मर्येत न तच्च लिङ्गेन प्रयोजनम् । यद्येवं सुप्नोत्थितस्य कथं कस्य-
चिदङ्गलाघवं कस्य चिन्नेति । उच्यते । जागरणे कार्यकरणानि श्राम्यन्ति
तदपनुत्तये व्यापारोपरमः स्वायः तच्च यदि सम्यग् व्यापारोपरम † तदाङ्गानि
लघूनीतरया गुरुणीति । तदेवं नायं नीलादिप्रत्ययादन्य एवात्मविषयो ऽहं-
प्रत्ययो नापि विषयानुभवादेवाहमुल्लेखः । तस्माद् ब्रह्मविदामेकपुण्डरीकस्य
लोकानुग्रहेकरसतया सम्यग्ज्ञानप्रवर्तनप्रयोजनकृतशरीरपरिग्रहस्य भगवतो
भाष्यकारस्य मतमागमयितव्यम् ।

तदुच्यते । ज्ञेयं श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु नामरूपमव्याकृतमविद्या
माया प्रकृतिरग्रहणमव्यक्तं तमः कारणं लयः शक्तिर्महासुप्तिर्निद्रा क्षरमाका-
शमिति च तच्च तच्च बहुधा गीयते चैतन्यस्य स्वत एवाव ‡ स्थितलक्षणब्रह्म §-
स्वरूपतावभासं प्रतिबध्य जीवत्यापादिका ऽविद्याकर्मपूर्वप्रज्ञासंस्कारविच-
मितिः सुप्ने प्रकाशाच्छादनविशेषसंस्कारमाचरूपस्थितिरनादिरविद्या । तस्याः
परमेश्वराधिष्ठितत्वलब्धपरिणामविशेषो विज्ञानक्रियाशक्तिद्वयामयः कर्तृत्व-
भोक्तृत्वेकाधारः कूटस्थचैतन्यसंवलनसंजातन्योतिः स्वयं प्रकाशमानो ऽप-
रोक्षो ऽहङ्कारो यत्सम्भेदात्कूटस्थचैतन्यो ऽनिदमंश आत्मथातुरपि मिथ्येव
भोक्तेति प्रसिद्धिसुपगतः । स च सुप्ने समुत्पन्नानिखिलपरिणामायाम-
विद्यायां कृतस्तयः । न चैवं मन्तव्यम् आश्रितपरिणतिभेदतयैवाहङ्कारस्य
निर्भासे ऽनन्तमूर्तेय तन्निमित्तमिति तथा सत्यऽपाकृताहङ्कृतिसंसर्गो भोक्तृ-
त्वादिसाद्विशेषः केवलमिदन्तयेवावभासेत न च तथा समस्ति । स च
परिणामविशेषो ऽनिदञ्जिदात्मनो बुद्ध्या निष्कृष्य वेदान्तवादिभिरन्तःकरणं
मनो बुद्धिरुद्गमप्रत्ययीति च विज्ञानशक्तिविशेषमाश्रित्य व्यपदिश्यते परि-
स्पन्दशक्त्या च प्राण इति । तेनान्तःकरणोपरागनिमित्तं मिथ्येवाहङ्कर्तृत्वमा-
त्मनः स्फटिकमणेरिव॥ प्रधाननिमित्तो लोहितमा । कथं पुनः स्फटिके

* तर्पति १ पु० ।

† तदङ्गानीति १ पु०, तदा सङ्गानीति २ पु० ।

‡ अयमर्थो नास्ति १, २ पु० ।

§ अयमर्थो नास्ति २ पु० ।

॥ वपाधिनिमित्त इति ३ पु० ।

लोहितिन्ने मिथ्यात्वम् । उच्यते । यदि स्फटिक * प्रतिस्फालिता † नायनरश्मयो जपाकुसुममुपसर्पयुस्तदा विशिष्टसंनिवेशं तदेव लोहितं ग्राहयेयुः । न हि रूप-
माचनिष्ठश्चाक्षुषः प्रत्ययो दृष्टपूर्वः नापि स्वाश्रयमनाकर्षद्वयमाचं प्रतिविम्बितं
क्वचिदुपलब्धपूर्वम् । नन्वभिजातस्येव पद्मपरागादिमणेरजपाकुसुमादेरपि प्रभा
विद्यते तथा व्याप्तत्वात् स्फटिको ऽपि लोहित इवावभासते । तथापि स्वयम-
लोहितो मिथ्येव लोहित इत्यापद्येत । अथ प्रभेव लोहिता ऽवभासते न
स्फटिक इति । शौक्ल्यमपि तर्हि स्फटिके प्रकाशेत । ‡ अथ प्रभया ऽपसारितं
तदिति चेत् । स तर्हि नीरूपः कथं चाक्षुषः स्यात् । न § च रूपिद्वय-
संयोगात् । चायोरपि तथात्वप्रसङ्गात् । न प्रभानिमित्तं लोहित्यं तच्चात्पन्नम्
उत्तरकालमपि तथारूपप्रसङ्गात् । अभ्युपगम्य प्रभामिदमुक्तम् । यथा पद्मपरागादि-
प्रभा निराश्रया ऽप्यनुसुखोपलभ्यते न ¶ तथा जपाकुसुमादेः । तदेवं स्फटिकम-
णावुपधानोपराग इव चिदात्मन्य ** व्यहङ्कारोपरागस्ततः सम्भिन्नोभयरूपत्वा-
द्वन्धिरिव भवतीत्यहङ्कारो ग्रन्थिरिति गीयते । तत्र जडरूपत्वादुपरक्तस्य न
तद्वलादुपरागस्य साक्षाद्वायश्चिद्रूपस्य पुनरुपरागस्तद्विषयव्यापारविरहिणो
ऽपि तद्वलात्प्रकाशते । तेन लक्षणत इदमंशः कथ्यते न व्यवहारतः । व्यव-
हारतः पुनर्यदुपरागादनिदमात्मनो ऽहंकर्तृत्वं मिथ्या तदात्मनस्तद्व्यापा-
रेण व्याप्रियमाणस्येव व्यापारपूर्वको यस्य परिच्छेदः स एवेदमात्मको विष-
योऽत एवाहमित्यसम्भिन्नेदमात्मको ऽय †† भास इति विभ्रमः केषांचित् ‡‡
दृष्टश्च लक्षणतस्तद्व्यवहारार्हैःपि तमननुपतन् । तद्यथाङ्कुरादिफलपर्यन्तो
वृक्षविकारो मृत्परिणामपरम्परापरिनिष्पन्नो ऽपि घटव §§ ल्मीकवन्न मृन्मय-
व्यवहारमनुपतति । व्युत्पन्नमतयस्तु तद्व्यवहारमपि नातीवोत्थं मन्यन्ते ।
अत एव निपुणतरमभिधीत्य रूपकपरीक्षकवदहङ्कारं निरूपयतां सम्भिन्नेद-
रूपः स इत्यभिहितम् । यत्पुनर्दर्पणजलादिषु मुखचन्द्रादि ||| प्रतिविम्बो-
दाहरणं तदहङ्कर्तृनिदमंशो विम्यादिषु प्रतिविम्बं न ब्रह्मणो यस्त्वन्तरं

* प्रतिस्फालिता इति ३ पु. † नायना रश्मय इति १ पु. ‡ अथेति २ ३ पु. नास्ति ।

§ च शब्दो नास्ति १ पु. || द्रव्येति २, ३ पु. नास्ति । ¶ नशब्दो नास्ति ३ पु. ।

** अपिशब्दो नास्ति १ पु. †† अवभासत इति २ पु. ‡‡ दृष्ट इत्यधिकं ३ पु. ।

§§ यस्मीकादिवदिति २ पु. ||| प्रतीति २ पु. नास्ति ।

किं तु तदेव तत्पृथगवभासविपर्यय * स्वरूपतामात्रं मिथ्येति दर्शयितुम् । कथं पुनस्तदेव । तदेक † स्वरूपतावगमात् । तथाच यथा वह्निःस्थितो देवदत्तो यत्स्वरूपः प्रतिपन्नस्तत्स्वरूपेणैव वेश्मान्तःप्रविष्टोऽपि प्रतीयते तथा दर्पणतलस्थितोऽपि न तद्वस्त्वन्तरत्वे युज्यते । अपिच । अर्थाद्वस्त्वन्तरत्वे सत्याऽऽदर्श एव बिम्बसन्निधायेव तदाकारगर्भितः परिणत इति वाच्यम् विरुद्धपरिमाणत्वात्संश्लेषाभावाच्च प्रतिमुद्देश बिम्बलाञ्छितत्वानुपपत्तेः । तथा सति बिम्बसन्निधिलब्धपरिणतिरादर्शस्तदपायेऽपि ‡ तथैवावतिष्ठेत् । न खलु संवेष्टितः कटो निमित्तलब्धप्रसारणपरिणतिनिमित्तापगमे तत्त्वणमेव संवेष्टते यथा तथा स्यादिति मन्तव्यम् । यतश्चिरकालसंवेष्टनाहितसंस्कार-स्तत्र पुनः § संवेष्टनिमित्तम् । तथा च यावत्संस्कारक्षयं प्रसारणनिमित्तानुवृत्तौ पुनः संवेष्टनोपजनः । एवं ॥ चिरकालसन्निहितबिम्बनिमित्ततदाकार-परिणति ॥ रादर्शस्तथैव तदपायेऽपि यावदायुरवतिष्ठेत् न ** च तयोप-लभ्यते । यः पुनः कमलमुकुलस्य विकासपरिणतिहेतोः साविकस्य †† तेजसो दीर्घकालानुवृत्तस्यापि विगमे तत्समकालं पुनर्मुकुलीभाषः स प्रथम-सरमुकुल ‡‡ हेतुपार्थिवाप्यावयवव्यापारनिमित्तस्तदुपरमे जीर्णस्य पुनर्मुकुलता-नुपलब्ध्येनोदर्यं पुनस्तथा पूर्वरूपपरिणामहेतुरस्त्यत्राह भवतु न वस्त्वन्तरम् तदेव तदिति तु न व्रज्यते शुक्तिकारजतस्य मिथ्यारूपस्यापि सत्यरजतैकरूपा-वभासित्वदर्शनात् । मैवम् । तत्र हि बाधदर्शनान् मिथ्याभावो नेह स बाधो दृश्यते । यत्पुनर्दर्पणापगमे तदपगमो न स बाधो दर्पणेऽपि तत्प्रस-ङ्गात् ।

ननु तत्त्वमसिवाक्याद् बाधो दृश्यते । मैवम् । तत्र तत्त्वमिति बिम्बस्थानीयब्रह्म §§ स्वरूपता प्रतिबिम्बस्थानीयस्य जीवस्योपदिश्यते ऽन्य-था न तत्त्वमसीति स्यात् किन्तु न त्वमसीति भवेन्न रजतमस्तीतिवत् । किं च । शास्त्रीयोऽपि व्यवहारः प्रतिबिम्बस्य पारमार्थिकमेव बिम्बैकरूपत्वं

* स्वेति नास्ति २ पु० ।

† तथैवेति २ पु० नास्ति ।

‡ तदपायेऽप्यादर्शस्तथैव यावदायुरिति २ पु० ।

•• चेति २ पु० नास्ति ।

‡‡ मुकुलभावेति २ पु० ।

† स्वरूपतावगमादिति २ पु० ।

§ संवेष्टने-इति २ पु० ।

॥ तदपायेऽप्यादर्शस्तथैव यावदायुरिति २ पु० ।

†† साविकतेजस इति २ पु० ।

§§ स्वेतिशब्दो नास्ति २ पु० ।

दर्शयति “नेचेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यन्तं कदाचन । नोपरत्तं न धारिस्थं न मध्यं नभसो गतमिति । यस्तु मन्यते न पराक्प्रवणप्रवृत्तनायनरश्मिभिर्विम्बमेव भिन्नदेशस्थं गृह्यते किन्तु दर्पणप्र * तिस्फालितैः परावृत्य प्रत्यङ्मुखैः स्वदेशस्थमेव विम्बं गृह्यत इति तमनुभव एव निराकरोतीति न पराक्रम्यते । कथं पुनः † परिच्छिन्नमेकमेकस्वभावं विच्छिन्नदेशद्वये सर्वात्मना ऽवभासमानमुभयत्र पारमार्थिकं भवति । न वयं विच्छेदावभासं पारमार्थिकं ब्रूमः किं त्वेकत्वम् । पिच्छेदस्तु मायाविजृम्भितः । न हि मायायामसम्भावनीयं नाम । असम्भावनीयावभासचतुरा हि सा ।

ननु सत्येव विम्बैकतावगमे प्रतिविम्बस्य तद्गतो विच्छेदादिमिथ्यावभासस्तथा ब्रह्मैकतावगमे ऽपि जीवस्य विच्छेदादिमिथ्यावभासो न निर्वातितुमर्हति । उच्यते । देवदत्तस्याचेतनांशस्येव ‡ प्रतिविम्बत्वात्सचेतनांशस्येव वा § प्रतिविम्बत्वे प्रतिविम्बहेतोः श्यामादिधर्मणो जाड्येनाव्यास्कन्दितत्वाच्च तत्प्रतिविम्बं विम्बैकरूपतामात्मतो जानात्यचेतनत्वात् । तथा चानुभवो न विम्बचेष्टया ॥ विनां प्रतिविम्बं चेष्टते । यस्य हि भ्रान्तिरात्मनि परत्र वा समुत्पन्ना तद्गतेनैव सम्यग्ज्ञानेन सा निवर्तते यस्तु जानीति देवदत्तः प्रतिविम्बस्यात्मनो ऽभिज्ञत्वं न स तद्गतेन दोषेण संस्पृश्यते नाऽपि ज्ञानमात्रात्प्रतिविम्बस्य निवृत्तिस्तद्देतोर्दर्पणादेः परमार्थिकत्वात् । जीवः पुनः प्रतिविम्बकल्पः सर्वेषां नः प्रत्यक्षश्चिद्रूपो नान्तःकरणजाड्येनाव्यास्कन्दितः । स चाहं क ¶ तृत्वमात्मनो रूपं मन्यते न विम्बकल्पब्रह्मैकरूपतामतो युक्तस्तद्रूपावगमे मि ** -ध्यात्वापगमः । ननु तत्र विभ्राम्यतो विभ्रमहेतुर्दर्पणालक्तकादिपरमार्थवस्तु संनिहितमस्ति न तथेह किञ्चित्सर्वत्रैव चिद्विलक्षणे विभ्रमविलासाभिमानिन इति मा भूदाशङ्केति रज्जुसर्पमुदाहरन्ति ।

ननु तत्रापि यदि नामेदानीमसन्निहितः सर्पस्तथापि पूर्वनिवृत्ततदनुभवसंस्कारः समस्त्येव । वाकम् । इहाप्यहङ्कर्तृतातत्संस्कारयोर्बीजाङ्कुरयोरिवानादेः कार्यकारणभावस्य यद्यप्यमाणत्वात्संस्कारो विभ्रमहेतुर्विद्यते । तत्र

- प्रतिस्फालितिरिति २ पु., प्रतिफलितिरिति ३ पु. । † परिच्छिन्नदेशमिति २ पु. ।
‡ प्रतिविम्बितत्वादिति २ पु. । § प्रतिविम्बितत्वे इति २ पु. ।
॥ न विम्बचेष्टां विनेति ३ पु. । ¶ कर्तृत्वमेवात्मन इति २ पु. ।
** निध्यापगम इत्युपकल्पितं २ पु. ।

यद्यप्यनिर्वचनीयतयैवारुणादिना स्फटिकादेः सावयवंत्वेन सम्भेदयोग्य-
स्याप्यसम्भेदा * घभासः सिद्धस्तथापि तदासङ्गीतं स्फटिकप्रतिबिम्बमुत्प्रेक्षते
रज्ज्वां पुनः सर्पबुद्धिरेव न तत्सम्भिन्नत्वमसम्भिन्नत्वं वा तस्यान्तेना ऽसङ्गे
नहि सज्जते † असङ्गे ह्ययं पुरुष इत्यादिश्रुतिसमर्पिता ऽसङ्गता ऽऽत्मनो
न स्पष्टं ‡ दर्शयतेति तदर्थं घटाकाशोदाहरणम् । तत्र हि तत्परामर्शादृते न
भेदरूपकार्यसमाख्याः स्वगता दृश्यन्ते । एतच्च सर्वमुदाहरणजातं श्रुतितद्व्याया-
नुभवसिद्धस्य तदसम्भावनापरिहाराय बुद्धिसाम्यार्थं च न वस्तुन एव साक्षा-
त्सिद्धये । तदेवं यद्यपि चेतन्येकरसो ऽनिदमात्मकत्वादविषयस्तथाप्यहङ्कारे
व्यवहारयोग्यो भवतीति गोण्या वृत्त्या ऽस्मत्प्रत्ययविषयतोच्यते प्रमेयस्य §
व्यवहारयोग्यत्वाव्यभिचारात् ।

अनु व्यवहारयोग्यत्वे ऽध्यासो ऽध्यासपरिनिष्यन्नाहम्प्रत्ययबलाद्ब्रह्म-
रयोग्यत्वमिति प्राप्नोतिरेतराश्रयत्वम् । नाऽनादित्वेन प्रत्युक्तत्वात् । तच्चैवम्भू-
तस्याहङ्कारिदमंशस्य ज्ञानसंशब्दितो व्यापारविशेषः सकर्मत्वात्कर्मकारका-
भिमुखं स्वाश्रये किञ्चिदवस्थाविशेषमादधाति स्वाश्रयविकारहेतुत्वात्क्रिया-
याः । स च प्राप्नोतिक्रियाहितकर्तृस्यविशेषवत्कर्मसम्बन्धः न्यो ज्ञातुर्ज्ञेय-
सम्बन्ध इति गीयते । तेन विषयविशेषसम्बन्धमेवान्तःकरणं चेतन्यस्याव-
च्छेदकं कर्मकारकमपि प्रधानक्रियासिद्धौ स्वव्यापाराविष्टं चेतन्यविषयत्वा-
त्प्रधानक्रियाहितप्रमाचयस्याविशेषावच्छिन्नापरोक्षतैकरूपामपरोक्षतामभिव्य-
नक्ति तत्तत्त्वात्मनो ऽन्तःकरणा ॥ वस्याविशेषोपाधिजनितो विशेषो विषयानु-
भवसंशब्दितो विषयस्यापरोक्षैकरसः फलमिति क्रियैकविषयताफलस्य युज्यते ।
एवं बाह्यहङ्कारो व्यासंचेतन्यबलेन व्यापाराविष्टतया च प्रमातेति बुद्धिस्थमर्थं
पुरुषश्चेतयत इत्युच्यते । तत्र च प्रमातुः स्वयंज्योतिषो विषयसम्बन्धसंज्ञात-
विशेषो ऽनुभवा ऽपरोक्षतया सर्वान् प्रत्यक्षविशिष्टोऽपि कारकाणां सम्भूय
प्रधानक्रियासाधनत्वाद्येन सह साधनं तन्निष्ठ एव नान्यत्र कर्मकारकमपि येन
सह साधनं तस्यैवापरोक्षम् गन्तृसम्बन्ध इव ग्रामस्य ।

* अश्रय इति २ पु० ।

† उपेत्यधिकं २ पु० ।

‡ सम्बन्धविति २ पु० ।

† सज्जत इति अवचित् ।

§ अशब्दो ऽत्राधिकः २ पु० ।

॥ अन्तःकरणस्यावस्थाविशेष इति पुस्तकान्तरे ।

अहमितिप्रतीतेर्नालादिविषयातिरिक्तस्थायिबस्त्ववगाहित्यविचारः । २५

ननु नीलादिविषयोऽपि चेदपरोक्षस्वभावो नीलात्मिका संविदित्युक्तं स्यात् । अतः स एव * माहायानिकपक्षः समर्थितः । मैवम् । परस्परव्यावृत्तो नीलपीतावयवभासेते अपरोक्षता तु न तथा एककृपावगमाद्विच्छेदावभासे ऽप्यतो न तत्स्वभावा । यदि स्यात्तद्वदेव व्यावृत्तस्वभावता ऽप्यवभासेत । न तथा ।

किंच । तैरपि नीलात्मकसंविदो ऽन्य एव पराव्यावृत्तो ऽपरोक्षः प्रत्य-
गवभासः स्वरूपमात्रे पर्यवसितो विकल्प उपेयते प्रतीयते च नीलसंवित् † प्रत्य-
गव्यावृत्तेदन्तया ‡ यादृकरूपं ततश्च यस्तुद्वयं यादृकयादृकरूपमितरेतरव्यावृत्तं
सिद्धम् । नैतत् । द्वयोरपि स्वरूपमात्रनिष्ठयोः कुतो विषयविषयिभावः । कथं
पुनरिदमहं जानामीति तयोर्गाह्यगाहकतावभासः । नायं तदवभासः किन्त्व-
हमिति इदमिति जानामीति च परस्पर § व्यावृत्ताः विकल्पा गते । कथं पुन-
स्तेषु कटाक्षेणाप्य ॥ न्योन्यमनीचमाणेष्वयं सम्यन्थावगमः । तद्वासनासमेतसम-
नन्तरप्रत्ययसमुत्थं सङ्कलनात्मकं प्रत्ययान्तरमेतन्नेह सम्यन्थावगमः । किं पुन-
रेवमनुभवानारूढामेव प्रक्रियां विरचयति भवान् । क्षणविध्वंसिनः क्रियानुपपत्तेः ।
स्थायित्वे हि सत्यऽहमुल्लेख्यस्य स्थायिनेव नीलादिना क्रियानिमित्तः सम्यन्ध-
स्ततश्च क्रियानिमित्तेव नीलादेरप्यपरोक्षता स्यात् न च स्थायित्वमस्ति । यद्येव-
महमिति संविदः प्रतिक्षणं स्वलक्षणभेदेन भाव्यम् । स किं विद्यते नवेति स्वसंघि-
दमगूहमाने ¶ रेखाभिधीयताम् । अथात्यन्तसादृश्यात् ** भेदो ऽवभासत इति
संविदो ऽपि चेत् स्वरूपं नावभासते आयातमान्ध्यायम् †† शेषजगतः ।

अपि च । तद्रूपप्रतिभासे सादृश्यकल्पना प्रमाणविरुद्धा ‡‡ निष्प्रामाणिकता
च । तद्रूपप्रतीतेर्व्यामोहत्वाच्च प्रमाणविरुद्धता §§ नाप्यप्रामाणिकता निर्बीज-
भ्रान्त्ययोगादिति चेत् नेतरैतराश्रयत्वात् ॥॥ सिद्धे व्यामोहे सादृश्यसिद्धिः

* महायानिकेति १ पु., अतस्त्वयैव महायानिकेति ३ पु. ।

† अत्र तुल्यद्वयोपपत्तिः २ पु. । ‡ यादृकरूपेति २ पु. । § व्यावृत्त्येति ३ पु.

॥ अन्योन्यमनीचमाणेष्विति १ पु., अन्योन्यमनिरीचमाणेष्विति ३ पु. ।

¶ ह्यकारो नास्ति १, २ पु. ।

** न भेदोऽवभासत इति संघिदोऽपि स्वरूपं नावभासते आयातमिति ३ पु. ।

†† अशेषस्येति २, ३ पु. ।

‡‡ निःप्रामाणिकी चेति १ पु., निष्प्रामाणिकी चेति ३ पु. ।

§§ नाप्यप्रामाणिकत्वं चेति १ पु., नाप्यप्रामाणिकतेति २ पु. ।

॥॥ सिद्धे व्यामोहत्वे-इत्युपकल्पितं ३ पु. ।

२६ अहमितिप्रतीतेर्नालादिविषयातिरिक्तस्यायिवस्त्ववगाहित्वविचारः ।

प्रमाणविरोधाभावात्प्रमाणसद्भावाच्च । सिद्धे च सादृश्ये * तन्निमित्ता † व्यामोह-
सिद्धिः । स्यादेतत् । अव्यामोहे ऽपि तुल्यमेतत् । सिद्धे हि सादृश्यकल्प-
नाया ‡ अप्रामाणिकत्वे प्रमाणविरोधे च तदूपप्रतीतिरेव्यामोहत्वम् अव्यामो-
हत्वे चास्याः सादृश्यकल्पनायाः निष्प्रमाणकत्वं प्रमाणविरोधश्च । नैतत् ।
स्वारसिकं हि प्रामाण्यं प्रतीतिरनपेक्षम् । तथा च तत्प्रामाण्यात्सादृश्यक-
ल्पना § निष्प्रामाणिकी प्रमाणविरुद्धा च । न तु सादृश्यकल्पना स्वतःसिद्धा
येन प्रामाण्यमावहेदप्रामाण्यपूर्विकैव सा । अद्यान्ते दृग्दर्शनादादौ दृगनु-
मानम् अतो भिन्नत्वात्सादृश्यकल्पनेति । आदौ सत्तादर्शनादन्तेऽपि सा किं
नानुमीयते । दृगनुभवविरोधादिति चेत् इहापि तदूपस ॥ त्वानुभवविरोधः ।
न ह्युभयोरनुभवयोः कश्चिद्विशेषः ।

अथ मन्येत यो ऽसौ स्थिरत्वेनाभिमतो ऽहमुल्लेखः स किं कांविदर्थ-
क्रियां कुर्याद्वा । न वा । यदि न कुर्यादसल्लक्षणप्राप्तेर्न परमार्थवस्तु । अथ कुर्यात्
न तर्हि स्यामी । स्यायिने ऽर्थक्रियाऽयोगात् । कथमयोगः । इत्थमयोगः ।
स तां कुर्वन् क्रमेण ¶ कुर्याद्योगपद्येन वा । न तावत्क्रमेण । पूर्वोत्तरकालयो-
स्तस्य विशेषाभावे ऽपि किमिति पूर्वस्मिन्नेव काले उत्तरकालभायिनीमपि न
कुर्यात् । नापि यौगपद्येन । यावज्जीवकृत्यमेकस्मिन्नेव क्षणे कृतमित्युत्तरकाले
तद्विरहादसल्लक्षणप्राप्तेः । अतो ऽर्थक्रियाकारित्वादेव न स्यामी । तेन प्रतिक्षणं
भिन्नेष्वहमुल्लेखेषु तदसुद्धिः सादृश्यनिबन्धनेति । उच्यते । अथ केयमर्थक्रिया
यदभावादसल्लक्षण ** त्वप्राप्तिः । स्वविषयज्ञानजननम् । प्रापं तर्हि सर्वसामेय
संविदां स्वसंविदितरूपत्वेन स्वविषयज्ञानाजननादसल्लक्षणत्वम् । न सन्ता-
नान्तरे ऽपि तज्जननम् अनेन्द्रियकृत्यात् अनुमाने ऽप्यर्थजन्यत्वाभावा ††-
त्सार्वभौम्येऽपि न साक्षात्स्वसंविदं जनयति संसारसंविदेकरूपत्वप्रसङ्गात्
अतदूपत्वे तद्विषयत्वायोगात् । अथ क्षणान्तरोत्पादो ऽर्दक्रिया । चरम-
क्षणस्यासल्लक्षणत्वप्रसङ्गः । न च सर्वज्ञानजननेनार्थव्यत्यम् । चरमत्यानुपपत्तेः

* तन्निमित्तव्यामोहेति २ पु० ।

† व्यामोहस्योत्पत्तिकथनं ३ पु० ।

‡ अप्रामाणिकत्वे-इति २ पु० ।

§ निष्प्रामाणिकेति २ पु० ।

॥ सत्तानुपपत्तेरिति २ पु० ।

¶ क्रमेण वा कुर्वतीदति २ पु० ।

** स्थग्येतामिति २ पु० ।

†† न सार्वभौम्ये साक्षादिति २ पु०, न सार्वभौम्ये ज्ञाने साक्षादिति ३ पु० ।

मुक्त्यभावप्रसङ्गात् । न च संवित्संघिदो विषयः संघिदात्मना भेदाभावात्प्रदीप-
स्येव प्रदीपान्तरम् । किञ्च । नार्थक्रियातः सत्त्वं भवति स्वकारणनिष्पन्नस्य
कार्यजननात् । अतः प्रतीतिर्वक्तव्या । तत्र तस्या * अन्यतः सत्त्वप्रतीतिस्तस्या
अप्यन्यत इत्यनवस्थानात् क्वचित्सत्तावगम इति शून्यं जगदभविष्यत् । ननु
स्वज्ञानार्थक्रियायाः स्वयंसिद्धत्वाद्भानवस्था । न तर्ह्यर्थक्रियातः सत्तावगमः । न
हि स्वरूपमेव स्वस्यार्थक्रिया ।

यत्पुनः क्रमेणार्थक्रिया न युज्यते पूर्वोत्तरकालयोस्तस्य † विशेषाभा-
वादिति । नैष दोषः । स्थायिनो ऽपि कारणस्य सहकारिसम्बन्धस्य जन-
कत्वात् विशेषाभावादित्युक्तम् । अथ कारणस्यान्यापेक्षा न युक्ता अकार-
णस्याऽपि नतरामित्यसहकारि विश्वं स्यात् । अथाकारणं कारणोत्पत्तयेऽपे-
क्षत इति चेत् अथ तत्कारणस्य कारणम् ‡ कारणं वा । कारणं चेन्नापेक्षि-
तुमर्हति अकारणं चेन्नतराम् । अथ नापेक्षा हेतूनां सहकारिणीति द्रव्यादृ-
शेनेन बाध्येत । दृष्टं हि सहकार्यपेक्षत्वं हेतूनाम् । तस्माद्यथैव हेतोर्हे-
तुत्वं सति कार्यं केनाप्यतर्कणीयेन क्रमेण ज्ञायते सत्येव हेतो कार्यस्य
दर्शनात्तथा समेतसहकारिण्येव दर्शनात्सहकार्यपेक्षस्य तद्विज्ञेयम् ।

यस्तु मन्यते सहकारिजनितविशेषो हेतुः कार्यं जनयति अन्यथा ऽनु-
पकारिणो ऽपेक्षायोगादिति । स वक्तव्यो विशेषस्य स हेतुरहेतुर्वा । अहेतुश्चेद्वि-
शेषोत्पत्तौ नाऽपेक्षेत तत्र केवला एव सहकारिणो विशेषमुत्पादयेयुस्ततश्च
कार्यं स्यात् । अथ हेतुः सहकारिभिरजनितविशेषस्तमेव कथं कुर्याद् विशेषस्य
वा जननेऽनवस्था । अथ मतम् । न सर्वं कार्यं सहकारिभिरजनितात्मभेदहेतु-
जन्यम् समयेषु हेतुषु तावत्येवाभवदङ्कुरादि तथा किञ्चि ॥ त्वन्निहितसह-
कारिहेतुजन्यं यथा ऽक्षेपकारीन्द्रियादिज्ञानम् । तथाद्यो विशेषः सहकारिस-
न्निधानमाचलभ्यः अक्षेपकारीन्द्रियादिज्ञानवदिति नानवस्था । अनुपकुर्वन्नपि
तर्हि सहकार्ये न द्येत न हि तत्र हेतोः सहकारिभ्य आत्मभेदः । मानुष-

* अपिशब्दोऽधिकः २ पु. ।

† विशेषस्याभावादिति २ पु. ।

‡ अथाकारणमिति २ पु. ।

§ अपेक्षेतेति २ पु. ।

॥ तुष्टोऽधिकः २ पु. ।

¶ अपेक्षते-इत्युपकल्पितं २ पु. ।

कुर्व * नपेक्ष्यते ऽतिप्रसङ्गात् स्वरूपे तु नोपकारोति किन्तु कार्ये तत्सिद्धेस्त-
न्नान्तरीयकत्वात् । नित्यो ऽपि तर्ह्यनाधेयातिशयो भावः कार्यसिद्धये क्षणिक
इव सहकारिणमपेक्षत इति किन्नाभ्युपेयते । यथैव क्षणिको भावः सहकारिस-
मग्रधान एव कार्यं जनयति सामय्योपाध्यत्वानया नित्यो ऽपि स्वरूपानुपयो-
गित्वे ऽपि सहकारिसमग्रधानं कार्योपयोगादपेक्षेत । अथ मतं क्षणिकोऽपि
नैवापेक्षते ऽन्यजनकस्य स्वयमन्यापेक्षानुपपत्तेः । कार्यं तु यदन्यसन्निधौ
भवति ततस्यान्यसन्निधावेव भावादित्यथा चाभावाद्भित्त्यस्य तु जनकस्य
सर्वदा† जननप्रसङ्गः । को हेतुरन्यापेक्षायाः । क्षणिकस्तु यो जनको भावः
स न पुरस्तान्न पश्चादिति न‡ पूर्वोत्तरकाजयोः कार्योत्पादः ।

इदमयुक्तम् वर्तते । किमचायुक्तम् । सति नियमे§ ऽपि निरपेक्ष-
त्वम् । तथाहि । यः कश्चित् कस्यचित् क्वचिन्नियमः स ॥ तदपेक्षाप्रभाषितः
अनपेक्षत्वे नियमानुपपत्तेः । एवं हि कार्यकारणभावसिद्धिः । कार्यार्थमिदं
विशिष्टानां हेतूनामुपादानम् तत्र यदि न क्षणिकं कारणं सहकारिणमपेक्षते
नापि तत्कार्यं कथं¶ नियमः । तथाहि । हेतुपरम्पराप्रतिबन्धान्न हेतुः
स्वरूपे सहकारिणमपेक्षते न कार्यं स्वयंजननशक्तेः । नापि कार्यम् एकस्यापि
शक्तिमत्त्वेन प्रसङ्गजननात् सहकारिसन्निधिनियमो ऽनर्थकः स्यात् । काक-
तालीयमुच्यते । तथाच कार्यकारणव्यवहारः सर्वं शब्दोत्सीदेयुः । तस्मात्
क्षणिकस्यापि भावस्य स्वयंजनकस्य स्वरूपानुपयोगिन्यपि सहकारिणि कार्य-
सिद्धये ऽपेक्षा याच्या कार्यस्यैव वा सामय्योपाध्यत्वात् न नियमात् तथा
नित्येपीति न विशेषं पश्यामः ।

तदेवमहंकर्तुः ** सदेकरूपाश्रयमात्स्यायित्वे ऽप्यर्थक्रियासम्भवात्
नीलस्य स्वयतापरोक्षस्य †† माषेण ‡‡ माहायानिकपक्षः समर्थ्यते । किन्तु
शाहकस्याहङ्कर्तुरात्मनः स्यायिनो ऽभावे । स चेकरूपो ऽनुभवाद्युक्तिवलाभ
प्रसाधितः । ननु नानुमेयादिष्वपरोक्षता दृश्यते । उच्यते । नानुमेयादिष्व-

* अपेक्षते-इति ३ पु. ।

† कः-इति २ पु. ।

‡ तदपेक्षः अभाषितइत्युपलक्षित ३ पु. ।

• सदेकरूपस्याश्रयादिति २ पु. ।

†† माहायानिकेति १ पु. ।

‡ जननप्रसङ्गात् को हेतुरिति ३ पु.

§ अपिष्येति भाषित ३ पु. ।

¶ कथं सचिर्भिन्नपद इति २ पु. ।

‡ तदपेक्षा भाषित ३ पु. ।

परोक्षत्वं स्वचानोत्पत्तावव्यावृत्तत्वात् । लिङ्गादीनामेव कुतश्चित्सम्बन्धवि-
शेषाद्विशिष्टैकार्थज्ञानहेतुत्वात् । प्रमेयस्य ॥ स्वचानोत्पत्तिहेतुत्वे प्रमाणा-
भावात् । अलं प्रसङ्गागतप्रपञ्चेन स्वावसर एवैतत्सुगतमतपरीक्षायां निपुण-
तर ॥ म्प्रपञ्चयिष्यामः ।

तदेवमहङ्कारयन्धिरस्मच्छ * वृत्तसंशब्दितः प्रत्ययश्चासावादर्थ इव
प्रतिबिम्बस्यानिदञ्चित्सम्बलितत्वेन तस्याभिव्यक्तिहेतुत्वात् । अतस्तस्य विष-
यधृत्वतीत्युपचारेणानिदञ्चिदात्मधातुरस्मत्प्रत्ययविषय उच्यते । स पुनरे-
वम्भूतो जायतस्वप्नयोरहमुल्लेखरूपेण सुषुप्ते † तत्संस्काररज्जितायहृणाविद्या-
प्रतिबद्धप्रकाशत्वेन च गतागतमाचरन् संसारी जीवो विज्ञानघनो विज्ञा-
नात्मा प्राज्ञः शरीरी शरीर आत्मा सम्प्रसादः पुरुषः प्रत्यागात्मा कर्ता
भोक्ता चेश्च इति च श्रुतिस्मृतिप्रवादेषु गीयते । किञ्च । न केवलमस्म-
त्प्रत्ययविषयत्वादध्यासाहंः अपरोक्षत्वाच्च । तत्साधनार्थमाह प्रत्यगात्म-
प्रसिद्धेरिति । न ह्यात्मन्य ऽप्रसिद्धे स्वपरसंवेदायोर्विशेषः । न च संवेदाज्ञा-
नेनैव तत्सिद्धिरकर्मकारकत्वादतिप्रसङ्गात् । न च ज्ञानान्तरेण । भिन्नका-
लत्वे संवेदासम्बन्धानवगमात्स्वपरसंवेदाविशेषात् । न ह्येककालं विरुद्ध-
विषयद्वय ‡ याहिज्ञानद्वयोत्पादः । न हि देवदत्तस्यापृष्टदेशस्थितार्थव्यापि-
गमनक्रियाद्वयावेशो युगपदृश्यते । आह । माभूच्चलनात्मकं क्रियाद्वयं युग-
पत् परिणामात्मकं तु भवत्येव । नैवम् । परिस्पन्दात्मकमपि भवत्यऽविरुद्धं
यथा गायन् गच्छतीति । परिणामात्मकमपि न भवति विरुद्धम् यथा
यौवनस्थाविरहेतुः । तस्मात्प्रत्यगात्मा स्वयंप्रसिद्धः सर्वस्य हानोपादाना-
वधिः स्वयमहेयो ऽनुपादेयः स्वमहिम्नैवापरोक्षत्वादध्यासयोग्यः ॥

ननु न क्वचिदपरोक्षमात्रेऽध्यासो § दृष्टपूर्वः सर्वबाहिसम्प्रयोगितया
पुरोक्षस्थितापरोक्ष एव दृश्यते इत्याशङ्काह न चायमस्ति नियम इति ।
अप्रत्यक्षे ऽपि ह्याकाश इति परोक्ष इत्यर्थः । अथवा अक्षव्यापारमन्तरेणाप्य-

* प्रदर्शयिष्याम इति ३ पु. ।

† विषयपात्रीति १ पु. ।

॥ प्रमेयस्य चेति २ पु. ।

‡ तुशब्दोऽत्राधिकः ३ पु. ।

§ पूर्वशब्दो नास्ति २ पु. ।

॥ शब्देति नास्ति २ पु. ।

परोक्ष आकाशे बाला अयथार्थदर्शिनः* स्तलमिन्द्रनीलतमालपत्रसदृशं
मलिनताञ्च धूमादिकमन्यव ननीलोत्पलसमानवर्णताद्यऽप्यस्यन्ति एवम-
विरुद्ध इति सम्भावनां निगमयति । यथा ऽऽकाशस्याक्षव्यापारमन्तराप्य-
परोक्षता तथा दर्शयिष्यामः ।

ननु ब्रह्मविद्यामनर्थहेतु† निवर्हणी प्रतिजानता ऽविद्यानर्थहेतुः सूचि-
ता । ततः सैव कर्तृत्वादनर्थबीजमुपदर्शनीया किमिदमध्यासः प्रपञ्च्यते इत्या-
शङ्काह तमेतमेवंलक्षणमध्यासं पण्डिताः प्रमाणकुशला अविद्येति मन्यन्ते
तद्विवेकेन च वस्तुस्वरूपावधारणं विद्यामाहुः । अधस्तातद्रूपसर्पविलयनं कुर्व-
द्वस्तुस्वरूपं रज्जुरेवेत्यवधारयद् विज्ञानं विद्येति प्रसिद्धमेव लोके ब्रह्मविदो
वदन्ति । यद्वैवमध्यास इति प्रक्रम्य पुनस्तस्याविद्याभिधानव्याख्याने यन्नगो-
रषाद्वैवमविद्येत्येवोपक्रमः कृतः । नैतत्सारम् अथैवद्येत्येवोच्यमाने आच्छा-
दकत्वं नाम यत्तस्यास्तत्त्वं तदेयाऽभिहितं स्यान्नातद्रूपावभासितया ऽनर्थहे-
तुत्वम् अतो ऽतद्रूपावभासित्वमध्यासशब्देन प्रकृतोपयोगितयोपक्षिप्य पुनस्त-
स्याविद्याशब्दतया विद्यामात्रा ‡ पनोदनाहृत्यं दर्शनीयम् तदेतदाह यच्च यद-
ध्यासस्तत्कृतेन दोषेण गुणेन वा ऽणुमात्रेणाऽपि च न सम्यध्यत इत्यवास्त-
वमनर्थं दर्शयति । यास्तवत्वे हि न ज्ञानमात्रातद्विगम इति प्रतिज्ञा ह्रियेत ।

एवम् तावद्युष्मदस्मदित्यादिना मिथ्याज्ञाननिमित्तः सत्यानृते मिथु-
नीकृत्याहमिदं ममेदमिति § नैसर्गिको ऽयं लोकव्यवहार इत्यन्तेन भाष्येण
सिद्धवदुपन्यस्तमात्मानात्मनोरितरेतरविषयमविद्याख्यमध्यासं सिषाधयिषु-
स्तस्य लक्षणमभिधाय तत्सम्भवं चात्मनि दर्शयित्वा पुनः॥ स्तत्र सद्भावनि-
श्चयमुपपत्तित उपपादयितुमिच्छन्नाह तमेतमविद्याख्यमात्मनात्मनोरितरे-
तराध्यासं पुरस्कृत्य सर्वे प्रमाणप्रमेयव्यवहाराः लौकिकाः ¶ वैदिकाश्च प्रभृताः
सर्वाणि च शास्त्राणि विधिप्रतिषेधमोक्षपराणीति । मोक्षपरत्वं च शास्त्रस्य

* तलमिन्द्रनीलतमालपत्रसदृशं मलिनता च धूमादि अन्येषु ननीलोत्पलसमानवर्णतामप्य-
स्यन्तीति २ पु० ।

† निवर्हणीमिति ३ पु० ।

‡ अपनोदनाहृत्यमिति १. २ पु० ।

॥ पुनस्तत्सद्भाष्यनिवर्णमिति २ पु० ।

† अन्तरेणेति २ पु० ।

§ नैसर्गिको वेदार्थमिति ३ पु० ।

¶ वैदिकाश्चेति नास्ति ३ पु० ।

विधिप्रतिषेधविरहिततयोपादानपरित्यागशून्यत्वात्स्वरूपमाचनिष्ठत्वमङ्गीकृत्य पृथक् क्रियते । कथं पुनरविद्यावद्विषयाणि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि शास्त्राणि चेति । वादमुक्तलक्षणाविद्या प्रत्यक्षदृश्यणि सम्भवेन्नेतावता तत्सम्भवः सिध्यति तेन निदर्शनीयः सः । प्रमातारमाश्रयन्ति प्रमाणानि तेन प्रमाता प्रमाणानामाश्रयो नाविद्यावान् अनुपयोगादित्यभिप्रायः । अथवा । कथमविद्यावद्विषयाणि प्रत्यक्षादीनि शास्त्राणि † च प्रमाणानीति सम्बन्धः । अविद्यावद्विषयत्वे सत्यऽऽश्रयदोषानुगमादप्रमाणान्येष स्युरित्याक्षेपः । उच्यते । देहेन्द्रियादिष्वहंममाभिमानहीनस्य प्रमातृत्वानुपपत्तौ प्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेरिति भाष्यकारस्य वस्तुसंग्रहवाक्यम् अस्यैव प्रपञ्चो नहीन्द्रियाण्यनुपादाये ‡ त्यादिः । न हि देहेन्द्रियादिष्वहंममाभिमानहीनस्य सुषुप्तस्य प्रमातृत्वं दृश्यते । यतो देहे ऽहमभिमानः इन्द्रियादिषु ममाभिमानः आदिशब्देन बाह्याद्यवयवग्रहणम् । देहशब्देन शरीरस्को मनुष्यऽ त्यादिजातिसम्भिन्नो ऽवयव्यभिमतो न शरीरमावम् देहो ऽहमिति प्रतीत्यऽभावात्सर्वो हि मनुष्यो ऽहं देवो ऽहमिति जातिविशेषैकाधिकरणे ॥ चैतन्ये एव ¶ प्रवर्तते इति स्वसाक्षिकमेतन्न स्वत्वेन संबन्धिना मनुष्याद्यवयविना तदनुस्यूतेन वा चक्षुरादिना प्रमाणादिव्यवहारः सिध्यति । भृत्यादिमनुष्याद्यवयविनापि प्रसङ्गात् ।

अपर आह । आत्मेच्छानुविधायित्वं कार्ये ** कारणसंघातस्यात्मना सम्बन्धस्तस्यापि तस्य यथेष्टविनियोजकत्वं तेन सम्बन्धस्तत आत्मनः प्रमाणादिकः सर्वः क्रियाकारकफलव्यवहारस्तथा चैतिप्रामीति इच्छयोतिष्ठत्युपविशति च । नच भृत्यादिषु तदस्ति । तेन तत्र प्रमाणादिव्यवहाराभावो न मिथ्या मुख्याभिमानाभावादिति । नैतत् संविदि बहुमानवतो युक्तम् । तथाहि । मनुष्योऽहमिति स्वसाक्षिका सवित् न मे मनुष्य इति । गौणोति चेद्भवानेवाच †† प्रमाणम् । अपि ‡ च । इच्छाषि परिणामविशेषः स कथमपरिणामिन आत्मनः स्यात् परिणाम्यन्तःकरणसम्बलिताऽहङ्कर्तृ-

* सत्सद्भावे इति २ पु. ।

† इत्यादि-इति १, ३ पु. ।

‡ समासो २ पु. ।

** कारणेति २ पु. ।

†† अपि चेदित्यापीति १ पु. ।

† च शब्दो नास्ति ३ पु. ।

‡ त्यप्रत्यये नास्ति १, २ पु. ।

¶ प्रवृत्त इति ३ पु. ।

†† भवानेव प्रमाणमिति २ पुस्तके

त्वमन्तरेण । तथा चानुभवो ऽहमुत्तिष्ठामीति इच्छयेतिष्ठत्युपविशति च । तस्माद्यत्किञ्चिदेतत् । अतः स्वयमसङ्गस्याविकारिणोऽविद्याध्यासमन्तरेण न प्रमातृत्वमु* पपद्यते । तेन यद्यपि प्रमातृत्वशक्तिसन्मात्रं प्रमाणप्रवृत्तो निमित्तम् । तदेव त्वविद्याध्यासविलसितमित्यविद्यावद्विषयता प्रमाणाणा † मुच्यते । तथा निरपेक्षाणां स्वसामर्थ्येनार्थेसिद्धिं विदधतां बाधानुपलब्धेः प्रामाण्यमविद्यावद्विषयत्वं च विधिमुखोपदर्शितं न नेति शक्यमपहोतुम् । दोषस्त्वागन्तुक एव मिथ्यात्वे हेतुर्न नैसर्गिकस्तथोपलब्धेः । न च सर्वसाधारणे नैसर्गिके दोषबुद्धिस्तथाहि सुत्पिपासोपजनिते सन्तापे शश्वदनुवर्तमाने जाठरान्निकृतविकारे ऽन्नपाननिष्यन्दे वा न रोगबुद्धिर्जनस्य । मुहूर्तमात्रपरिवर्तिनि मन्दे ज्वरे प्रतिश्याये घाऽल्पकफप्रसूताद्यपि रोगबुद्धिरनैसर्गिकत्वात् । अनैसर्गिकं च दोषमभिप्रत्योक्तं यस्य च दुष्टं करणं यच्च मिथ्येति प्रत्ययः स एवासमीचीनः ‡ प्रत्ययो नान्य इति ।

इतश्चैतदेवं पश्वादिभिश्चाविशेषात् । तथाच पश्वादयः प्रमातृत्वादि-व्यवहारकाले प्रवृत्तिनिवृत्त्योदासीन्यं भवमानाः कार्यकारणसंघात एवाहंमानं कुर्वन्तीति प्रसिद्धं लोके । तदेकहृदयोगक्षेमा हि मनुष्या जन्मत एव पश्वादिभ्यो ऽधिकतरविवेकमतयः शास्त्राधेयसाम्परायिकऽ मतिसामर्थ्या अपि अतस्तदेकहृदकार्यदर्शना ॥ त्कार्यकारणसंघातेऽप्यात्माभिमानः समानो युक्तः । ननु पश्वादीनामपि कार्यं च कारणसंघातेऽहङ्कारानु** बन्ध इति कुतो ऽवधीयते येन †† सिद्धवदभिधीयते । उच्यते । प्रोठमतिभ्य एव प्रत्ययादिवृत्त-कुशलेरात्मा व्युत्पाद्यते ऽन्यथा तदनर्थकत्वप्रसङ्गात् यवमेव प्रमाणविचार-विरहं सर्वैः ‡‡ संप्रतिपद्येत ॥

ननु गोपालाङ्गनादयः प्रमाणविरहमेव वर्तमानदेहपातेपि स्याद्विन-मोक्तारं मन्यमानास्तदर्थमाचरन्ति । न । तदभिन्नव्यवहारमात्रप्रमाणकऽ त्वात् । तथाच ते पृष्ठाः कः परलोकसम्बन्धीति न विद्वो विशेषतः प्रसिद्धो लोके

* उपलभ्यत इति २ पु. ।

† प्रत्यय इति नास्ति २ पु. ।

‡ कार्यकारणोपीति २ पु. ।

** अनुसम्यन्धइति २ पु. ।

‡‡ प्रतिपद्यते इति २ पु. ।

† प्रमाणानामित्युच्यत इति १ पु. ।

‡ मतिसमर्था अपीति ३ पु. ।

§ करणेति २ पु. ।

†† प्रत्ययादिवृत्तः २ पु. ।

‡‡ कप्रत्ययो भाति २ पु. ।

इति प्रतिब्रूयन्ति । तस्माद्युक्तमुक्तम् । पश्चादीनां च प्रसिद्धो ऽविवेकपूर्वकः प्रत्यक्षादिव्यवहारस्तत्सामान्यदर्शनाद् व्युत्पत्तिमतामपि पुरुषाणां प्रत्यक्षादिव्यवहारस्तत्कालः समान इति । एवं तावत्प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि चक्षुरादिसाधनानि तानि च नाधिष्ठानशून्यानि व्याप्रियन्ते अधिष्ठानं च देहः न तेनानध्यस्तात्मभावेनासङ्गस्याविकारिणश्चेतन्येकरसस्यात्मनः प्रमातृत्वमुपपद्यते इत्यनुभवाहूतमविद्यावद्विषयत्वं प्रत्यक्षादीनामुपदिश्य यथादिव्यवहारसाम्येन कार्यते । ऽप्यापाद्य शास्त्रं पुनः प्रतिपन्नात्मविषयमेव तेन न तत्राध्यासपूर्विका प्रवृत्तिरिति विशेषमाशङ्क्य तस्याप्यविद्यावद्विषयत्वप्रदर्शनायाह शास्त्रीये तु व्यवहारं यद्यपि बुद्धिपूर्वकारी नाविदित्वा ऽऽत्मनः परलोकसाम्यन्धमधिक्रियते इति ।

ननु फलनैयमिकनैमित्तिकप्रायश्चित्तचोदना वर्तमानशरीरपातादूर्ध्वकालस्थायिनं भोक्तारमन्तरेणापि प्रमाणतामश्नुयत एव । यथा चैतदेवं तथैक आत्मानः शरीरे ऽप्राप्तादित्यधिकरणरम्भे दर्शयिष्यामः । सत्यमेवम् । तथापि सकलशास्त्र * यथैलोचनापरिनिष्पन्नं † प्रामाणिकमर्थमङ्गीकृत्याह ‡ भाष्यकारः । तथाच विधिवृत्तमीमांसाभाष्यकारो ऽप्युत्सूत्रमेवा § त्वसिद्धौ पराक्रान्तवान् । तत्कस्य हेतोः । धर्मजिज्ञासेति कार्यार्थविचारं प्रतिज्ञाय तदवगमस्य प्रामाण्ये ऽनपेक्षत्वं कारणमनुसरता सूत्रकारेण विशेषभाषात्स्वरूपनिष्ठानामपि वाक्यानां प्रामाण्यमनुसृतं ॥ मन्यते तथा चोदना हि भूतं भवन्तं भविष्यन्तं सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकृष्टमित्येवज्जातीयकमर्थं शक्नोत्यवगमयितुमिति यदंशचोदनाशेषत्वेनापि स्वरूपावगमे ऽनपेक्षत्वमविशिष्टमवगच्छतीत्यवगम्यते । स च स्वरूपावगमः कस्मिन् कथं ¶ वेति धर्ममात्रविचारं प्रतिज्ञाय तत्रैव प्रयतमानेन भगवता जैमिना न मीमांसितमुपयोगाभावाद्भगवांस्तु पुनर्वादरायणः पृथग् ** विचारं प्रतिज्ञाय व्यचीचरत् समन्वयलक्षणैः । तत्र च देहान्तरोपभोगः स्वर्गः स्यास्यति । तच्च सर्वं कार्यकारणसंघातादन्येन भोक्ता विना न सिध्यति । तत्सिद्धिश्च नागममात्रायता । प्रमाणांतरगोचरस्य तदभावे तद्विरोधे वा

* यथैलोचनापरिनिष्पन्नमिति ३ पु. ।

† समासे ऽत्र २ पु. ।

‡ भगवानित्यधिकं ३ पु. ।

§ आत्मसिद्धौ-इति ३ पु. ।

॥ अनुस्मृतमिति २ पु. ।

** पृथक्प्रतिवारमिति ३ पु. ।

शिलाप्रयनवाक्यवदप्रामाण्यप्रसङ्गात् । अतस्तत्सिद्धौ पराक्रान्तवान् । तेन सत्यं विनापि तेन सिध्येत्प्रामाण्यम् । अस्ति तु ततस्मिन् विद्यमाने न तेन विना प्रामाण्यं सिध्यति फलादिचेदनानामिति मत्वा ऽऽह शास्त्रीये तु व्यवहारे यद्यपि बुद्धिपूर्वकारी नाविदित्वात्मनः परलोकसंबन्धमधिक्रियते इति तथापि न वेदान्तवेद्यमिति ।

किं तदित्यत आह असंसार्यात्मतत्त्वं न तदधिकारेऽपेक्ष्यतेऽनुपयोगादधिकारविरोधाच्च । अशनायादतीतमित्य ऽसंसार्यात्मतत्त्वं दर्शयति । अशनायाद्युपगते हि * सयौ जन्तुः स्वास्थ्यमलभमानः प्रवर्तते तदपाये स्वास्थ्ये स्थिते न किञ्चिदुपादेयं हेयं वा पश्यति । अपेतब्रह्मक्षत्रादिभेदमिति प्रपञ्चशून्यमेकरसं दर्शयति । प्राक् च तथाभूतात्मयिज्ञाभात्प्रवर्तमानं शास्त्रमविद्यावद्विषयत्वं नातिवर्तत इति । तत्त्वमसीत्याक्यायैवगमादऽर्थाऽविद्याकृतं † संसारमहमुल्लेखमाश्रित्य प्रवर्तमानं शास्त्रं नाऽविद्यावद् ‡ विषयत्वमतिवर्तते । तस्माद्युक्तमुक्तं प्रत्यक्षादीनां प्रमाणानां शास्त्रस्य चाविद्यावद्विषयत्वम् ।

तदेव दर्शयति । तथाहि । ब्राह्मणो यजेतेत्यादीनि शास्त्राण्यात्मन्यतदध्यासमाश्रित्य प्रवर्तन्ते । वर्षवयोध्यासः अष्टवर्षे ब्राह्मणमुपनयतेत्यादिः § । आश्रमाध्यासे न ह वै स्नात्वा भिद्येतेति । अबस्थाध्यासे यो ज्योगामयावी स्यात्स एतामिष्टं निर्वपेदिति । आदिशब्देन यावज्जीवं जुहुयादिति जीवनाध्यासः । एवमध्याससद्भावं प्रसाध्य स्मृतिरूप इत्यादिना सर्वथापि त्वन्यस्यान्यधर्मावभासतां न व्यभिचरतीत्यन्तेन भाष्येण लक्षितं निरुपचरितमतदारोपम् अध्यासे नामातस्मिंस्तदुद्भिरित्येवाचामेति परा मृशति । कस्य युष्मदर्थस्य कस्मिन्नस्मदर्थे तद्विपर्ययेण चाध्यास इति विवेकतः प्रदर्शयितुमतस्मिन्नऽयुष्मदर्थेऽनिदंचिति तदुद्भिर्युष्मदर्थोवभास इत्यर्थः । तदाह तदाया पुत्रभार्यादिष्वित्यादि ।

ननु प्रणव एव विस्वरो नहि पुत्रादीनां वैकल्यं साकल्यं वा ऽऽत्मनि मुख्यमध्यस्थति मुख्यो ह्यतदारोपो दर्शयितुं प्रारब्धः । सत्यम् । स

* सयं इति २ पुस्तके नास्ति ।

† मनुष्यप्रत्यये नास्ति १ पु. ।

‡ अविद्याकृतं रसाकारमिति २ पु. पाठः ।

§ आदिशब्दो नास्ति ३ पु. ।

एव * निदर्शयते । कथम् । तद्यथा बालके प्रातिवेश्यमात्रसंबन्धिना केनचिद्व-
 स्त्रालङ्कारादिना पूजिते निरुपचरितमात्मानमेव पूजितं मन्यते पिता । पूज-
 यितापि पितरमेवा † पूजयामिति मन्यते । यतो न बालकस्य पूजित ‡ त्वा-
 भिमानेऽव्यक्तत्वात् । तथैव राजानमुपहन्तुकामो जनन्तरो विजिगीषुस्त-
 द्राष्टुं याममात्रमप्युपहत्य तमेवैषघ्नन्तमात्मानं मन्यते सोऽप्युपहतोऽस्मी-
 ति संतप्यते । तदेवं प्रसिद्धव्यतिरेकस्यात्मनि मुख्य एवाध्यासो दृष्टः किमु
 चत्तव्यं कृशस्यूताद्यभिमानस्य मुख्यत्वमिति कथयितुमाह अहमेव विकलः
 सकलो वेति बाह्यधर्मानात्मन्यध्यस्यतीति । बाह्येषु पुत्रादिषु पूजादेर्धर्म-
 मात्रस्यैव युष्मदर्थस्याध्यासः ।

अस्मदर्थश्चाहंप्रत्ययिसम्भिन्न एवानिदृषिदंशो विषयो न पुनः शुद्ध
 एवाहंप्रत्ययिन इवाध्यासेऽध्यासान्तरानास्कन्दितस्तथा देहधर्मान् कृशत्वादा-
 निति धर्मिणो ऽपि धर्मशब्दस्तु मनुष्यत्वादधर्मसमवायिन एवाध्यासो न
 देहोऽहमिति कथयितुं तन्निमित्तश्च शास्त्रेणेतश्चेतश्च नियमः क्रियते तथे-
 न्द्रियधर्मान्मूकत्वादीनिति धर्ममात्रं तथान्तःकरणधर्मान् कामादीनिति धर्म-
 ग्रहणमन्तःकरणमित्यहंप्रत्ययिनो विज्ञानशक्तिभागोऽभिधीयते तस्य धर्मोः
 कामादयः । एवमहंप्रत्ययिनमिति धर्मग्रहणम् । प्रत्ययाः कामादयो ऽस्येति
 प्रत्ययी अहं चासौ प्रत्ययी चेत्यहंप्रत्ययी तमशेषस्यप्रचारसाक्षिणि प्रत्यगात्म-
 न्यध्यस्येति स्वशब्देनाहङ्कारग्रन्थिः संसारवृत्त्यशालामूलस्तम्भोऽभिधीयते ।
 तस्य प्रचारः कामसङ्कल्पकर्तृत्वादिरनेकविधः परिणामो यन्निमित्तं ब्रह्मादि-
 स्थावरान्तेषु प्रदीपशिरा इव परवशो जन्तुर्वसुभ्रमीति ।

तं प्रचारमशेषमसङ्गितया ऽविकारित्वेन च हानोपादानशून्यः साक्षा-
 दव्यवधानमवभासयति § चित्तिधातुः स एव देहादिष्विदन्तया बहिर्भावमाप-
 दयमानेषु ॥ प्रातिलोभ्येनाञ्जतीवो ॥ पलक्षते इति प्रत्यगुच्यते आत्मा च निरुपच-
 रितस्वरूपत्वात् । तत्राध्यस्य तं च प्रत्यगात्मानमिति । यदि युष्मदर्थस्यैव
 प्रत्यगात्मनि अध्यासः स्यात् प्रत्यगात्मा न प्रकाशेत न हि शुक्तौ रजताध्यासे
 शुक्तिः प्रकाशते प्रकाशते चेह चैतन्यमहङ्कारादौ तथा यदि चैतन्यस्यैवाहङ्का-

* निर्दिश्यते इति २ पु. † अपूपूजयामिति २ पु. ‡ पूजिताभिमान इति २ पु. ।

§ चित्तातुरिति २ पु. ॥ प्रातिलोभ्येनेति २ पु. ॥ उपलभ्यते-इति २ पु. ।

शिलाप्रयनवाक्यवदप्रामाण्यमङ्गात् । अतन्तत्सिद्धौ पराक्रान्तवान् । तेन सत्यं विनापि तेन सिध्येत्प्रामाण्यम् । अस्ति तु तत्तस्मिन् विद्यमाने न तेन विना प्रामाण्यं सिध्यति फलादिचोदनानामिति मत्वा ऽऽह शास्त्रीये तु व्यवहारे यद्यपि बुद्धिपूर्वकारी नाविदित्यात्मनः परलोकसंबन्धमधिक्रियते इति तथापि न वेदान्तवेद्यमिति ।

किं तद्विषयत आह असंसार्यात्मतत्त्वं न तदधिकारेऽपेक्ष्यतेऽनुष्येगा-
दधिकारविरोधाच्च । अशनायाद्यातीतमित्य ऽसंसार्यात्मतत्त्वं दर्शयति । अश-
नायाद्युपप्लुतो हि * संपो जन्तुः स्वास्थ्यमलभमानः प्रवर्तते तदपाये स्वास्थ्ये
स्थितो न किञ्चिदुपदेयं हेयं वा पश्यति । अपेतब्रह्मवत्तादिभेदमिति प्रपञ्च-
शून्यमेकरसं दर्शयति । प्राक् च तथाभूतात्मविज्ञानात्प्रवर्तमानं शास्त्रमविद्या-
वद्विषयत्वं नातिवर्तत इति । तत्त्वमसीतिवाक्याद्यावगमादऽर्वागऽविद्याकृतं †
संसारमद्यमुल्लेखमाश्रित्य प्रवर्तमानं शास्त्रं नाऽविद्यावद् ‡ विषयत्वमतिवर्तते ।
तस्माद्युक्तमुक्तं प्रत्यवादीनां प्रमाणानां शास्त्रस्य चाविद्यावद्विषयत्वम् ।

तदेव दर्शयति । तथाहि । ब्राह्मणो यजेतेत्यादीनि शास्त्रा-
ण्यात्मन्यतदध्यासमाश्रित्य प्रवर्तन्ते । धर्मधर्मोध्यासः अष्टवर्षे ब्राह्मणमुपन-
योतेत्यादिः § । आश्रमाध्यासो न ह वै स्नात्वा भिच्छेतेति । अथस्याध्यासो
यो ज्योगामयावी स्यात्स एतामिष्टं निर्वपेदिति । आदिशब्देन यावज्जीवं
जुहुयादिति जीवनाध्यासः । एवमध्याससद्भावं प्रसाध्य स्मृतिरूप इत्यादिना
सर्वथापि त्यन्यस्यान्यधर्मावभासतां न व्यभिचरतीत्यन्तेन भाष्येण लक्षितं
निरूपचरितमतदारोपम् अध्यासो नामातस्मिंस्तदुद्भिरित्येषोचामेति परा
मृशति । कस्य युष्मदर्थस्य कस्मिन्नस्मदर्थे तद्विपर्ययेण चाध्यास इति विवे-
कतः प्रदर्शयितुमतस्मिन्नऽयुष्मदर्थेऽनिर्दचिति ननु द्विर्युष्मदर्थोवभास इत्यर्थः ।
तदाह तदाथा पुत्रमर्यादिष्वित्यादि ।

ननु प्रणव एव विश्वरो नहि पुत्रादीनां धैकल्यं साकल्यं वा ऽऽत्म-
नि मुख्यमध्यस्थति मुख्यो ह्यतदारोपो दर्शयितुं प्रारब्धः । सत्यम् । स

* सत्यं इति २ पुस्तके नास्ति ।

† मनुष्यप्रत्ययो नास्ति १ पु० ।

‡ अविद्याकृतं रसान्तरमिति २ पु० पाठः ।

§ आदिशब्दो नास्ति ३ पु० ।

एव * निदर्शयते । कथम् । तदाया वालके प्रातिवेश्यमाश्रयं चान्धना केनचिद्व-
स्त्रालङ्कारादिना पूजिते निरुपचरितमात्मानमेव पूजितं मन्यते पिता । पूज-
यितापि पितरमेवा † पूजयामि मन्वते । यतो न बालकस्य पूजित ‡ त्वा-
भिमानेऽव्यक्तत्वात् । तथैव राजानमुपहन्तुकामो ऽनन्तरो विजिगीषुस्त-
द्राष्ट्रे ग्राममाश्रमपुपहत्य तमेवोपघ्नन्तमात्मानं मन्यते सो ऽप्युपहतोस्मी-
ति संतप्यते । तदेवं प्रसिद्धव्यतिरेकस्यात्मनि मुख्य एवाध्यासो दृष्टः किमु
वक्तव्यं कृशसूलाद्यभिमानस्य मुख्यत्वमिति कथयितुमाह अहमेव विकलः
सकलो वेति बाह्यधर्मानात्मन्यध्यस्यतीति । बाह्येषु पुत्रादिषु पूजादेर्धर्म-
माश्रयेव गुप्पदर्थस्याध्यासः ।

अस्मदर्थश्चाहंप्रत्ययिसम्भिन्न एवानिदं चिदंशो विषयो न पुनः शुद्ध
एवाहंप्रत्ययिन इवाध्यासेऽध्यासान्तरानास्कन्दितस्तथा देहधर्मान् कृशत्वादा-
निति धर्मिणो ऽपि धर्मशब्दस्तु मनुष्यत्वादिधर्मसमवायिन एवाध्यासो न
देहोऽहमिति कथयितुं तन्निमित्तश्च शास्त्रेणेतश्चेतश्च नियमः क्रियते तथे-
न्द्रियधर्मान्मूकत्वादीनिति धर्ममात्रं तथान्तःकरणधर्मान् कामादीनिति धर्म-
ग्रहणमन्तःकरणमित्यहंप्रत्ययिनो विज्ञानशक्तिभागो ऽभिधीयते तस्य धर्माः
कामादयः । एवमहंप्रत्ययिनमिति धर्मिण्यहम् । प्रत्ययाः कामादयो ऽस्येति
प्रत्ययी अहं चासौ प्रत्ययी चेत्यहंप्रत्ययी तमशेषस्वप्नचारसाक्षिणि प्रत्यगात्म-
न्यध्यस्येति स्वशब्देनाहङ्कारग्रन्थिः संसारवृत्त्यशालामूलस्तम्भो ऽभिधीयते ।
तस्य प्रचारः कामसङ्कल्पकर्तृत्वादिरनेकविधः परिणामो यन्निमित्तं ब्रह्मादि-
स्थायवान्तेषु प्रदीप्रशिरा इव परवशो जन्तुर्धर्मभ्रमीति ।

तं प्रचारमशेषमसङ्गितया ऽविकारित्वेन च हानोपादानशून्यः साचा-
दव्यवधानमवभासयति ऽचित्तिधातुः स एव देहादिष्विदन्तया वहिर्भाषमाण-
यमानेषु ॥ प्रातिलोभ्येनाञ्जतीवो ॥ पलक्ष्यते इति प्रत्यगुच्यते आत्मा च निरुपच-
रितस्वरूपत्वात् । तवाध्यस्य तं च प्रत्यगात्मानमिति । यदि गुप्पदर्थस्येव
प्रत्यगात्मनि अध्यासः स्यात् प्रत्यगात्मा न प्रकाशेत न हि शुक्तो रजताध्यासे
शुक्तिः प्रकाशते प्रकाशते चेह चैतन्यमहङ्कारादौ तथा यदि चैतन्यस्यैवाहङ्का-

* निर्दिश्यते इति २ पु. । † अपुपूजयामि २ पु. । ‡ पूजिताभिमान इति २ पु. ।
§ चिदातुरिति २ पु. ॥ प्रातिलोभ्येनेति २ पु. ॥ उपजायते-इति २ पु. ।

३६ आत्मान्तःकरणयोरन्योन्याध्यासः । ब्रह्मज्ञानं विनाऽध्यासस्यानन्तत्वम् ।

रादावध्यासो भवेत्तदा नादङ्कारप्रमुखः प्रपञ्चः प्रकाशेत तदुभयं मा भूदित्यनु-
भवमेवानुसरन्नाह तं च प्रत्यगात्मानं सर्वसाक्षिणं तद्विपर्ययेणान्तःकरणादि-
ष्यध्यस्यतीति । नात्र विवदितव्यमितरेतस्याध्यासे पृथगवभासनात् मिथ्यागो-
योऽयमिति तथानुभवाभावान्मुष्ट्या * भिमानः । नहि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम ।

नन्यन्तःकरण एव प्रत्यगात्मनः शुद्धस्याध्यासोऽन्यत्र पुनश्चेतन्या-
ध्यास † परिनिष्पन्नापरोक्ष्यमन्तःकरणमेवाध्यस्यते अत एव तद्विपर्ययेण विप-
रिणस्तदुर्माणां च विषयेऽध्यासो मिथ्येति भवितुं युक्तमित्युक्तम् । अन्यथा
चेतन्यमात्रैकरसस्य कुतो धर्मा येऽध्यस्येरन् । सत्यमाह भवान् अपि त्वन्य-
थान्तःकरणं सचित्कमेवाध्यस्यमानं यथाऽध्यस्यते तस्यैवात्मनः ‡ कार्यकर-
त्वमापाद्य स्वयमपिद्यमानमिष तिरस्कृतं तिष्ठति चिद्रूपमेव सर्वथाध्यासे स्वतः
परतो वा न विशिष्यते तेनोच्यते तं च प्रत्यगात्मानं सर्वसाक्षिणं तद्विपर्यये-
णान्तःकरणादिष्यध्यस्यतीति । अत एव बुद्ध्यादिव्येव चिद्रूपमनुस्यूतमुत्प्रेक्ष-
माणा बुद्धिमनःप्रायेन्द्रियशरीरेष्वे § कैकस्मिंश्चेतनत्वेनाहङ्कृतृत्वं योजयन्तो
भ्राम्यन्ति । एवमयमनादिरनन्तो नैसर्गिकोऽध्यास इति निगमयति ।

ननूपन्यासकाले नैसर्गिकोऽयं लोकव्यवहार इति ॥ लोकव्यवहारो नैस-
र्गिक उक्तः कथमिहाध्यासो निगम्यते ऽनादिरिति आधिकावापः । अत्रोच्यते ।
तत्रापि प्रत्यगात्मन्यहङ्कारा ¶ ध्यास एव नैसर्गिको लोकव्यवहारो ऽभिप्रेतः ।
स च प्रत्यगात्मा ऽनादिसिद्धस्तस्मिन् नैसर्गिकस्यानादित्वमर्थसिद्धमतः
प्रक्रमानुरूपमेव निगमनं नचाधिकावापः ।

ननु भवेदनादिः । अनन्तः कथम् । यदि स्यात्तत्प्रहाणाय कथं वेदान्ता
आरभ्यन्ते । अन्तवत्त्वेऽपि तद्वि कथं ** स्वतोऽन्यतो वा तत्सिद्धेस्तस्माद-
नन्तस्य प्रहाणाय †† वेदान्ता आरभ्यन्ते इत्युक्तेऽर्थोदेष एव प्रहाणहेतुरसत्य-
स्मिन्ननन्त इति निश्चीयते । मिथ्याप्रत्यय ‡‡ रूपइति रूपग्रहणं लक्षणास्तथा
रूप्यते न व्यवहारत इति दर्शयितुम् । कर्तृत्वभोक्तृत्वप्रवर्तन इति अनर्थहेतुत्वं

* अभिमानादिति ३ पु. ।

† कार्यकरणत्वमिति व्यञ्जितः ।

‡ नैसर्गिको लोकव्यवहार इति ३ पु. ।

** स्वतो वा परतो वेति ३ पु. ।

†† रूपमितीति ३ पु. ।

‡ परिनिष्पन्नापरोक्षमिति १, २ पु. ।

§ एवमहङ्काराधिका ३ पु. ।

¶ आदिप्रत्ययधिका ३ पु. ।

‡‡ कथमित्यधिकमत्र १, ३ पु. ।

दर्शयति हेयतासिद्धये तेन कर्तुर्भाक्त्वश्च सतो * मिथ्याज्ञानं दोषप्रवर्तनमिति
येषां मतं तन्निराकृतं भवति । सर्वलोकाप्रत्यक्ष इति । देहेन्द्रियादिष्वहंममा-
भिमानहीनस्येत्युपन्यस्य नहीन्द्रियाण्यनुपादायेत्यादिना यो ऽनुभवो मिथ्या-
त्वसिद्धये ऽनुसृतस्तं निगमयति ।

एवं तावत्सूचेणार्थः † पातयोर्विषयप्रयोजनयोः सिद्धये जीवस्या ऽब्र-
ह्मस्वरूपत्वमध्यासात्मकमुपदर्श्यास्यानर्थहेतोः प्रहाणयेति प्रयोजनं निर्दि-
शति । हेतोः प्रहाण्या हि हेतुमतः प्रहाणिरात्यन्तिकी यतः । नन्वनर्थहेतु-
रध्यासो ऽनादिः स कथं प्रहीयते । तथा हि ‡ मनुष्यादिजातिविशेषमात्राध्या-
सस्ततो विविक्ते ऽपि न्यायतो ऽहंप्रत्यये ऽनादित्वात्पूर्ववद § ऽविकलो वर्तते ।
नायं दोषः । तत्त्वमसीत्यादिवाक्याद्विद्वा ॥ रूपावगाहि ¶ ज्ञानान्तरोत्पत्तेरिष्ट-
त्वात् । तद्वि ब्रह्मणो ऽवच्छिद्येव चेतन्यस्य ब्रह्मरूपत्वप्रच्छादनेन जीवरू-
पत्वापादिकामनादिसिद्धामविद्यामहङ्कारादिविज्ञेयहेतुं निराकुर्वदेवोत्पद्यते ।
ततः कारणनिवृत्तौ तत्कार्यमहमिति जीवे भाक्त्व ** रूपता सपरिकरा
निवर्तते इति युज्यते । अहंप्रत्ययः पुनरनादिसिद्धेः ऽनादिसिद्धेनैव कार्य ††
करणमात्रेण सहभावादविरोधान्न स्वरूपविवेकमात्रेण निवर्तते । नापि ‡‡
ज्ञानान्तरसमुत्पन्नमिति विशेषः ।

ननु निरतिशयानन्दं ब्रह्म श्रूयते ब्रह्मावाप्तिसाधनं च ब्रह्मविद्या स
यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यादिश्रुतिभ्यस्तस्मान्निरतिशयसुखा-
वाप्त्रये इति वक्तव्यम् । किमिदमुच्यते ऽनर्थहेतोः प्रहाणयेति । ननु चानर्थ-
स्यापि समूलस्य प्रहाणं श्रूयते ब्रह्मविद्याफलम् । तरति शोकमात्मचित् । जुष्टं
यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानं §§ मेति वीतशोक इति च उभयं तर्हि
वक्तव्यं श्रूयमाणत्वात् पुरुषार्थत्वाच्च । न वक्तव्यम् । कथम् । आत्मैकत्व
विद्याप्रतिपत्तय इत्यात्मनो जीवस्य ||| ब्रह्मात्मकता शास्त्रस्य विषयस्तेना-
नन्दात्मक ¶¶ ब्रह्मस्य ** रूपताप्राप्तिर्जीवस्य विषयतयेव संवृता न च सा

* जीवस्येत्यधिकं ३ पु. । † अर्थोदुपात्तयोरिति २ पु. । ‡ मनुष्यत्वादीति २, ३ पु. ।

§ अविज्ञान इति २ पु. । || ब्रह्मरूपतायमादीति २ पु. । ¶ विषयध्यानाधिकः २ पु. ।

** त्वप्रत्ययो नास्ति २ पु. । †† कारणेति ३ पु. । ‡‡ ज्ञानान्तरसमुत्पन्नमिति २ पु. ।

§§ एतित्याने इतिशब्दः २, ३ पु. । ||| ब्रह्मात्मकेति ३ पु. ।

¶¶ कप्रत्ययो नास्ति २ पु. । ** स्थगद्यो नास्ति २ पु. ।

विषयाद्विहितेन पृथङ्निर्देशाद्वा स्यात्समूलाऽनर्थहानिस्तु बहिः शास्त्रवि-
षयाद् * ब्रह्मात्मरूपात् । अनर्थहेतुप्रहाणमपि † तर्हि न पृथङ्निर्देश-
व्यम् । यतः । सर्वेषु वेदान्तेष्वलौकिकत्वाद् ब्रह्मणस्तत्प्रतिपादनपूर्वकमेव
जीवस्य तद्रूपता प्रतिपाद्यते । तद्यथा सदेव सोम्येदमथ आसीदित्युपक्रम्ये-
तदात्म्यमिदं सर्वन्तत्सत्यम् स आत्मेत्यवसानं निरस्त ‡ समस्तप्रपञ्चं
वस्तु तत्पदाभिधेयं समर्पयदेकं वाक्यम् तथा सति तादृशेन तत्पदार्थेन
संसृज्यमानस्त्वंपदार्थः पराकृत्यैव निर्लेपमनर्थहेतुमयहृणमन्यथाग्रहणं च
तथा निश्चीयते इति । यद्येवं ब्रह्मात्मावगतिनान्तरीयकमनर्थहेतोर्विद्या-
याः प्रहाणं न शब्दस्य तच्च व्यापारस्तेन पृथङ्निर्दिश्यते । युक्तं चेत्तत् । न
हि विपर्ययासगृहीतं वस्तु तन्निरासादृते तत्त्वतो निर्णेतुं शक्यम् । तस्मात्
पूर्वावसितमतद्भुमै निरस्यदेव तत्त्वावद्योतिवाक्यं तत्त्वमवसाययति ।

ननु च नञादेर्निरासकृते निरस्यमानवाचिनश्च पदस्याश्रयणात्कथं
तन्नि § रस्यदेवेति । उच्यते । नेदं रजतमिति यच्च विपर्ययासमाचं निरस्यते न
वस्तुतत्त्वमवबोध्यते । तच्च तथा भवतु । इह पुनर्विज्ञानमेव तादृशमुत्पन्नं
यद्विरोधिनिराकरणमन्तरेण न स्वार्थं साधयितुमलम् तुलान्नमनव्यापार ॥ इवा-
नमननान्तरीयकः । तथाह्युन्नमनव्यापारः स्वविषयस्य ¶ तुलाद्रव्यस्योर्ध्वदे-
शसम्बन्धं न साधयितुमलं तत्कालमेव तस्याधोदेशसम्बन्धमनापाद्य । न
चोन्नमनकारकस्य हस्तप्रयत्नादेरामनने ऽपि कारकत्वम् । प्रसिद्धमावादन-
भवविरोधान् । तदेवं विपर्ययासगृहीते वस्तुनि तत्त्वावद्योतिशब्दनिमित्त
आत्मनो ज्ञानव्यापारो नाहं कर्ता ब्रह्माहमिति ग्राहयति । नेदं रजतं शुक्ति-
केयमिति यथा । तस्माच्छुक्तिकेयमित्येव निराकाङ्क्षं वाक्यं नेदं रजतमित्य-
नुवादः । अत गद्याख्यातपदस्य वाक्यत्वे क्रियाज्ञानादेव तत्साधनमात्रे ऽपि
प्रतीतिषिद्धिः । पदान्तराणि नियमायानुवादस्य वेति न्यायविद्ः । तथाचाहुः**
यजतिचोदना द्रव्यदेयताक्रियासमुदाये कृतार्थत्वादिति ।

* ब्रह्मात्मतास्यरूपादिति ३ पु० ।	† न तर्हि ३ पु० ।
‡ समस्तेति नास्ति १. २ पु० ।	§ निरस्यदुच्यते-इति १ पु० ।
॥ इयायनमनेति ३ पु० ।	¶ तुनेति २ पु० न दृश्यते ।
** यजतिचोदना द्रव्यं देयताक्रियासमुदाय इति ३ पु० ।	

अपरे तु यच्च व्याख्यास्यामो द्रव्यं देवता त्याग इति । कथं क्रियामा-
 चवाचिनो द्रव्यदेवताभिधानं नान्तरीयकं तद्विषयज्ञाननिमित्तत्वं विहाय प्रत्य-
 चवाचस्याप्ययमेव प्रकारोऽसंप्रयुक्तविषयत्वाद्वाचस्य । तदेवमशाब्दमविद्यावि-
 लयं मन्वानः श्रुतिन्यायकोविदो भगवान् भाष्यकारो विषयात्पृथङ् निर्दिशत्य-
 स्यानर्थहेतोः प्रहाणयेति चतुर्थीप्रयोगो ऽपि विद्यासामर्थ्यसिद्धिमभिप्रेत्य न
 तदर्थमुपादनं प्रयोजनत्वं च पुरुषाकाङ्क्षया गवास्तु । न हि विद्या गवादिद्य-
 त्तटस्या सिध्यति येनाग्निः पृथगुपादीयेत । सा हि * वेदिवाश्रया वेद्यं तस्मै
 प्रकाशयन्त्येवेदेति । सत्यमेवमन्य च । प्रकृते पुनर्विषये विद्योदितापि न प्रतिष्ठां
 लभते असम्भावना † विपरीतभावनाभिभूतविषयत्वात् । तथा च लोके यस्मिन्
 देशे काले चेदं वस्तु स्वरूपत एव न सम्भवतीति दृढभाषितम् यदि ‡ तत्क-
 थंचिद्वैषयशादुपलभ्येत तदा स्वयमीक्षमाणो ऽपि तावन्नाध्यवस्यति यावत्
 तत्सम्भवं नानुसरति । तेन सम्यग्ज्ञानमपि स्वविषयेऽप्रतिष्ठितमनवाप्तिव
 भवति । § तेन तत्स्वरूपप्रतिष्ठाये तर्कं सहायीकरोति । अत एव प्रमाणाना-
 मनुयाहकस्तर्क इति तर्कविदः ।

अथ कोयं तर्को नाम । युक्तिः । ननु पर्याय एषः । स्वरूपमभि-
 धीयताम् । इदमुच्यते । प्रमाणशक्तिविषयतत्सम्भवासम्भवपरिच्छेदात्मा प्रत्य-
 यः । नन्वेवं तर्कसापेक्षं स्वमर्थं साधयतो ऽनपेक्षत्वहानेरप्रामाण्यं स्यात् । न
 स्यात्स्वमहिम्नैव विषयाध्यवसायहेतुत्वात् ॥ तर्हि तर्कस्योपयोगः । विषयास-
 म्भवाशङ्कायां ॥ तथानुभवफलानुत्पत्तो तत्सम्भवप्रदर्शनमुखेन फलप्रतिबन्ध-
 विगमे । तथा च तत्त्वमसिवाक्रे त्वंपदार्थो जीवस्तत्पदार्थब्रह्मस्वरूपता-
 मात्मनो ऽसम्भावयन् विपरीतं च रूपं मन्वानः समुत्पन्ने ऽपि ज्ञाने तावन्ना-
 ध्यवस्यति यावत्तर्केण विरोधमपनीय तदूपतामात्मनो न सम्भावयति । ततः
 प्राग् विद्योदितापि वाक्यादनवाप्रेव भवति । अवाग्निप्रकारश्च वेदान्तेष्वेव
 निर्दिष्टः । सावादनुभवफलोद्देशेन तेनोच्यते विद्याप्रतिपत्तये इति ।

नन्वात्मेकत्वविद्याप्रतिपत्तिर्नानर्थहेतुप्रहाणाय च प्रभवति । तथाहि ।

* वेदिवा श्रुत्येति १. २ पु. ।

† तदिति नास्ति ३ पु. ।

‡ शङ्कयेति २ पु. ।

+ विपरीतमभावनेति कश्चित् ।

§ तेन स्वप्रतिष्ठायै-इति ३ पु. ।

¶ प्रहाणाय भवतीति २ पु. ।

जीवस्य कार्ये * कारणसंघातादन्यत्वप्रतिपत्तेर्ब्रह्मस्वरूपताप्रतिपत्तिर्न विशि-
ष्यते उभयवाप्यहङ्कारग्रन्थेर्मुप्याभिमानपर्यन्तस्याविकलमनुवर्तमानत्वात् ।
उच्यते । भवतु तथाविद्याया अनिवर्तितत्त्वानदिह पुनरपसारिता ऽविद्यादेर्षं
ब्रह्मात्मज्ञानमुद्रयमासादयत्कथं तन्निमित्तं मोक्षादियन्यप्रघाहं नापनयति ।
नहि जीवस्य ब्रह्मात्मावगमस्तद्विषयानवगममऽवाधमान उदेति ॥

ननु ब्रह्मज्ञानादयहणापाये तन्निमित्तस्याहङ्कारग्रन्थेस्तत्कालमेवाभावः
प्रसज्येत । न । संस्कारादप्ययहणानुवृत्तेः सम्भवाद् भयानुवृत्तिषत् । तथाहि ।
सम्यग्ज्ञानान्निवृत्तमपि भयं स्वसंस्कारादनुवर्तते कम्पादिनिमित्तं च भवति ।
तथा ऽयहणमपि स्वसंस्कारादनुवर्ततेऽहङ्कारग्रन्थेश्च निमित्तं भवतीति न
क्लिञ्चिदनुपपन्नमस्ति ।

ननु न सर्वे वेदान्ता विद्यार्थमेवार्थभ्यन्ते तदेकदेशः क्रममुक्तिफला-
यैश्वर्याभायुद्घातं कर्मसमृद्धये चोपासनानि विविधान्युपदिशन्नुपलभ्यते ।
सत्यम् । उपासनाकर्म तु ब्रह्म तच्चापावृताशेषप्रपञ्चं जीवस्य निर्वं रूपमिति
निरूपयितुमखिलप्रपञ्चजन्मादिहेतुतया प्रथमं सर्वोत्पत्तं सर्वज्ञं
च ब्रह्म लक्षितमस्यां चावस्थायामनपाकृत्यैव ब्रह्मणि प्रपञ्चं तेनतेन प्रपञ्चे-
नोपधीयमानं ब्रह्म तस्मै तस्मै फलायो † पास्यत्वेन विधीयते दर्शपूर्णमासा-
द्याप्रणयनमिव गोदोहोपरत्तं पशुभ्यस्तस्मात्तदर्थोपजीवित्वादितरस्यात्मे-
कत्वविद्याप्रतिपत्तये सर्वे वेदान्ता आरभ्यन्ते इति न विरुध्यते ।

नन्वब्रह्मोपासनान्यपि वेदान्तेषु दृश्यन्ते प्राणादिविषयाणि । सत्यम् ।
तान्यपि कार्यब्रह्मावाप्तिक्रमेण मुक्तिफलान्येव । वक्ष्यतेतत्सूत्रकारः कार्य-
त्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानादिति । यथा चाग्रमर्थः सर्वेषां वेदा-
न्तानाम् तथा ध्यमस्यां शारीरकमीमांसायां-प्रदर्शयिष्याम इति प्रतिज्ञातेयं
वेदान्तानां तात्पर्यमुपदर्शयितुं समन्वयसूत्रप्रमुखैः सूत्रवाक्यैर्यथितो न्याय
इति दर्शयति । शरीरमेव शरीरकं शरीरके भवः शारीरको जीवः । तम-
धिकृत्य कृतो यन्तः शारीरकः । तदिह वेदान्तानां जीवस्य सत्यमधिकृत्य
प्रयुक्तानां ब्रह्मरूपतायां पर्यवसानमिति कथयितुं प्रणीतानां शारीरकं ‡ जीव-
सत्यमधिकृत्य कृतसत्यमस्तीति शारीरकाभिधानम् । मुमुक्षुष्ये सत्यमनारं ब्रह्म-

अविद्यात्मकबन्धनिवृत्तिस्तत्त्वज्ञानाद्भवतीत्ययमर्थः प्रथमसूत्रेण सूच्यते । ४१
 ज्ञानं कर्तव्यमिति यदाप्येताधानसूत्रस्य श्रोतो ऽर्थस्तथा ऽप्या * र्थाद् ब्रह्मज्ञा-
 नस्य मोक्षः प्रयोजनं निर्दिष्टं भवति । तथाहि । पुरुषार्थवस्तुक्रामनानन्तरं
 यत्र प्रवृत्तिरुपदिश्यते तस्य तत्साधनत्वमप्यर्थान्निर्दिष्टं प्रतीयते । तथा सति
 कुतस्तन्मोक्षसाधनं ब्रह्मज्ञानं भवतीत्यपेक्षायामर्थादस्माच्छास्त्राद्भवतीति
 शास्त्रस्य ब्रह्मज्ञानं विषयो निर्दिष्टः । तदेवं मुमुक्षुत्वानन्तरं ब्रह्मज्ञान-
 कर्तव्यतोपदेशमुखेन वेदान्तानां विषयप्रयोजननिर्देशे † ऽप्यर्थं सूत्रस्य व्यापारं
 दर्शयित्वा तदपेक्षितमप्यर्थात् ‡ सूचितमविद्यात्मकबन्धमुपघर्ष्य प्रतिज्ञाता-
 र्थसिद्धये हेत्याकाङ्क्षाया § मस्मिन्नेव तं प्रदर्शयिष्याम इति व्याख्येयत्व ॥ मुष-
 क्षिष्य व्याख्यातुकामः प्रथमं तावत्प्रयोजनविषययोरुपादाने निमित्तमाह वेदा-
 न्तमीमांसाशास्त्रस्य व्याचिख्यासितस्येद ¶ आदिमसूत्रम् अथातो ब्रह्मजि-
 ज्ञासेति । अयमस्यार्थः । शास्त्रस्यादिरयम् । आतो च प्रवृत्त्यङ्गतया
 प्रयोजनं विषयश्च ** दर्शनीयः । सूत्रं चैतत् अतो यः कश्चिदर्थः शब्द-
 सामर्थ्येनार्थबलाद्वा †† उत्प्रेक्षितः ‡‡ स सर्वस्तदर्थं यवेति भवत्ययमर्थकलापः
 तन्महिमाधिगतः । एवं सूत्रस्यादित्वेन कारणेन सूत्रतया च विषय-
 प्रयोजनं तत्सिद्धिकरं चा § § विद्याख्यं बन्धं तत्सामर्थ्याद्यगतमापाद्य तत्र
 सूत्रसामर्थ्यं दर्शयितुं प्रतिपदं व्याख्यामारभते ॥

॥ इति प्रथमवर्णकम् ॥

* अर्थादिति क्वचित् । † अर्थात् सूत्रस्येति १, ३ पु० । ‡ सूचितमिति २ पु० ।
 § अस्मिन्नेव शास्त्रे इति २, ३ पु० । ॥ उत्प्रेक्ष्येति १, ३ पु० । ¶ आदिमं सूत्रमिति ३ पु० ।
 ** प्रदर्शनीय इति ३ पु० । †† उत्प्रेक्ष्यत इति ३ पु० ।
 ‡‡ सगच्छेत् पुस्तकत्रयेषु निगद्यते । ॥ अविद्यात्मकं बन्धमिति ३ पु० ।

सिद्धेयं ननु ब्रह्मजिज्ञासा अथातो धर्मजिज्ञासेति सकलवेदार्थविचार-
स्योदितत्वात् ब्रह्मज्ञानस्य च चोदनालक्षणत्वेन धर्मस्वरूपत्वात् । अतः
सिद्धेयं ब्रह्मजिज्ञासापि अभ्यधिकाशङ्काभावादिति । अथ केचिदभ्यधिकाशङ्कां
दर्शयन्तो ब्रह्मजिज्ञासां पृथगारभन्ते । केयमत्राभ्यधिका शङ्का । चोदनालक्षणार्थो
धर्म इति ब्रुवता विधेः प्रामाण्यं दर्शितम् । अथ केयुचिद्वाक्येषु विधिरेव न
श्रूयते सदेव * सोम्येदमय आसीदित्येवमादिषु । यत्रापि विधिः श्रूयते आत्मा
वा अरे द्रष्टव्यः तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाच विजिज्ञासितव्यमिति ।
तत्र यद्यपि कृत्या अविशेषेण विधौ स्मर्यन्ते तथापि यो भावाभिधायी † तव्य-
प्रत्ययः स क्रियाप्रधानत्वात् क्रियायां पुरुषं नियोक्तुं शक्नोति । यत्र पुनः कर्म
प्राधान्येनोच्यते तत्र द्रव्ये गुणभूतां क्रियां ‡ कार्यान्तरसम्बन्धित्वेन विधा-
तुं न शक्नोति । द्रव्यपरत्वे चानुत्पाद्यत्वादविकार्यत्वादानुत्पाद्यत्वादसंस्कार्य-
त्वात् संस्कृतस्य च कार्यान्तरे उपयोगाभावादसंस्कार्यत्वम् । अत आत्मानमु-
पासीतेत्यात्मन ईप्सिततमत्वं न सम्भवति । अथ पुनर्विपरीतो गुणप्रधान-
भावः सक्तुन्यायेन § कल्प्येत । तथापि न ज्ञायते किं तदुपासनं कथं चात्मना
तत्कियत इति । अथ ज्ञायते ज्ञानमुपासनम् आत्मा च विषयभावेन त ॥ त्रि-
वर्तयतीति । एवं तर्हि तदेवायातं ज्ञानेना ¶ त्माप्यत इति । तच्च कृत-
करणमनर्थकम् नित्याप्रत्यादात्मनः । संस्कार्यत्वे चापयोगाभाव उक्तः ।
अतो विध्यभावादविषयितार्थो वेदान्ता इति धर्मजिज्ञासानन्तरं ज्ञाने प्राप्ते
इदमारभ्यते अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति । अनन्तरं ब्रह्म जिज्ञासितव्यं न ज्ञात-
व्यमित्यभिप्रायः । कर्माभिधायिनेऽपि ** कृत्यप्रत्ययान्नियोगसंप्रत्ययान्न नियो-
क्तृत्वं निराकर्तुं शक्यते कटस्त्वया कर्तव्यो यामस्त्वया गन्तव्य इतिवत् । यतू-
क्तम् । द्रव्यपरत्वे प्रयोजनाभावादानर्थक्यं नियोगस्येति । तदसत् । अधि-
दोच्छेदस्योपलभ्यमानत्वादविद्या च संसारहेतुभूता ।

अपरे पुनरेवमारभन्ते । ब्रह्मणि †† प्रत्यक्षादिप्रत्ययान्तराणामसंभवात्प-
रिनिष्पन्ने वस्तुनि प्रतिपत्तिहेतुतया सम्भावितसामर्थ्यानामप्याश्रयस्य पुनः

* सोम्येदमित्यर्थं सर्वत्र पाठसत्येऽपि सोम्येदमिति चेत्तः पाठः ।

† तर्ह्येति नास्ति ३ पु० । ‡ क्रियां नेत्येवमपि मे मकारः पूर्वमस्ति ३ पु० । कुरुष्वेति १, २ पु० ।

§ नियर्णयतीति १ पु० । ¶ आत्मा प्राप्यत इति २ पु० ।

** तव्यप्रत्ययादिति २ पु० । †† प्रत्यक्षादीति २, ३ पु० नास्ति ।

कार्यविषयतया सुतरामसंभवं मन्यानस्य भवति संकल्पपर्यन्ते वेदार्थविचारावसानमिति बुद्धिस्तन्निरासायै पुनः प्रतिज्ञातमिहापि सर्वेष्वेवात्मज्ञानविधानेषु कार्यनिष्ठतां वर्णयन्ति समाम् । तत्त्वावबोधश्च * कार्यमधिकारिनियोगविषयतयाऽवगमादिति । ततस्तद्विचारायै शास्त्रमारब्धव्यमिति ।

अत्रोच्यते । नारब्धव्यम् गतार्थत्वात् । कथम् । यस्तावत्प्रथमम् आरम्भप्रकारः कर्मणि † कृत्यप्रत्ययेन नियोगसंप्रत्यय इति तत्स्वयमेव विधायकत्वं दर्शितम् प्रसिद्धं चैतत् स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्येवमादीनां विधायकत्वम् । ‡ नचाशङ्काकारणं किञ्चित् । ननु चतुर्विधस्यापि क्रियाफलस्यात्मन्यसंभव उक्तः । यद्येवं सक्तुन्यायो भविष्यति । तदपि न । § आत्मविषयज्ञानस्य नित्यसिद्धत्वादित्युक्तम् । सिद्धस्यैव पुनरभ्यासो विधिनिमित्त उपासनाख्यो भविष्यति अभ्युदयफले हिरण्यधारणवत् । ननु न विधानतोऽप्यात्मविषयज्ञानसन्तानः कर्तव्यः । स तु नित्यमात्मनि जायतः सिद्धः । एवं तर्ह्य॥ यौ विरुद्धेषु कालेष्व्वात्मन्येव चेतःसमाधानं भविष्यति । यत्पुनरात्मज्ञानादविद्योच्छेदस्तदुच्छेदात्संसारनिवृत्तिः फलमित्युपन्यस्ताम् । तदसत् । अहमित्यात्मानं नित्यमेव जानाति सर्वो लोकः न च संसारो निवृतः । अथ पुनरहंप्रत्ययाद्यसेयादन्यदेवात्मरूपं पराकृतभोक्तृभोक्तव्यभोगयन्ति ज्ञेयत्वेनात्मज्ञानविधिना ज्ञाप्यत इति । तदसत् । विधिर्हि सामान्यतःसिद्धस्य क्रियात्मनो विशेषसिद्धौ प्रभवति नात्यन्तमसिद्धसद्भावे । तद्यदि नाम ज्ञानं लोके ¶ सिद्धं तथापि निरस्तप्रपञ्चात्म ** विषयमसिद्धम् आकाशमुष्टिहननवन्न विधातुं शक्यम् । अथ तादृगात्मज्ञानं सिद्धं किं विधिना । यदपि मतान्तरं प्रत्यक्षादेरगोचरत्वाच्छास्त्रस्य च कार्यार्थत्वात्संकल्पपर्यन्त एव विचारे वेदार्थपरिसमाप्ते प्राप्तायां वेदान्तेष्वपि कार्यनिष्ठता समाना । ब्रह्मतत्त्वावबोधश्च कार्यम् अधिकारिनियोगविषयतयाऽवगमात् । अतस्तद्विचाराय शारीरकारम्भ इति । तदप्युक्तेन न्यायेन ब्रह्मावगमस्य सिद्धत्वेऽसिद्धत्वे च कार्यत्वासंभवेन प्रत्यु-

• कार्यार्थिकारोति ३ पु० ।

† कृत्यप्रत्ययेनेति १ पु०, कृत्यप्रत्ययेन न नियोगेति ३ पु०, ज्ञापितमस्ति ।

‡ नात्र शङ्काकारणमिति २ पु० ।

§ आत्मविषयज्ञानस्येति १ पु०, आत्मविषयस्य ज्ञानस्येति ३ पु० ।

॥ अर्थविरोधिष्यति ३ पु० । ¶ लोकप्रसिद्धमिति २ पु०, लोके प्रसिद्धमिति ३ पु० ।

** आत्मविषयकमिति ३ पु० ।

क्तम् । अपरं मतम् । सत्यं कार्यविषयो वेदो न तु तावन्मात्रे । तस्मिन् सति योगो
 उर्थो ऽवगम्यते सप्त वेदार्थः यथा रूपे सति चक्षुषः प्रवृत्तिः न च रूपमात्रं चक्षु-
 षो विषयः किंतु तस्मिन्सति द्रव्यमपि । यद्यपिहापि वस्तुतत्त्वमपि * विषयः ।
 † कथम् । तदुच्यते । इदं सर्वं यद्ययमात्मेति न तावत्सर्वात्मरूपतात्मन
 उपदिश्यते यदि सर्वरूपता ऽऽत्मन उपदिश्येत ततः सर्वस्याचेतनत्वात्
 तद्रूपत्वे बोद्धृत्वहानौ बोधकत्वं शब्दस्य हीयेत । अतः सर्वस्यात्मस्वभावता
 विधीयते ऽनात्मस्वभावविलयेन हि वस्तुनो ऽवगतिर्दृष्टा । नन्वत्र विधिर्न
 श्रूयते । यद्यं तर्हि कल्प्यतां विधिः । किं प्रतीति विध्यर्थे विधिः कल्प्यते उता-
 प्रतीति इति । यदि प्रतीति कल्प्यते कल्पनावेगर्थम् । अर्थप्रतीत्यर्थे हि शब्दो-
 मृग्यते प्रतीति उर्थे शब्दं कल्पयता किं कृतं स्यात् । अथाप्रतीति यद्य विध्यर्थे
 विधिं कल्पयित्वा ततो ऽर्थः प्रतिपत्तव्य इत्यपूर्वे प्रमाणकौशलम् । नन्वश्रूय-
 माणविधि ‡ अपि तस्मात्पूर्वा प्रपिष्टभागो ऽदन्तको हीत्यादिषु विधिः
 कल्पितः । सत्यम् । युक्तं तत्र पूर्वाः पिष्टद्रव्यसम्बन्धः समासाभिहितौ
 न सिद्धौ न वर्तते नापि कुतश्चिद्विध्यतीति प्रमाणाभावात् । नाऽपि विधिना
 केनचित्पदैकवाक्यता येन घोषोत्पन्ननादिवत्कार्यविद्यालम्बनं कल्पेत् । अतो
 निरालम्बनत्वपरिहाराय § कार्यपरता कल्प्यत इति ।

■ ॥ न्वचाप्यात्मपदं चेतनस्य भोक्तुर्वाचकम् सच नियोज्यत्वान्नियोग-
 माक्षिपति । नैतत्सारम् । नियोगो हि पुरुषविशेषमनाश्रित्यानुपलब्धो लोके
 तमाक्षिपेत् विश्वजिदादिषु । पुरुषः ¶ पुनः किं नियोगमन्तरैश्च नैपलब्धो
 लोके येन विधिकल्पना भवेत् । अथापि भवतु नाम विधिः नासौ धातुना
 विना केवलो लभ्यते । धातुनेव सह ** कल्प्यते । कोसो धातुः । यदि ता-
 त्कर्तव्यमिति तत्रानात्मस्वभावता न निवृत्ता प्रपञ्चस्य । यथा ऽमी पिष्टपिण्डाः
 सिंहाः क्रियन्तामिति पिष्टस्वभावता †† न निवृत्ता । इतिकर्तव्यता चानि-
 र्दिष्टा तत्र साकार्द्वं वचनमर्थनकं स्यात् । अथ ज्ञातव्य इत्यध्याह्रियेत । एव-
 मपि स एव दोषः अनात्मस्वभावता न निवृत्तेति अशक्यार्थोपदेशश्च ।

* तत्त्वमपि वेदस्य विषय इति पाठो २ पुस्तके । † कथं तत् उच्यते-इति १. २ पु. ।

‡ विधिकेवपीति ३ पु. । § कार्यता कल्प्यत इति २, ३ पु. । ॥ नन्विहापीति ३ पु. ।

¶ पुनरिति नास्ति ३ पु. । ** कल्प्यतामिति ३ पु. । †† न निवृत्तेति पुनर्नास्ति ३ पु. ।

नहि यस्तु यस्त्वनन्तरात्मना ज्ञातुं शक्यते । एवं तर्हि ज्ञातव्य इत्य * ध्या-
ह्रियेत । तच्च † धात्वर्थानुवादः प्रत्ययो विधायकः । कुतः प्राप्तेरनुवादः
अभिधानतः ‡ इति ब्रूमः । एवं तर्हि विधानमनर्थकं स्वाध्यायकाल एव नि-
ष्पन्नत्वान्ज्ञानस्य पुनः कर्तव्यतया चेदते यथा मन्त्रेषु प्रयोगवचनस्त-
विधायक इतीहापि प्रयोगवचनो विधायकः ।

ननु मन्त्रेषु स्वार्थस्यान्यतः सिद्धत्वात्प्रत्ययपरत्वं युज्यते इह तु
स्वार्थविधिपराणां शब्दानां प्रत्ययपरत्वं विरुध्यते । नैव दोषः । अन्यार्थ-
मपि कृतमन्यार्थं भवति । तद्यथा ज्ञात्यर्थे कुल्याः प्रणीयन्ते ताभ्यश्च पानीयं
पीयते उपस्पृश्यते च । एवमिहापि । यथा § पदार्थानां विधायकः शब्दः क्रम-
स्यापि ॥ विधायकः । एवं स्वार्थस्य विधायकः शब्दः प्रत्ययस्यापि वि ॥ धा-
यको भविष्यति । तदेतदतिरूपितमिष दृश्यते । कथम् । मन्त्राः
** स्वाध्यायविधिनेपादापितार्षार्थस्यान्यतः सिद्धत्वात् तं प्रमातुमशक्यन्तः
प्रमाणत्वात् प्रच्युताः व्रीह्यादिवत्प्रमेयतामापन्नाः श्रुत्यादिप्रमाणैर्युक्तम् यद्वि-
नियुज्येरन् । विनियुक्ताश्चाऽनुष्ठेयस्यानुष्ठानकाले स्मृत्यपेक्षस्य स्मारकतया
गृह्येरन्निति । इह त्विदं सर्वं यदयमात्मेति यत्पदसमन्वयनिमित्तं सर्वस्या-
त्मस्वभावात्तादाहिविज्ञानं तत्स्वविषयस्यान्यतो ऽसिद्धत्वात्प्रमेयप †† रत्वा-
न्न विधेर्विषयः । अथ विधेर्विषयो न प्रमेयमवगमयितु ‡‡ मलम् । न §§ च युग-
पदुभयं सम्भवति वैरूप्यप्रसङ्गात् ।

नन्वेवं सति गुणकर्मणां सर्वेषां विधानं निराकृतं स्यात् । न निराकृतं
स्यात् । यच्च प्रमाणान्तरसिद्धं गुणकर्मणः कर्मकारकं तच्च तस्योत्पत्त्या-
द्य ॥ न्यतमफलं तद्विधीयते । यच्च पुनः ॥ ॥ प्रमाणान्तरादसिद्धो ज्ञानस्य कर्म-
भूतो विषयः स तेनैव प्रमेयमाणो न सिद्धवदुद्देश्यः येन तदुद्देशेन तत्ता-
तिशयाधानाय ज्ञानं विधीयते । तस्मादत्र युगपदुभयासम्भवाद्व्यवत्येव वैरू-
प्यप्रसङ्गः । न च स एव समन्वयः स्वावयवाद्विधेर्विभक्तः कार्यक्षमः अवान्तर-

* अध्याह्रियते-इति ३ पु० ।

† इतिस्थाने शयशब्दः १, २ पु० ।

‡ विधायक इति पुनर्नास्ति ३ पु० ।

•• स्वाध्यायाध्ययनविधीति २, ३ पु० ।

†† अलंस्थाने क्षममस्ति ३ ।

‡‡ अन्यतमत् फलमिति ३ पु० पाठस्तु न युक्तः ।

+ धात्वर्थानुवाद इति ३ पु० ।

§ अत्र 'वा' शब्देऽधिकः ३ पु० ।

¶ विधायक इति २, ३ पु० नास्ति ।

†† प्रमेयपरं न विधिविषय इति २, ३ पु० ।

§§ को नास्ति ३ पु० ।

॥ प्रमेयान्तरासिद्ध इति ३ पु० ।

धातुस्य प्रमाणत्यायोगात् । अथार्थवादपदानामिव परस्परतः सल्लभ्य
 कञ्चिदर्थमप्यबोध्य विधिसम्बन्धमनुभवेदित्यभिप्रायः । तदसत् । युक्तमर्थवा-
 दपदानि स्वार्थफलरहितानि तत्र पर्यवसानाभावात्फलवद्भूतामशुवीरन्निति ।
 इह पुनरपरामृष्टविधिः पदसमन्वयः स्वार्थमवगमयन्निरस्तनिखिलप्रपञ्चावय-
 ह्मपास्तातिशया * नन्दनित्यानुभवेकरसं शिवमद्वैतमात्मतत्त्वमवगमयेत
 कुतो विधिशेषताकृतं कृत्यं प्राप्तं प्रापणीयम् । आत्मलाभात् परं विधी-
 यत इति स्मृतेः । अथ पुनः शाब्दज्ञानात् तथा अनुभवः । तेन साक्षात्क-
 रणाय विधिरिति । किं तज्ज्ञानमनुभवाय विधीयते प्रत्यक्षदीनां तावद-
 गोचरः न चक्षुषा गृह्यत इत्यादिमन्त्रवर्णात् । शाब्दं च नेष्यते भवता ।
 सत्यम् । न ‡ शाब्दज्ञानं विधिविकलमनुभवायालम् विहितं त्वनुभवद्वैत-
 रिति । तदयुक्तम् । यतावत्स्वाध्यायाध्ययनविधिग्राहितात्पदसमन्वया-
 त्स्वभावतः समुत्पन्नं तत्तावन्न विधीयते प्रमेयपरतया विधिविषयत्वानु-
 पपतेरित्युक्तम् । अथ पुनस्तदेव ज्ञानं सन्तनुयादिति विधीयते । तत्कथं
 लभ्यते उपास्तिध्यायत्योच्चानसन्तानवाचिनोरन्यतरस्याप्युपादानमन्तरेण ।
 नापि ज्ञानेनैव स्वसन्तानो लक्ष्यते । साहचर्याद्यव्यभिचरितसम्बन्धाभावात् ।
 नाप्यध्यासात् साक्षाद्भावः सिद्धः । नापि श्रूयते येन तदुद्वेगेन ज्ञानसन्तानो
 विधीयेत । ननु किमत्र अथगेन स्वयमेव § साक्षात्कारकरणाय पुरुषार्थत्वाद-
 भिमुखः पुरुषः सिद्धश्च ज्ञानाभ्यासः शास्त्रप्रवणादो साक्षात्करणे ॥ हेतुः ।
 यद्येवं किं विधिना । स्वयमेव पुरुषार्थं निश्चाते हेतोः प्रवर्तते । यत् पुनर्नि-
 दर्शनम् शाल्यथै कुल्याः प्रणीयन्ते इति । युक्तम् तत्र प्रत्यक्षत उभयार्थताया
 उपलभ्यमानत्वात् । इह पुनर्न्यायतः प्रतिपत्तव्यम् । स च न्यायो न युग-
 यन्न सम्भवतीत्युक्तम् । यदपीदमुक्तम् ** पदार्थानां विधायकः शब्दः क्रम-
 स्थापि विधायकः । एवमेकात्म्यस्य प्रतिपादकः समन्वयो विधिविषयमपि
 ज्ञापयिष्यतीति । तदप्यपेशलम् । यतावत्प्रत्येकं प्रधानादिविधयस्तेः
 पुनर्न तेषामेव विधानम् । नाऽपि ते क्रमशब्दाधिधेयाः । प्रयोगवचनो ऽपि

* आनन्दानन्यानुभवेति ३ पु. । † विद्यते इति २ पु. । ‡ शाब्दं ज्ञानमिति ३ पु. ।

§ साक्षात्कारणमिति ३ पु. । ॥ साक्षात्कारणे इति १ पु. ।

¶ न युगपदिति ३ पु. ।

** अत्र यथाशब्दाधिकः कृतोऽस्ति ३ पु. ।

प्रयुञ्जानस्तानेव प्रयुङ्क्ते ते* न क्रम इत्युक्तम् । नच क्रमो नामैकान्ततो नास्त्येव । तद्वुद्दिशब्दयोर्निरालम्बनत्वप्रसङ्गात् । तत्र क्रमो नाम वस्तु-
भूतो धर्मो विद्यत एव† त एव केनचिदुपाधिना धनवत्क्रमबुद्दिशब्दालम्बनं
भवेयुः । स्मृति ‡ विज्ञानमेव वा ऽनुष्ठानकाले यथोपलब्धि पदार्थान्
परामृशेत् सर्वथास्ति तावदेकैकपदार्थालम्बनज्ञानातिरिक्तं ज्ञानान्तरम् ।
तच्चेकत्वात् कर्तुरनेकत्वाच्च पदार्थानां युगपदनुष्ठानासम्भवादपेक्षितं सन्निहितं
च प्रयोगवचनेन गृह्यत इति युक्तम् । न तथेह ज्ञानद्वयमस्ति । यदै-
कात्प्ये विधिधिपयत्वे च वर्तते । तस्मादिह विधेयाभावाद्विधानाश्रयणा-
दध्याहारे च प्रमाणाभावाच्च प्रयोगवचनेऽस्ति यो मन्त्राणामिव ज्ञानस्यापि
पुनः प्रयोगं § विधास्यते । तस्मादसदेतत् कार्यधिपयोऽपि वेदे वस्तुतत्त्व-
मवबोधयतीति । यत् पुनर्निर्दर्शनं चक्षू रूपे सति द्रव्यमपि बोधयत्येवं
कार्ये सति तत्त्वमपि वेदे॥ ऽवगमयतीति । युक्तं तत्र यद्यदवबोधयति
चक्षुस्तत्र स्वतन्त्रमेव प्रमाणम् इह पुनर्यत्र तात्पर्यं तस्य प्रमेयता न यद्यत्प्र-
तीयते तस्य तस्येति वैषम्यम् । आह । मा भूज्ज्ञानद्वयम् योयमाभिधा-
निकः प्रत्ययः स विधिधिपय एव ¶ भवतु तस्मिन् विहितेऽर्थात्सर्वस्यात्म-
स्वभावात् सिध्यति सधिपयत्वादवगमस्य । एवमप्यऽविधित्वात् ऽर्थः
शब्दाद्विधितस्त्वर्थादिति शोभतेतरां वाक्यार्थं ** विना । नच नियोगतः
प्रतिपत्तिविधिर्वास्तवं संसर्गे †† गमयति भवन्ति हि परिकल्पितविषया अपि
प्रतिपत्तयश्चोदनालक्षणाः फलवत्यो वाचं धेनुमुपासीतेत्येवमाद्याः । एत-
देवाच युक्तम् अतत्परस्य प्रत्यक्षादिविरोधे ‡‡ तथाध्यवसायहेतुत्वायो-
गात् । तस्मात्कार्यनिष्ठे वेदे वस्तुतत्त्वसिद्धिर्मनोरथ एव । अतो ऽहंप्रत्य-
यावसेय एवात्मा न तस्य शब्दावसेयमतीन्द्रियं रूपान्तरमस्ति शब्दस्य
तत्र सामर्थ्याभावात् । एवं च सत्ययमात्मा ब्रह्म एव †† आत्मान्तर्याम्यमृत
इति ब्रह्मान्तर्याम्यादिशब्दा अहंप्रत्ययावसेय एवात्मानि कथंचिद्वर्तन्ते ।
तेन स आत्मा तत्त्वमसीति विद्यमानैरारोपितैश्च गुणैरात्मोपासनं मोक्षफलं च
विधीयत इति युक्तम् । अतः कार्यानुरक्तस्य वेदार्थस्य सम्भवात्तस्य च सर्वो-

* न ते क्रमदति ३ पु. ।

† त एव वेति ।

‡ विशब्दे नास्ति ३ पु. ।

§ परस्मैपदं ३ पु. ।

॥ अवयब्दे नास्ति ३ पु. ।

¶ भवतीति ३ पु. ।

** चिन्तोति ३ पु. । †† अवयब्देऽधिकः ३ पु. । ‡‡ तथाविधाध्यवसायवैतिष्यशब्दात्कृतम् ३ पु. ।

त्मना विचारितत्वात् किमपरममवशिष्टं यद् ब्रह्म जिज्ञासारम्भं प्रयुञ्जीत ।

उच्यते । स्यादेतदेवम् यदि सर्व एव वेदार्थो विचार्यत्वेनाथातो धर्मजिज्ञासेति उपक्रान्तो विचारितश्च स्यात् यावता कार्यनिष्ठ एव वेद-
भागो विचारितो न वस्तुतत्त्वनिष्ठः । तथा हि । शास्त्रारम्भो व्याख्यातृभि-
रेवं निरूपितः । कथम् । धर्मो नाम कश्चित्साध्ययितुः कालान्तरे श्रेयसाधनो
लोकाख्यप्रमाणाभासोत्थेन ज्ञानेन सामान्यतो, विषयीकृतः तद्विशेषं प्रति
विप्रतिपन्नाः परीक्षकाः । केचिदग्निहोषादिकं धर्ममावसते केचिद्वैत्यवन्दना-
दिकम् । तत्र अग्निहोषादिलक्षण एव धर्मोभिप्रेतो न तत्प्रतिपादकानां वेद-
वाक्यानां विचारावसरो नापि विवक्षितार्थत्वम् । अतश्चैत्यवन्दनादीनामेवान्य-
तमो धर्मस्तत्प्रतिपादकानां बुद्धादिवाक्यानामेवा न्यतमद्विचार्ये न वा तदपि ।
नहि पौरुषेये वाक्ये शब्दशतपुनसारेणार्थोऽपि तु तेन विवक्षित इत्येवमाश-
ङ्किते धर्माय वेदवाक्यानि विचारयिष्यन्त्यर्थविषयविचारावसरप्रदर्शनार्थ-
मथातो धर्मजिज्ञासेति सूत्रयामास जेमिनिः । वेदमधीत्यानन्तरं धर्मजिज्ञासा
कर्तव्या न स्नानं गुरुकुलनिवृत्तिरूपमिति दर्शयितुमिति । एवं स्थिते शास्त्रा-
रम्भे न सर्ववेदार्थविषयं शास्त्रमिति प्रतीतिः किन्तु धर्मोतिरिक्तो ऽपि
सिद्धरूपो वेदार्थो ऽस्ति स च पर्युदस्तो जेमनिना । न्यायान्तरविषयत्वा-
दिति गम्यते । तत्कथं यतावदिदम् उच्यते धर्मो नाम लोकप्रवादात्सा-
मान्यतः सिद्धस्तस्य स्वरूपप्रमाणयोर्विप्रतिपत्तावग्निहोषादिरपि वेदार्थो
धर्मतया विचारपदयोमुपारोहति यतस्तस्यापि विचारावसरो विद्यते तेन
विवक्षितो ऽसौ न साध्ययनमाशात् कृतकृत्यता अतोध्ययनानन्तरं न
गुरुकुलान्निवर्तितव्यम् किन्तु † वेदार्थो धर्मः किं धान्य एवेति जिज्ञासा-
मर्हतीति धदितुं धर्मग्रहणं युक्तम् । अथातो धर्मजिज्ञासेति न वेदार्थजि-
ज्ञासेति यतो न वेदार्थतया ‡ ज्ञाने प्रवृत्तिर्यत्पुनर्धर्मस्य स्वरूपप्रमाण-
कथनाय द्वितीयं सूत्रं तद्वेदप्रामाण्यको धर्म इति स्यात् । किमिदं वेदना-
लक्षण इति तन्नूनं § न सर्वो वेदो धर्म एव कार्यात्मके पर्यवस्यति कश्चि-
दस्य भागः कार्यता ॥ शून्ये वस्तुतत्त्वेऽपि वर्तत इति मन्यते ।

* अन्यतमद्विचार्यमिति विषयविषयस्य पुस्तकेऽस्ति । अन्यतमं विचार्यमिति ॥ न्यायम् ।

† तदर्थो धर्म इति ३ पु. ।

‡ धर्मज्ञाने इति प्रवृत्तात्कृतम् ३ पु. ।

§ नगच्छोऽत्र नास्ति १ पु. ।

॥ शून्य एव वस्तुतत्त्व इति ३ पु. ।

ननु चोदनाग्रहणस्यान्यदेव प्रयोजनम् चतुः प्रेरण इति * प्रेरणकर्मण-
श्चोदनेति रूपम् । ततः प्रेरणात्मको विधिरपुरुषार्थे प्रेरयितुमयत्तुधन् पदान्तरा-
भिहितमपि स्वर्गादिकं भावनाकर्मतामापादयति एकपदोपादानात्संनिहि-
त † तरं धात्वर्थे विहायेति कथयितु ‡ मिति । नैतत्सारम् । अध्ययन-
विधिरध्ययने माणवकं प्रेरयन्नध्ययनस्य पुरुषार्थरूपार्थावबोधकत्वमना-
पाद्य न शक्नोति प्रेरयितुम् पारम्पर्येणाप्य ऽपुरुषार्थे विधेरपर्यवसानात् ।
अतस्तदर्थं न चोदनाग्रहणम् वेदग्रहणेनापि तत्सिद्धेः । अपि च वेदग्रहण-
मेव युक्तम् असन्देहाच्चेदनाग्रहणे § हि सन्देहः स्यात् लोकेऽपि विद्यमा-
नत्वात् । अथ वेदाधिकरणे ॥ वेदोऽथैके सन्निकर्षमिति विशेषाभिधानाद्
वेदिकत्वसिद्धिरिति । सोऽयमाऽऽभाणको लोके पिण्डमुत्सृज्य करं लेठीति सूच-
कारस्याप्यकौशलं ¶ प्रदर्शितं स्यात् । अतश्चोदनाग्रहणाद् ऽचोदनात्मकोऽपि
वेदभागोऽभिप्रेत इति गम्यते येन वेदार्थमात्रस्य धर्मत्वं मा भूदिति
चोदनेत्यवोचत् । तदेवं सूचकार एव स्वशास्त्रविषयातिरिक्तं वेदभागमविचा-
रितमसूचत् । ननु दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनं** तद्वृत्तानां †† क्रियार्थेन
समान्नायः आम्नायस्य क्रियार्थत्वादिति च सर्वस्य कार्यार्थत्वं दयितम् ।
सत्यम् । तत्प्रक्रमवलातन्निष्ठे वेदभाग इति गम्यते न सर्वत्र । अपिच ।
‡‡ दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनमिति न सर्वस्य कर्मावबोधनमर्थ उच्यते ।
कथम् । वेदाध्ययनानन्तरं स्नानविधायकमाम्नायमुपलभ्य वेदस्यानर्थक्यत्वं
आशङ्किते अतिक्रमिष्याम इममाह्वयस् अनतिक्रामन्तो वेदमर्थवन्तं सन्त-
मनर्थकमवकल्पयेम दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनमित्यर्थसद्वायः प्रदर्शितो
नार्थान्तरासद्भावः । सोऽयमयोगव्यवच्छेदो नान्ययोगव्यवच्छेदः । कर्मश-
ब्देन §§ धर्म एव कार्यत्वादभिहितः । यतस्तदवबोधप्रयत्नो वेदस्यार्थवत्त्वं
मृगयते किं वेदस्यार्थो विद्यते न या स च धर्मत्वेनावगन्तुं शक्यते ||| न
वेति । तस्मान्न कर्मावबोधनमेव ¶¶ वेदार्थोऽभिप्रेतो भाष्यकृतः । यत्पुनराह्ना-

* प्रेरणाकर्मणा इति ३ पु. । † तरणः स्थाने तमपु ३ पु. । ‡ इतिशब्दो नास्ति ३ पु. ।

§ अपिशब्दो अधिकः १, २ पु. । ॥ वेदाथैके इति १ पु. । ¶ प्रशब्दो नास्ति ३ पु. ।

** नामेति पञ्चात्पूरितम् ३ पु. । †† क्रियार्थे-इति १ पु. । ‡‡ दृष्टो हि इति १ पु. ।

§§ पशब्दोऽत्राधिकः ३ पु. । || नवेति नास्ति ३ पु. । ¶¶ वेदस्याभिप्रेतमिति ३ पु. ।

यस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शानामिति । तत्र यद्वानर्थक्यमर्थोभावः । तद-
सत् । यत एव * मेयम्भूता † र्थमनुवदन्तीति ‡ दर्शितो ऽर्थः । अथ निष्प्रयो-
जनत्वम् § । स्वाध्यायाध्ययनविधिनिष्प्रयोजनमवरमाचमपि ॥ न शाहयतीति
भवतु सोरोदीदित्यादीनामपुरुषार्थप्रतिपादकत्वादेकवाक्यत्वात् पृथक्कार्यक-
ल्पनानुपपत्तेः ¶ कल्पयितुं चाशक्यत्वात् । यानि पुनरयास्ताशेषाशिवमात्मानमनु-
भवपर्यन्तमवबोधयन्ति वाक्यानि तान्यऽनवद्यप्रयोजनत्वाद्वदन्ति ** तरामेव
प्रयोजनयन्ति । अतः स्वयमपुरुषार्थत्वात्तदर्थोपकारितया कथञ्चित् †† पुरुषार्-
थेस्तावक्तत्वेन प्रयोजनवत्वमुक्तम् न सर्वस्येवाक्रियार्थत्वेनानर्थक्यमाशङ्क्य
क्रियार्थत्वेनार्थवत्वमुक्तम् । तथा च तद्विधान्येव तत्र वाक्यान्मुदाहृतानि ।
यदपि केचिच्छास्त्रप्रस्थानमन्यथा धर्ययन्ति । न हि किलैवं शास्त्रं
प्रस्थितम् किं वेदलक्षणो धर्म उत बहुवाक्यादिलक्षण इति । किं तद्व्यधीत-
वेदस्य यो ऽर्थो ‡‡ वगतस्तत्रैव विप्रतिपत्तयः सन्ति किमयमसाधुतायमिति
त § § निराकरणीयः शास्त्रारम्भ इति । तथापि न निखिलवेदार्थविचारप्रतीतिः ।
|| तत्कथम् । तथा सति अयातो वेदार्थजिज्ञासेति स्यात् । यतो न धर्म
इति कृत्वा विचारः किन्तु वेदार्थ इति । सत्यम् । तथापि शास्त्रकाराणां
पुरुषार्थसिद्धयै शास्त्रप्रणयनम् ततश्च पुरुषार्थे ¶ कथनार्थे धर्मग्रहणमिति ।
यवम् तर्हि धर्म इत्येव कृत्वा विचारो भवतु तस्य पुरुषार्थत्वात्सद्विद्य-
त्वाच्च । तथा चोत्तरमपि सूत्रमनुगुणं भवति चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति
धर्मस्वरूपविप्रतिपत्तिनिरासपरम् । इतरथा वेदार्थविप्रतिपत्तौ तन्निरासायै
चोदनालक्षणो वेदार्थ इति स्यात् । यतो न धर्मग्रहणे सति वेदार्थविप्रतिपत्तिः
शक्या निराकर्तुम् । कथम् । यतावच्चोदनालक्षणो यो ऽर्थः स धर्म इति
धर्मत्वं ज्ञाप्येत *** तदा स एव वेदार्थो नान्य इति न लभ्यते । अथ पुनः
स धर्म इति नामनामिसम्बन्धो विधीयते । तदप्रक्रान्तम् निष्प्रयोजनम् अति-

* इयस्याने शेषशब्दः ३ पु. ।

† प्रदर्शित इति ३ पु. ।

|| नेत्यत्र नास्ति किन्तु पूर्वज ३ पु. ।

** अतितरामिति ३ पु. । †† पुरुषार्थेति नास्ति ३ पु. । ‡‡ योऽर्थोऽग्रगण्य इति ३ पु. ।

§ § तन्निरासार्थ इति ३ पु. ।

‡‡ ज्ञाप्येति अधिक्तम् ३ पु. ।

† भूतमर्थमिति ३ पु. ।

§ निष्प्रयोजनत्वं व्याख्यासेतेति ३ पु. ।

¶ कल्पयितुमशक्यत्वादिति १, ३ पु. ।

|| तदिति नास्ति ३ पु. ।

*** तदानीति कञ्चित् ।

प्रसङ्गश्चा * ऽऽपद्येत । अथापि कथंचिद्गुर्मशब्देन वेदार्थ एवोच्यत इति कल्पेत । तथा सति चेदनालक्षणो वेदार्थो नार्थवादादिलक्षण इति † सिद्ध-
प्रमाण्यवेदार्थविचारो ऽयं स्यात् उत्तरलक्षणवत् । तत्रानन्तरं प्रामाण्यप्रति-
पादनं न युज्येत । वृत्तं प्रमाणलक्षणमिति च मन्त्रार्थवादेषु ‡ कार्यार्थत्वे
धिप्रतिपत्तिर्न स्यात्सा चेत्तरश्चैव निरस्यते । अतः पूर्वोक्तेन न्यायेन काय-
निष्ठ एव वेदभागो विचार्यतया प्रक्रान्तो विचारिताश्च न वस्तुनिष्ठ इत्यनेन
वस्तुतत्त्वनिष्ठ वेदभागं विचारयितुमिदमारभ्यते अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति ॥

॥ ५ इति द्वितीयवर्णकं समाप्तम् ॥

* चशब्दो नास्ति १ पु ।

† सिद्धप्रमाणवेदेति १ पु ।

‡ चशब्दः पुनः ३ पु ।

§ इति पञ्चपाटिकायां द्वितीयवर्णकम्-इति ३ पु ।

तथायशब्द अनन्तर्यार्थः परितृह्यते नाधिकारार्थः । ब्रह्मजिज्ञासाया अनधिकार्यत्वादित्यादिभाष्यम् तज्जिज्ञासाशब्दस्यावयवार्थेनार्थवत्त्वे युज्यते । अधिक्रियायोग्यस्य ब्रह्मणस्तद्विज्ञानस्य * वा प्राधान्येनानिर्देशात् प्रधानस्य चेत् च्छाया अनधिकार्यत्वात् । अयन्तु जिज्ञासाशब्दे विचारवचनो मीमांसापरपर्यायः प्रयुक्तो ऽभिप्रेत्यते इदमतो † जिज्ञासन्ते किं क्रतुगुणकमुपासनं स्वामिकर्म उत्तत्थैकमेति । इदन्तु जिज्ञास्यम् किं ‡ नु खल्विमौ ॥ तप्यतापकाधिकस्यात्मनो भेदावुत जात्यन्तरमिति । धर्ममीमांसाभाष्यकारो ऽपि संघातमेव प्रयुङ्गे धर्मं जिज्ञासितुमिच्छेदिति । संघातवाच्यत्वाद्विचारस्य अन्यथैवमवक्ष्यत् धर्मं ज्ञातुमिच्छेदिति । अत एव धर्माय जिज्ञासा धर्मजिज्ञासेति संघातस्यार्थवत्त्वमङ्गीकृत्य चतुर्थीसमासो दर्शितः ॥ तदनुसारेण चैतानि भाष्याणि एवं ** वेदवाक्यान्धेभिर्विचार्यन्ते वेदवाक्यानि विचारयितव्यानि कथं वेदवाक्यानि विचारयेदिति च । पुनश्च क्रत्वर्थपुरुषार्थयोजिज्ञासा क्रत्वर्थपुरुषार्थौ जिज्ञास्येते इति । इहापि भाष्यकारो वक्ष्यति तस्माद् ब्रह्म जिज्ञासितव्यमिति । पुनश्च वेदान्तवाक्यमीमांसा तदविरोधितकौपकरणा निःश्रेयसप्रयोजना †† प्रसूयत इति । अतः संघातस्यार्थवत्त्वादधिकारार्थता युज्यते । शास्त्रवचनो हि जिज्ञासाशब्दः । तेन ब्रह्मजिज्ञासा ऽधिकृता वेदितव्येति ।

उच्यते । नायं जिज्ञासाशब्दः परित्यक्तावयवार्थः केवलमीमांसापर्यायः प्रयुज्यमानो दृश्यते । नापि स्मरणमस्ति । न चावयवार्थेनार्थवत्त्वे सम्भवति समुदायस्यार्थान्तरकल्पना युक्ता । ननु ‡‡ न वयं कल्पयामः दर्शितः शिष्टप्रयोगः । न । तस्यान्यथासिद्धत्वात् । कथमन्यथासिद्धत्वम् । अन्तर्गतविचारार्थत्वाज्जिज्ञासाशब्दस्य । तथा हि । विचारपूर्वकसाध्यज्ञानविषयेच्छा जिज्ञासाशब्दात्प्रतीयते नोपदेशमात्रसाध्यज्ञानविषया । एवं प्रयोगप्रत्यययोर्दर्शनात् तेन जिज्ञासाशब्दस्यावयवार्थेनार्थवत्त्वादुक्तमुक्तम् ब्रह्मजिज्ञासाया अनधिकार्यत्वादिति ।

* वाशब्दो नास्ति १, २ पु. ।

† जिज्ञास्यत इति ३ पु. ।

‡ तप्यतापकाविति १, २ पु. ।

‡ चशब्दो नास्ति १, २ पु. ।

§ नुशब्दो नास्ति १, २ पु. ।

॥ समासो नास्ति १, २ पु. ।

** वाक्यान्धेभिर्विचार्यन्ते इति २ पु. । †† प्रसूयत इति १ पु. । ‡‡ नशब्दो नास्ति १, २ पु. ।

नन्वेवमपि कुत गतत् । अन्तर्णीतं विचारमाश्रित्य शब्दतो गुणत्वे ऽप्य-
र्थलक्षणेन प्राधान्येन ब्रह्मज्ञानयोरधिकारयोग्यत्वाच्चाधिक्रियमाणत्वमङ्गी-
कृत्याधिकारार्थत्वं किमिति न गृह्यते येन शब्दलक्षणेन प्राधान्येनेच्छाया
अनधिकार्यत्वादानन्तर्यार्थत्वमेव परिगृह्यत इति । उच्यते । शास्त्रस्यानार-
म्भप्रसङ्गादधिकारार्थत्वानुपपत्तेः । अधिकारार्थत्वे ह्यप्रयोजनं शास्त्रं काक-
दन्तपरीक्षावदनारभ्यं स्यात् । तच्च कस्याधिकार * उच्येत ।

ननु ब्रह्मज्ञानं प्रयोजनम् तदर्थः शास्त्रारम्भः । न । ब्रह्मज्ञाने ऽर्थित्वानु-
पपत्तेः । ब्रह्मज्ञानाद्वि मनसो ऽपि वियोगान्निखिलविषयानुपहृतिः
श्रूयते । सा च सार्वभौमोपक्रमं ब्रह्मलोकावसानमुत्कृष्टेत्कृष्टसुखं श्रूयमाणं
सोपायं निवर्तयति । अतो ब्रह्मज्ञानादुद्विजते लोकः कुत † स्तच्च प्रवृत्तिः ।
नन्वानन्दरूपतापि ब्रह्मज्ञानादाप्यते अतस्तदर्थो प्रवर्तते तच्च । मेवम् ।
न हि ब्रह्मानन्दो ऽनुभूतपूर्वो ऽनुभूतभोग्यसुखाभिलाषं मन्दीकर्तुमुत्स-
हते येन ‡ तदुक्तित्वा ब्रह्मज्ञाने प्रवर्तते । ननु परितृप्त § रूपतापि
ब्रह्मज्ञानात् । अतः परितृप्तः किं कामयते अतृप्तिनिमित्तकत्वात्कामस्य ।
तथा च श्रुतिः ॥ आप्रकामः आत्मकामः । स्मृतिरपि आत्मलाभात्तत्परं
विद्यते एतदुद्धा बुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्यश्च भारतेति । ¶ न । तृप्ते-
रेवोद्वेगदर्शनाद्विषयविच्छेदात्मिकायाः । तथा च वक्तारो भवन्ति । अहो
कष्टं किमिति सृष्टिरेवं न बभूव यत् सर्वदेव भोक्तुं सामर्थ्यमऽतृप्ति-
भोग्यानां चाक्षय इति । रागिगीतं श्लोकमप्युदाहरन्ति ** अपि वृन्दा-
घने शून्ये शृगालत्वं स इच्छति । ननु निर्विषयं मोक्षं कदाचिदपि गीतमेति ।
मा भूद् ब्रह्मज्ञानार्थिता वेदार्थत्वादेव ब्रह्मज्ञानं कर्तव्यम् स्वाध्यायाध्यय-
नस्यार्थावबोधफलकत्वात् । स्यादेतदेवम् यदर्थ्यावबोधफला ऽध्ययनक्रिया
स्यात् । सा ह्यधीयमानाऽवाप्तिफलत्वादक्षरग्रहणान्ता । †† अथाक्षरग्रहणं

* उच्यते इति ३ पु० ।

† तत्रेति २ पु० नास्ति ।

‡ तद्वित्येति १, २ पु० ।

§ रूपशब्दो नास्ति ३ पु० ।

॥ आत्मकाम आत्मकाम इतीति ३ पु० । ¶ न शब्दः १, २ पु० ।

** यत्र वृन्दाघनेऽरण्ये शृगालत्वं प्रजाम्यहम् । न तु वेशेषिकीं मुक्तिं कदाचिदपि गीत
मेति पन्थानरेषूपलभ्यते पाठः ।

†† अथाक्षरग्रहणान्तेति १ पु०, पुनर्भवति ।

निष्प्रयोजनमिति न तत्र पर्यवसानं विधेः । भवतु तर्हि सत्तूनां गतिः । तदपि न । अतरेभ्यः प्रयोजनवदर्थवबोधदर्शनात् । न तर्हि निष्प्रयोजनान्यक्षराणि । अतस्तत्पर्यन्तमध्ययनं न निष्फलम् । अतो ऽक्षरग्रहणादेव नियोगसिद्धेः फलप्रयुक्त एवार्थावबोधः । अपिच । अक्षरग्रहणान्तो विधिर्निष्प्रयोजन इति न सर्वत्र प्रयोजनवदर्थवबोधपर्यन्तता कल्पयितुमपि शक्यते । तत्रावश्यं कल्पनीया ऽक्षरग्रहणान्तता । तदथा राजन्यस्य सत्त्ववैश्यस्तोमवृहस्पतिसवानामाश्विनं वैश्यस्य चाश्वमेधराजसूयसत्राणां षाठः । न च तेषामनध्ययनमेव । स्वाध्यायशब्देन सकलवेदवाचिना ऽध्ययनस्य विहितत्वात् । ननु चाश्वयमाणाधिकारो ऽध्ययनविधिः दृष्टश्चाक्षरग्रहणे ऽर्थावबोधः स कल्पनामधिकारस्य निरुन्धन् स्वयमधिकारस्य हेतुः संपद्यते । दृष्टाधिकारेषु प्रत्यक्षतस्तदुपलब्धाधिकारसिद्धिः । अतो ऽर्थावबोधपर्यन्तः स्वाध्यायाध्ययननियोगः । तेन नियोगसिद्धार्थमेव सकलवेदार्थविचारः ।

अत्रोच्यते । भवेदध्ययनविधेरर्थावबोधः प्रयोजनम् । नाधिकारहेतुता अध्ययनात्प्रागसिद्धत्वात् । प्राक् चाधिकारज्ञानेन प्रयोजनम् । अतो न विधेर्दृष्टाधिकारत्वेनार्थावबोधसिद्धिः । यदेवमधिकाराश्रयणादर्थवबोधे च प्रतिपक्षरूपनानुपपत्तेः तस्य चाधिकारहेतुत्वानभ्युपगमादप्रवृत्तिरेवाध्ययने प्राया ।

अत्र केचिदाहुः । आचार्यकरणविधिप्रयुक्तस्याध्ययनस्यानुष्ठानमाधानस्येव कामश्रुतिप्रयुक्तस्येति । तदयुक्तमित्यपरे । कथम् । अष्टवर्षे ब्राह्मणमुपनयनीतेति यद्ययमाचार्यस्य नियोगः । माणवको न नियुक्तो भवति । अनियुक्तस्य च स्वाध्यायाध्ययने प्रवृत्तिर्न सम्भवति । किंचान्यत् । आचार्यकरणविधिरनित्यः ब्राह्मणस्याधिकाः प्रवचनायोजनप्रतिग्रहा इति धृत्यर्थो ऽधिकारः । अतः स्वेच्छात् प्रवृत्तिः । उपनयनाख्यस्तु संस्कारो नित्यः । अकरणे दोषश्रयणात् अत ऊर्ध्वं षण्यो ऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः । सावित्रीपतिता ब्राह्म्या भधन्त्यार्यविगर्हिताः ॥ नेतेरूपतेर्विधिपदापद्यापि हि कर्हिचित् । ब्राह्म्यान् योनांश्च संवन्धानाचरेद् ग्राह्यः क्वचिदिति । संस्कारश्च स्वाध्यायाध्ययनार्थः यश्च स्वाध्यायाध्ययनमपि नित्यम् । तथा च निन्दाश्रयणम् अथेति या अननुवाक्ये अनन्यः शूद्रसधर्मेणो भवन्तीति । यश्चेत् कथं नित्यमनित्येन

प्रयुज्यत इति वाच्यम् । ननु कथमाचार्यकरणविधिरनित्यः । यावन्ना घृत्यर्थो हि सः । नहि कश्चिद्विना धनेन जीविष्यति । तथाचोक्तम् । जीविष्यति विना धनेनेत्यनुपपन्नमिति । अतः सर्वेषां सर्वदा समीहितफलः सन् कथमनित्यः स्यात् । भवेदेवं नित्यता फलवशेन न शब्दात् । तथाहि । फलस्य नित्यसमीहितत्वादवश्यकर्तव्यता यास्तवी । तत्रासति शब्दव्यापारे इच्छातः कर्तव्यताप्रतिपत्तिः स्यान्न कर्तव्यताप्रतिपत्तेरिच्छा । शब्दां हि नित्यकर्तव्यताप्रतिपत्तेः शब्दस्य सर्वदा सर्वान् प्रत्येकरूपत्वादिविच्छापि तद्वशवर्तिनी तथैव स्यात् । औचित्यादिभावे ऽपि कस्यचित्कथंचित् क्वचित् कदाचिदिविच्छायाः । प्रमाणतस्तान्नित्यः । तेन नित्येन तथाविधमेव प्रयुज्यत इति न नित्यानित्यसंयोगविरोधः । फलवशतत्कर्तव्यताप्रतिपत्तेः यद्यपि नित्याभिलषितं फलम् तथाप्युपायान्तरादपि तत्सिद्धेः तदेकोपायत्वे ऽप्यालस्यादाऽऽयासासहिष्णुतया वा कामस्य कुण्ठीभावे न कर्तव्यतायाः प्रतिपत्तिरित्यनित्यत्वे सति न तेन नित्यस्य प्रयोज्यत्वमुपपद्यते ।

ननु पितुः पुत्रोत्पादनविधिरनुशासनपर्यन्तः श्रूयते तस्मात्पुत्रमनुशिष्टं लोक्यमाहुस्तस्मादेनमनुशासतीति । अतः पुत्रोत्पादनस्य नित्यत्वात्तस्य चानुशासनपर्यन्तत्वात्तदाक्षिप्रत्याज्ञोपनयनाध्ययनयोः कथमाचार्यकरणविधिरनित्यः स्यात् । कथं वा ऽध्ययनस्यार्थावबोधपर्यन्तता न भवेत् । उच्यते । नानेन पुत्रानुशासनं विधीयते पुत्रोत्पादनविधिशेषत्वेन स्वतन्त्रमेव वा । किन्तु सम्पत्तिकर्मविधिशेषो ऽयमर्थवादः तेनैकवाक्यत्वात् । अतो यथाप्राप्तमनुशासनमनुवदति । किं तदनुशासनम् कथं वा तत्प्राप्तवदनूद्यते । उच्यते । नित्यस्य पुत्रोत्पादनविधेः प्रयोजनं यत् पितृणां लुपिण्डोदकक्रियाणां नरकपातश्रवणात् पितृपिण्डोदकक्रियाद्यनुष्ठानेन नरकपातश्रावणम् । न च शास्त्रीयेण परिज्ञानेन विना तदनुष्ठानं सम्भवति । तेन पित्रा नित्यमात्मनः पुत्रोत्पादनाधिकारं परिसमापयितुं पुत्रस्यावश्यकर्तव्यार्थविषयं गर्भाष्टवर्षेण ब्राह्मणेन त्यज्योपनयनाख्यः संस्कारः कारयितव्यो यः स्वाध्याध्ययनार्थो विहित इति यदनुशासनम् तदिहानूद्यते तस्मादेनमनुशासतीति । तथा च लिङ्गम् । श्वेतकेतुर्हो ऽऽक्षेय आस तं ह पितोषाच श्वेतकेतो वस ब्रह्मवर्षे न वै * सो-

म्यास्मत्कुलीनो ऽननूच्य ब्रह्मबन्धुरिव भवतीति । तदेवमनित्येनाचार्य-
करणविधिना कथं नित्यं प्रयुज्यत इति वाच्यम् । किंच । आचार्ये प्रेते आचार्य-
न्तरकरणं न प्राप्नोति । नह्यधिकारी प्रतिनिधीयते नाप्यधिकारः । अधिकारी
स्वाधिकारसिद्धयर्थे साधनान्तर* भेषे साधनान्तरं † प्रतिनिधाय स्वाधिकारं
निर्वर्तयतीति युक्तम् । एवमेषा बहुदोषा कल्पना दृश्यते । तस्मान्माणवकस्यैव
नियोगः । कथं गुणकर्तृव्यापारसंबद्धो विधिः प्रधानकर्तृस्यो भवति । यथेतया
शामकामं याजयेदिति शामकामस्य यागो विधीयते गुणकर्तृव्यापारः प्राप्नो
ऽनूद्यते तस्य याजनस्य वृत्त्यर्थत्वात् । एवमिहापि गुणकर्तृव्यापारो वृत्त्यर्थ-
त्वेन प्राप्नो ऽनूद्यते ।

अथैके प्रत्यवतिष्ठन्ते । युक्तं याजयेदिति प्रधानकर्तृव्यापाराभिधायिनो
यजतेः परस्य गुणकर्तृव्यापाराभिधायिनः शब्दान्तरस्य णिच उपादानात् तस्य
चाधिधेयत्वात् प्रधानकर्तृव्यापारस्याभिधानम् । इह पुनरेको नयतिमाणवकस्य
व्यापारं ब्रूयादाचार्यस्य वा । न ‡ तावन्माणवकस्य नयत्यर्थे कर्तृत्वम् । कर्मकार-
कत्वात्तस्य । अतो ऽनभिधेयव्यापारः § कथं ॥ नियुज्येत । न हि परव्यापारे परो
नियोक्तुं शक्यते स्वव्यापारे हि पुंस्यस्य नियोगः । तस्मान्नैव माणवकस्य नियोगः ।
तदेवमाचार्यकरणविधिप्रयुक्तत्वादध्ययनस्य नाचाधिकारचिन्तया मनः खेदयि-
तव्यमिति । उच्यते । माणवकस्यैव नियोगः नाचार्यस्यैव किञ्चिद्विधेयमस्ति ।
कथं यावतादुपनयीतेत्यस्याभिधानतो न्यायतश्च निरूप्यमाणोऽर्थ एतावान्
प्रतीयते आत्मानमाचार्यं कर्तुं कञ्चिदात्मसमीपमानीयाध्यापयेदिति । एतच्च
सर्वं वृत्त्यर्थत्वेन ब्राह्मणस्यान्यत एव प्राप्नो नात्र विधातव्यम् । तत्र कमऽध्या-
पयेदिति विशेषाकाङ्क्षायां ब्राह्मणमप्यर्थमिति विशेषस्य विधायकमेतत्स्यात् ।
तत्र च प्राप्ते व्यापारे ऽर्थद्वयविधानमेकस्मिन्यात्र्ये न शक्यते धनुम् याक्य-
भेदप्रसङ्गात् । अतो नाचार्यस्य किञ्चिद्विधेयमिहास्ति । ननु माणवकस्यापि
न किञ्चिद्विधेयमस्ति । अस्तीति ब्रूमः । कथम् । यदेवोपनयीतेति श-
ब्दतो न्यायतश्चात्मानमाचार्यं कर्तुमुपनयनेन संस्कृत्य न किंचिदध्याप-

* भेषे इति १ पु० । † प्रतिनिधीयति २ पु० । ‡ भकारो नास्ति ३ पु० ।

§ किंचिदिति ३ पु० ।

नियुज्यते-इति ३, ३ पु० ।

येदिति प्रतीयते तदेव यागश्रुतौ द्रव्यदेवतामात्रप्रतीतिवदऽध्ययनाद्यो-
पनयनेन संस्कार्यैषि समान्यतः प्रतीयते । तस्य च प्रेक्षावतो निष्प्रयोजने
प्रवर्तयितुमशक्यत्वात् विद्यमानस्याप्यध्ययने ऽर्थावबोधस्य प्रागसिद्धिः प्रवृ-
त्तिहेतुत्वासिद्धेः । विधितो ऽवश्यकर्तव्यतां प्रतिपद्य स्वयमेव प्रवर्तते । तेना-
ष्टवपै ब्राह्मणमुपनयतीति अष्टवर्षो ब्राह्मण * उपसर्गोदाचार्यमित्यर्थः याम-
कामं याजयेद्द्वामकामो यजेतेति यथा । नन्वेवमप्यधिकारो न लभ्यते ।
अस्त्यत्राधिकारहेतुर्नित्यं निमित्तम् वयोविशिष्टा जातिः जातिविशिष्टं वयो
वा । ननु जातिश्रयसी विशेषणमुपादेयस्य अनुपादेयविशेषणमाधिकारहेतुरिति
स्थितिः । सत्यमस्तीयं स्थितिः किन्तु कर्तुरधिकारे इत्यपि स्थिता न्याय-
विदः । किंच । इह न माणवको जातिवयोविशिष्ट उपादेय उपनयने किं
तूपनयनमेव † तदर्थं विधीयते संस्कारस्य संस्कार्योद्देशेन विधानात् । अतः
संस्कार्यस्यावच्छेदकत्वं वयोजात्यवच्छिन्नं ‡ सद्रवति नित्यनिमित्तं माणवकस्य
संस्कार्यस्य इति । तदेवमुपनयनस्याध्ययनार्थत्वात्तस्य च साधिकारत्वात्ते-
नचाधिकारेण साधिकारो ऽध्ययनविधिः । अक्षरपहणमात्रेण साधिकारसिद्धिः
अर्थावबोधस्तु कारणान्तरादिति ।

ननु चेवमधीतो वेदो ॥ धर्मजिज्ञासाया हेतुर्ज्ञातः अनन्तरं धर्मो जि-
ज्ञासितव्य इति वेद एवाधीतो ऽन्यनिरपेक्षो धर्मजिज्ञासाया हेतुरिति
वदन्ति । सत्यम् । तथैव तत् को वा ऽन्यथा वदति अधीतवेदो ह्यव-
श्यकरणीयानि नित्यनैमित्तिकान्यऽकरणे ¶ प्रत्यवायजनकानि कर्माणि प्रतिप-
द्यते । तान्यनन्तरमेवावश्यविचारणीयानि कथमेतान्यनुष्ठेयानीत्यतः प्राग-
ध्ययनादप्रतिपत्तेरयोग्यत्वाद्धीतवेदस्त्वमेवान्यनिरपेक्षमर्थवबोधहेतुरिति गौ-
यते । न तथा ब्रह्मज्ञानमवश्यकर्तव्यम् अकरणे प्रत्यवायहेतुरिति प्रमाणम-
स्ति । तस्माद्धीतवेदेनावश्यकर्तव्या धर्मजिज्ञासा नैवं ब्रह्मजिज्ञासा । तदेवं
** ब्रह्मजिज्ञासाया अधिकारानर्हत्वादहयोश्च †† ब्रह्मतत्त्वज्ञानयोरनर्थ्यमान-

* उपसर्ग इति पाठः सर्वपुस्तकेषु लभ्यते ।

† सदिति नास्ति ३ पु० ।

॥ धर्मस्य जिज्ञासाया इति २ पु० ।

** ब्रह्मज्ञानेच्छाया इति ३ पु० ।

† तत्तदर्थं विधीयत इति २ पु० ।

‡ तेनैवाधिकारेणाधिकार इति १ पु० ।

¶ प्रत्यवायनिमित्तानीति २ पु० ।

†† अवच्छेदो नास्ति २ पु० ।

त्वात् * जिज्ञासा अनुपपन्ना । मङ्गलस्यापि वाक्यार्थे समन्वयाभावात् श्रुतिमा-
 वोपयोगान्न साधूक्तम् अथशब्द आनन्तर्यार्थः परिगृह्यते † नाधिकारार्थ इति ।
 ननु प्रक्रियमाणत्वात्पूर्वप्रकृतमपि किञ्चिन्नियमेन प्रतीयते ऽयशब्दात् ततस्त-
 त्प्रतिपत्त्यर्थे किमिति न गृह्यते । उच्यते । नैतदानन्तर्याह्यतिरिच्यते ।
 कथम् । यथम् । तत्प्रक्रियमाणस्य नियमेन पूर्ववृत्तं भवति । यदि तस्यान-
 न्तरं तन्मात्रपेक्षं तत्प्रक्रियेत यत् सति प्रक्रियमाणस्य हेतुभूतो ऽर्थः पूर्व-
 निवृत्तो भवति । अन्यथा यस्मिन् कस्मिंश्चित् पूर्ववृत्तापेक्षायामनुपादा-
 द्दुष्टार्थत्वयोरन्यतरत्वप्रसङ्गात् । अतो हेतुभूतोऽर्थो ऽपेक्षिततत्त्वः तद्विदमाह
 पूर्वप्रकृतापेक्षायाम् फलत आनन्तर्याव्यतिरेकादिति । सति आनन्तर्यार्थत्वे
 यथा धर्मजिज्ञासा पूर्ववृत्तं वेदाध्ययनं नियमेनापेक्षते यत् ब्रह्मजिज्ञासापि
 यत्पूर्ववृत्तं नियमेनापेक्षते तद्वक्तव्यम् स्वाध्यायानन्तर्यन्तु समानमिति ।
 येन विना नियमेनानन्तरस्य न प्रक्रिया च तादृशो हेतुः पूर्वनिवृत्तो वक्तव्यो
 यस्यानन्तरं ब्रह्मजिज्ञासा प्रक्रियते । स्वाध्यायाध्ययनन्तु समानं साधारणो
 हेतुर्धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः । अतश्चाद्यतो ब्रह्मजिज्ञासेति पुनरयशब्देन त-
 न्मात्रापेक्षणं व्यर्थं स्यात् । अथवा । समानं नात्यन्तमपेक्षितम् न स्वयमेव
 सामर्थ्यं जनयितुं प्रयोक्तुं च शक्तम् । अतः समानो हेतुर्नावश्यकं निष्पा-
 दक इत्यर्थः ।

नन्विह ‡ कर्मविधिवोधानन्तर्ये विशेषः । तथा च धृत्यन्तरे वर्णितम् ।
 कर्मणामधिकारपरम्परया शब्दतो वा संस्कारतया वा यथाविभागन्तादर्थ्य-
 विगमाद्विग्रेयसप्रयोजनत्वान्नानन्तर्यवचनो ऽयशब्दो ऽधिगतानन्तरमिति
 अन्यैरपि स्वयन्तो वर्णितम् तच्चायातःशब्दो प्रथमं स्वाध्याये प्रथमसूत्रे
 वर्णितो । अथेति पूर्वप्रकृतां धर्मजिज्ञासामपेक्ष्यानन्तरं ब्रह्मजिज्ञासाप्रारम्भार्थः ।
 अत इति पूर्वनिर्दिष्टस्येवार्थस्य हेतुतामाचष्टे ब्रह्मजिज्ञासां प्रतीति । अत्राह
 न धर्मजिज्ञासाः प्रागप्यधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेरिति । वेदान्ता-
 ध्ययनं यद्यपि केवलं न § पुष्कलं कारणम् तथापि न तेन विनोत्पद्यते ब्रह्म-
 जिज्ञासा उपपद्यते तु धर्मावबोधनं विनापीत्यभिप्रायः । कथम् । तत्र तादृह-

* जिज्ञासानुपपत्तेः २ पु० ।

† नाधिकारार्थ इति नास्ति २ पु० ।

‡ कर्मवोधोपानन्तर्ये विशेष इति २ पु० ।

§ पुष्कलं कारणमिति २ पु० ।

मैजिज्ञासायां चयं वृत्तं द्वादशलक्षणे प्रतिपादितन्यायसहस्रं तदनुषङ्गोपजातश्च
वाक्यार्थनिर्णयः वाक्यार्थश्चाग्निहोत्रादिकं कर्म । तच्च यः प्रथमसूत्रे
ऽथशब्दापादानसूचितो न्यायः स्वाध्यायस्यार्थावबोधोपयोगप्रतिपत्तिहेतुः यद-
प्यौत्पत्तिकसूत्रे शब्दार्थयोः सम्बन्धनित्यत्वेन वेदान्तानां चापौरुषयत्वेन
कारणेनानपेक्षत्वं नाम प्रामाण्यकारणमुक्तम् । तदुभयमिहाप्युपयुज्यतामपे-
क्षितत्वात् । इतरस्य पुनर्न्यायकलापस्य न ब्रह्मजिज्ञासायामुपयोगो ऽस्ति ।
यतो निरस्ताशेषप्रपञ्चं ब्रह्मात्मैकत्वं प्रतिज्ञातम् तच्च न तत्प्रतिपादने तत्प्र-
तिपादनसामर्थ्यं वा शब्दानां कश्चिन्न्यायो ऽभिहितः । यत्पुनः प्रथमत-
न्वसिद्धन्यायोपजीवनम् अस्मिन्नपि तन्त्रे तत्सगुणविद्याविषयम् । तच्च च
मानसी क्रियोपासना विधेया ऽनित्यफला धर्मविशेष एव । तदेवं न्यायक-
लापस्य न ब्रह्मजिज्ञासायामुपयोगः । अतो न तदपेक्षो ऽथशब्दः । यत्पुनः
स्वाध्यायस्यार्थावबोधोपयोगे ऽनपेक्षत्वेन स्वतःप्रामाण्यसिद्धौ च न्यायद्वयम्
तदपेक्षितमपि न केवलं ब्रह्मजिज्ञासाकारणम् * स्वाध्यायवदेव तेन न तद-
पेक्षो ऽथशब्दः । यः पुनर्वाक्यार्थनिर्णयः स न कथमपि ब्रह्मजिज्ञासायामुपयु-
ज्यते । न ह्यन्यविषयं ज्ञानमन्यत्र प्रवृत्तौ हेतुः । प्रतिपत्तौ कदाचित् स्या-
दपि यथा ऽनुमानादौ । तदपीह नास्ति । धर्मब्रह्मणोः सम्बन्धानिरूप-
णात् । अतः कर्मणामुपयोगः परिशिष्यते । तथाच तैरप्युक्तम् । कर्मणाम-
धिकारपरम्परया शब्दतो वा संस्कारतया वा यथाविभागं तादर्थ्यावगमा-
दिति । अत्रेदं निरूप्यते । केयमधिकारपरम्परा कथं वा तादर्थ्यमिति ।
यथा तावत् प्रासादमारुह्योः सोपानपरम्परा क्रमशः प्राप्यमाणा प्रासादो-
हणहेतुर्न तथेह ब्रह्मजिज्ञासां चिकीर्षीः कर्माणि सहस्रसंवत्सरपर्यन्तानि
तत्क्रियाहेतुतया स्थितानि प्रमाणाभावात् । अथ † कामोपहतमानसस्तदभि-
मुखो ब्रह्मजिज्ञासायां नावतरति । कर्मभिस्तु कामावाप्तौ तदुपशमाद् ब्रह्म-
जिज्ञासायामवतरति । तथा च सार्वभौमत्वाद्युत्तरोत्तरशतगुणोत्कर्षवस्थि-
तान् ‡ ब्रह्मलोकायाप्रिपर्यन्तान् कामानवापयन्ति अधिकारपरम्परया कर्माणि
ब्रह्मलोकात्परं कामयितव्यामावाप्तिर्विषयस्य च कामस्यानुपपत्तेः दग्धेन्य-

* स्वाध्यायवदेति न न तदपेक्षोऽप्यथशब्दः ३ पु. ।

† कामोपहतमनाः-इति ३ पु. ।

‡ ब्रह्मणो लोकायाप्तीति १ पु. ।

नाग्निवत्कामोपशमे ब्रह्मजिज्ञासां करोति । कर्मानुष्ठानान्तर्गते तर्हि वक्तव्यम् न
 *धर्मावबोधानन्तर्यम् । कथं वा† कामाग्निः कामोपशमहेतुः । दृष्टान्तसामर्थ्यात् ।
 यथा हविषा कृष्णवर्त्मो वर्द्धमानोऽपि सर्वहविःप्रदोषे सर्वे दग्ध्वा स्वयं शाम्य-
 ति । एवं विषयेन्धनः कामो यावद्विषयं ‡ वर्द्धमानो ऽपि तत्त्वये क्षीणे-
 स्थनाग्निवत्स्वयं शाम्यतीति युक्तम् । सत्यं युक्तम् यदि §हिरण्यगर्भोपभोगो
 न क्षीयेत । क्षीयते तु कृतकत्वात्परिच्छिन्नविषयत्वाच्च । तत्त्वये पूर्वव॥दन-
 चाग्नौ ऽवाप्रव्य इति कामः समुल्लसत्येव । अतो विषयस्य क्षयादिदोषदर्शना-
 न्न कामोपशमो हिरण्यगर्भस्यापि । तथा चेत्तस्मै ज्ञानमप्रतिघ्नं यस्य वैराग्यं
 च जगत्पतेः । ऐश्वर्यं चैव धर्मश्च सह सिद्धं चतुष्टयम् इति । तस्मा-
 त्सर्वत्र कामस्य विषयदोषदर्शनमेवोच्छेदकारणं नित्यवस्तुदर्शनं च रसवर्जं रसो
 ऽप्यस्य परं दृष्टा निवर्तत इति स्मृतेः । न चैवंलक्षण आगमो ऽस्ति **हि-
 रण्यगर्भनिखिलविषयावाप्तौ कामोच्छेदो भवतीति । ननु कामावाप्तौ स्वस्थहु-
 दयः कार्यान्तररूपो भवतीति सर्वपां स्वसंबन्धमेतत् । सत्यम् तदुत्कलिको-
 पयमात् । तदुत्कलिकोपशमश्च तदा सामर्थ्यहानेः । सति च सामर्थ्यं †† स्वच्छ-
 न्दोषभोगसम्भवात् । यदि पुनरेकान्ततो निवृत्तकामो भवेत् न तं विषयं
 पुनः सङ्गोपायेत् । तस्मान्न कर्मणां कामनिवर्हणद्वारेण ब्रह्मजिज्ञासायोग्यता-
 पादनम् अतो न कर्मावबोधोपेतो ऽप्यथशब्दः ।

भवतु तर्हि संस्कारद्वारेण कर्मणां पूर्ववृत्तत्वम् यस्येते ऽप्राप्तत्वारि-
 शत्संस्कारा ‡‡ अष्टौ चात्मगुणाः स ब्रह्मणः सायुज्यं गच्छतीति महायज्ञेश्च
 यज्ञेश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुरिति ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः ।
 यथा §§ऽदर्यतलप्रख्ये पश्यन्त्यात्मानमात्मनीति च स्मृतेः विविदिषन्ति
 यज्ञेन दानेन तपसा ऽनाशकेनेति येन केनचन यजेतापि ||| दर्विहोमेनानुप-
 हतमना एव भवतीति च श्रुतेः । वक्ष्यति च सूत्रकारः ¶¶ अत एवायमकर्मा-

* कर्मावबोधेति ३ पु० । † कामावाप्तिरिति ३ पु० । ‡ वर्द्धमानोऽपीति १ पु० ।
 § दृश्येति ३ पु० । || अनाप्त इति ३ पु० । ¶ कामापणम इति २ पु० ।
 ** हिरण्यगर्भोपभोगादिखिलेति ३ पु० । †† स्वच्छन्दोपभोगसम्भवादिति २ पु० ।
 ‡‡ अष्टायात्मिनि १ पु० । ||| आदर्शतले प्रख्ये पश्यत्यात्मानम् इति ३ पु० ।
 || दर्विहोमेनेति ३ पु० । ¶¶ अत एवायं कर्मेति क्वचित् ।

पेक्षा सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्वदिति च । सत्यमेवम् यदि समानजन्मानु-
ष्ठितमेव कर्म * संस्कृर्वद् ब्रह्मजिज्ञासायोग्यत्वहेतुः स्यात् । न च नैयोगिके
फले कालनियमो ऽस्ति । तेन पूर्वजन्मानुष्ठितकर्मसंस्कृतो धर्मजिज्ञासां
तदनुष्ठानं चाप्रतिपद्यमान एव ब्रह्मजिज्ञासायां प्रवर्तत इति न नियमेन
तदपेक्षो ऽयशब्दे युज्यते । एतेन कृष्णापाकरणद्वारेणापि नियमेन पूर्ववृ-
त्तत्वं † प्रत्युक्तम् । तथा च श्रुतिस्मृती । यदि चेतरेषा ब्रह्मधर्मादेव प्र-
जेत् तस्याग्रमविकल्पमेके द्रुयत इति । तस्मात्साधूक्तम् धर्मजिज्ञासायाः
प्रागप्यधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेरिति ।

अथापि स्यान्न हेतुत्वेना‡ नन्तरवृत्तकर्माधवोधापेक्षमयशब्दं ब्रूमः
अपि तु क्रमप्रतिपत्त्यर्थम् यथा हृदयस्यापि ऽवद्यति अथ जिह्वाया अथ वक्त्रस्य
इति । तदप्युक्तम् । न्यायसूत्रे ऽपि चैककर्तृकाणां बहूनां युगपदनुष्ठाना-
सम्भवादवश्यम्भाविनि क्रमे ब्रूयादपि तन्नियममयशब्दः । एककर्तृकत्वं च
शेषशेषिणोः शेषाणां च बहूनामेकशेषिसम्बद्धानामधिकारान्तरप्रयुक्त्युपजी-
विनां च भवति नेतरथा । न हि धर्मब्रह्मजिज्ञासयोरन्तेषामन्यतमत्वे प्रमा-
णमस्ति तदिदमाह यथा च हृदयाद्यन्तदानानामानन्तर्यनियमः क्रमस्य
विवक्षितत्वान्न तथैह क्रमो विवक्षितः शेषशेषित्वे ऽधिकृताधिकारे वा
प्रमाणाभावाद्धर्मब्रह्मजिज्ञासयोरिति । अथापि स्याद्यथा ऽग्नेयादीनां
यणां यागानामेकं फलं स्वर्गविशेषः एवं धर्मब्रह्मजिज्ञासयोरप्येकं फलं
स्वर्गस्ततः क्रमापेक्षायां तन्नियमार्थो ऽयशब्द इति । यथा वा द्वादशभिरपि
लक्षणेधर्म एको जिज्ञास्यः प्रतिलक्षणमंशान्तरपरिशोधनया । यथा वा
ऽस्मिन्नपि तन्त्रे चतुर्भिरपि लक्षणैरेकं ब्रह्म जिज्ञास्यम् तत्र चांशान्तरपरिशो-
धनेन लक्षणानां क्रमनियमः । एवं तन्त्रद्वयेनैकं ब्रह्म जिज्ञास्यम् तत्र क्रम-
नियमार्थो ऽयशब्द इत्याशङ्क्याह फलजिज्ञास्यभेदाच्च धर्मब्रह्मजिज्ञास-
योरिति सम्यन्धः । तमेव भेदं कथयति अभ्युदयफलं धर्मज्ञानं तद्वानु-
ष्ठानापेक्षम् । अभ्युदयः फलं धर्मज्ञानस्येति प्रसिद्धमेव न॥ कस्यचिद्विष-
यादः । तदपि न ज्ञानस्य फलमपि तु ज्ञेयस्य । तस्यापि न ज्ञेयत्वादेव फलम्

* संस्कृत्यादिति ३ पु. । † धैगिके-इति १ पु. । ‡ प्रयुक्तमिति १ पु. ।
§ अनन्तरवृत्तहेति ३ पु. । ॥ कश्चिद्विषयाद इति २ पु. ।

किं त्वनुग्रीयमानत्वात् । निश्चेयसफलन्तु ज्ञानं * न चानुष्ठानान्तरापेक्षमिति ब्रह्मज्ञानस्य फलमपवर्गः । स च नित्यसिद्धो ऽव्यवहितः स्वसंविदाः यतो ऽधि-
द्या संसारहेतुः । नचाविद्यामनिवर्तयन्ती विद्योदेति । तदेवमत्यन्तविलक्षण-
त्वात्प्रस्थानमेवाह न † फलद्वारेणाप्येकोपनिषातः । तेन न क्रमाकाङ्क्षा
तन्त्रद्वयस्य । जिज्ञास्यं पुनरत्यन्तविलक्षणम् । यतः कार्यो धर्मः पुरुषव्यापार-
तन्त्रः स्वज्ञानकाले ऽसिद्धसत्ताकः प्रथमे तन्त्रे जिज्ञास्यः । इह तु नित्यनि-
वृत्तं पुरुषव्यापारानपेक्षं ब्रह्म जिज्ञास्यम् । किं च चोदनाप्रवृत्तिमेवाह ।
इदमपरं प्रमाणोपाधिप्रमेयवैलक्षण्य धर्मचोदना हि प्रेरयन्ती पुरुषमसति
विषये प्रेरयितुमसमर्था सती विषयमप्यवबोधयति । ब्रह्म प्रमाणं पुनर्बोधय-
त्येष केवलं नावबोधे पुरुषः प्रेर्यते । अवबोधो हि यथावस्तु यथाप्रमाणं चोदे-
ति न पुरुषस्येच्छा ‡ मप्यनुवर्तते तत्र कुतः ¶ प्रेर्येत यथा ऽहार्थयोः सन्निकर्षे
सति तेन सन्निकर्षेणावावगम्यार्थज्ञाने पुरुषो न नियुज्यते तद्वत् अनिच्छतो
ऽपि स्वयमुत्पतेर्ब्रह्मणि तु नित्यसिद्धत्वात् प्रेरणा सम्भवति । ब्रह्मचोद-
नेति चोदनाशब्दे भाष्ये प्रमाणविवक्षाप्रयुक्तो न प्रेरणाविवक्षया तदाह
या हि चोदना धर्मस्य लक्षणं सा स्वविषये ॥ विनियुञ्जानैव पुरुषमवबो-
धयति ब्रह्मचोदना ¶ पुनः पुरुषमवबोधयत्येष केवलमवबोधस्य चोदनाज-
न्यत्वात् पुरुषो ऽवबोधे नियुज्यते । यथा ऽहार्थसन्निकर्षेणावावबोधे तद्वत् ।
तदेवं जिज्ञास्यैक्यनिबन्धना ऽपि न क्रमापेक्षा तन्त्रद्वयस्य । येन तदपेक्षो
ऽयशब्दो व्याख्यायते । अत उपसंहरति तस्मात् किमपि वक्तव्यं यदन-
न्तरं ब्रह्मजिज्ञासोपदिश्यत इति ।

उच्यते । नित्यानित्यवस्तुविवेक इहामुपार्थ ** फलभोगविरागः
शमदमादिसाधनसम्पन्नुत्पत्त्यं चोक्तम् पुरस्तात् अधिकारार्थत्वे अयश-
ब्दस्य शास्त्रारम्भवेयर्थं प्रवृत्त्यभावादिति । प्रवृत्त्यभावे च कारणमुक्तम् ।
अखिलसुखभोगाद्विरण्यगर्भावापि पर्यन्तान्निवर्तयति ब्रह्मजिज्ञासा क्रियमाणा
तेन † तत उद्वेगो लोकस्य कुतस्तत्र प्रवृत्तिरिति । तस्माद्यावदस्य ‡ हि-

* प्राप्तज्ञानमिति ३ पु० । † नकारो नास्ति १ पु० । ‡ अपिशब्दो नास्ति १ पु० ।
§ प्रेरणा-इति ३ पु० । ॥ विशब्दो नास्ति ३ पु० । ¶ पुनस्त्याने सुशब्दः ३ पु० ।
** कनेति नास्ति १ पु० । † तत्रोद्वेगो ३ पु० । ‡ हि- ३ पु० ।

रायगर्भावाप्तिपर्यन्तस्य भोगस्योत्पादपरिच्छेदाभ्यां विनाशित्वादन्त्यत्वं नावेति चिन्तयदपीदं कूटस्थानित्यवस्तुपर्यन्तमेव चिन्तयति । अन्यथा निरुपादानस्य पुनस्तत्पत्यसम्भव इति वर्तमानस्याप्यसम्भवादभावो ऽभविष्यदिति निरूपणात् । नित्यानित्यवस्तुविवेको यावन्न जायते तावद्विरक्तो न जायत *इत्यध्याहारः । यावन्नाभिमुखं विनाशदर्शनाद्बुद्ध्यज्ञानस्यापि भोगान् सकृच्चन्दनवस्त्रालङ्कारभोगानिघाग्निप्रवेशार्थं भोगार्थव्यापारजनितदुःखानुभवाच्च तन्निमित्तं †निर्देतिमप्यलभमानो भोगाद्विरक्तस्ततो मुमुक्षत्वं तत्साधनशमदमोपरमत्तित्वासमाधानसम्पन्नो भूत्वा यावन्नालम्यते तावद् ब्रह्मजिज्ञासाङ्गः प्रतिपद्येत कथंचित् वा देववशात्कुतूहलाद्वा बहुश्रुतत्वबुद्ध्या वा प्रवृत्तो ऽपि न निर्विचिकित्सं ब्रह्मात्मत्वेनाधगन्तुं शक्नोति यथोक्तसाधनसम्पत्तिविरहात् अनन्तमुखचेता बहिरेवाभिनिविशमानः । तस्माद्वर्णितवस्तुकलापादानन्तर्यमभिप्रेत्यायशब्दं प्रयुक्तवानाचार्यः । तदाह भाष्यकारस्तोषु हि सत्सु प्रागपि धर्मजिज्ञासाया ऊर्द्ध्वं च शक्यते ब्रह्म जिज्ञासितुं ज्ञातुं च न विपर्यये तस्मादयशब्देन यथोक्तसाधनसम्पत्त्यानन्तर्यमुपदिश्यत इति ।

अतः शब्दो हेत्यर्थ इति । स्यादेतत् । कृतकत्वपरिच्छेदो नैकान्ततः क्षयिष्युतां गमयतः परमाणुषु पाकजालोहितस्य कृतकस्य तेषां च परिच्छिन्नानां नित्यत्वाभ्युपगमात् । वेदे ऽप्यक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति अपाम सोमममृता अभूमेत्यादिपुण्यफलस्याक्षय्यत्वश्रवणात् । अतो न विषयभोगान्निभमेन विरागो विवेकिनामपि । नापि कूटस्थानित्यवस्तववृत्तमेव मुमुक्षत्वम् ततश्च न शमदमादिपरिग्रहः । यतो न तादात्म्यं भोक्तुः सम्भाव्यते । नापि तदवाप्तिः दुःखाभावे ऽपि सुखभोगाभावान्नानवद्यः पुरुषार्थः । अतो ऽजीर्णभयान्नाहारपरित्यागो ॥ भिक्षुभयात्र स्थात्या अनधिश्रयणम् दोषेषु प्रतिविधातव्यमिति न्यायः । अतो न तस्य ब्रह्मजिज्ञासायां हेतुत्वमित्यतस्तस्य हेतुत्वप्रदर्शनार्थो ऽतःशब्दः । कथम् । यस्माद्वेद एवाग्निहोवादीनां श्रेयःसाधनानामनित्यफलतां दर्शयति तदयथेह ॥ कर्मजितो लोकः क्षीयते यवमेवामुच पुण्यजितो लोकः क्षीयत इत्यादिना ।

* इत्यध्याहार इति च. ३ पु. नास्ति ।

† निर्देतिमिति ३ पु. ।

‡ नित्यमित्येति च. ३ पु. । § स्वशब्दो नास्ति १, २ पु. । ॥ भिक्षुभयादिति ३ पु. ।

॥ कर्मजित इति प्रागेऽयमुच भवति तथापि कर्मजित इति गीतो न्यायः पाठः ।

ननु * पुण्यस्याप्यद्यफलत्वं वेद गवाहेत्युक्तम् । न । तस्य वस्तुबल-
प्रवृत्तानुमानविरोधे ऽर्थवादस्य नित्यत्वप्रतिपादनाऽसामर्थ्यात् । परमाणूनां
पाकजस्य च तद्गुणस्यानित्यत्वात् । अतो भवत्यनित्यत्वदर्शनं विषयभोगानां
मुमुक्षुत्वे हेतुः । यत्पुनर्मुमुक्षुत्वाभावे निमित्तमुक्तम् तत्राह तथा ब्रह्मज्ञाना-
दपि परं पुरुषार्थं दर्शयति ब्रह्मविदाप्रोति परमित्यादि । अत उपसंहरति
तस्माद्यथोक्तसाधनसम्पत्त्यनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येति । † यतः परि-
पूर्णं हेतुरनन्तरमवश्यं कार्यमारभते अतः कर्तव्येत्यावश्यकतामाह भाष्य-
कारः । यतो द्वैतानुपपन्नादतितरामुद्विजमानेन ब्रह्मात्मत्वं च हस्तप्राप्तिमिव
मन्यमानेन प्रवर्तितव्यमेव ब्रह्मजिज्ञासायां प्रदीपगिरिसेध जलराशौ ‡ स्पृशतेव
च सुखादु फलमङ्गुल्येणायपादस्येन । एवं सत्यर्थोद्धर्मजिज्ञासाया नियमेन
पूर्ववृत्तत्वमयशब्देन पूर्वोक्तेन न्यायेन निराक्रियते ॥ ब्रह्मणो जिज्ञासा ब्रह्म-
जिज्ञासेति । अन्तर्णीतविचारान्वये हि चतुर्थीसमासः स्यात् न शब्दाभि-
धेय इत्यवयवार्थमङ्गीकृत्य षष्ठीसमासो दर्शितः । ब्रह्मशब्दस्यार्थनिर्देशावसरे
प्राप्ते सूचकार एव निर्देक्ष्यतीति कथयति ब्रह्म च वक्ष्यमाणलक्षणं जन्मा-
द्यस्ययत इति । तत्र यदन्यैर्गुणैः ब्रह्मशब्दस्यार्थान्तरमाशङ्क्य निर-
स्यते न यत्तु ॥ ब्रह्मण जातिरिह गृह्यते प्रत्यक्सिद्धत्वाज्जिज्ञास्यत्वाभावात् ।
नापि तत्कर्तृका जिज्ञासा चैवर्णिकाधिकारात् । नापि जीवपरिग्रहस्तत्कर्तृ-
त्वे विशेषणार्थक्यात्कर्मत्वे नित्यसिद्धत्वात् । न शब्दराशेर्यहणम् तस्य धर्म-
जिज्ञासौत्पत्तिकसूत्राभ्यामर्थवत्त्वप्रमाणत्वयोर्निर्गुपितस्यात् । नापि हिरण्य-
गर्भस्य । तदवाप्रेरपि विरक्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपदेशात् । नापि तत्कर्तृकताज्ञा-
नवैराग्ययोः सहसिद्धत्वादिति । तदपि न कर्तव्यमित्याह अत एव न
ब्रह्मशब्दस्य जात्याद्यर्थान्तरमाशङ्कितव्यमिति ।

ब्रह्मण इति कर्मणि षष्ठी । वृत्त्यन्तरे तु शेषलक्षणा व्याख्याता तां
निरस्यति न शेष इति । तत्र हेतुमाह जिज्ञास्यापेक्षत्वाज्जिज्ञासा-
या इति । अथापि स्यादन्यज्जिज्ञास्यमिति तदर्थमाह जिज्ञास्यान्तरा-

* पुण्यस्याद्यदेतुत्वमिति २ पु० ।

† अत इति १ पु० ।

॥ ब्रह्मणो जिज्ञासेति नास्ति २, ३ पु० ।

† अनित्यदर्शनमिति २ पु० ।

‡ स्पृशते न च सुखादिति ३ पु० ।

■ ब्रह्मणस्त्यादीति २, ३ पु० ।

निर्देशाच्चेति । पुनः शेषपृथीवाद्याऽऽह ननु शेषपृथीपरिग्रहे ऽपि ब्रह्मणो जिज्ञासाकर्मत्वं न विरुध्यते सम्बन्धसामान्यस्य विशेषनिष्ठत्वादिति । यद्यपि शेषे पृथीति सम्बन्धमात्रे पृथी विहिता तथापि व्यवहारो विशेषमवलम्ब्यते । बह्वचरच सम्बन्धविशेषास्तथावश्यमन्यतमः प्रतिपत्तव्यः अन्यथा व्यवहारानुपपत्तेः । तत्र प्रकरणोपपदयोर्विशेषहेत्वोर्भावादर्थोद्विशेषक्रियोपादानात् कारकत्वेनैव सम्बन्धः तथापि सकर्मकायाः कर्मकारकमभ्यर्हितमिति कर्मत्वं ब्रह्मणो न विरुध्यते । गद्यमपि साधारणे शब्दे ऽभिप्रेतमर्थं विहायार्थान्तरं परिगृह्य पुनस्तद्द्वारेणाभिप्रेतमर्थं * प्रतिपद्यमानस्य व्यर्थः प्रयासः स्यात् । तदाह गद्यमपि प्रत्यक्षं ब्रह्मणः कर्मत्वमुत्सृज्य सामान्यद्वारेण परोक्षं कर्मत्वं कल्पयतो व्यर्थः प्रयासः स्यादिति ।

ननु किमिति व्यर्थः शेषपृथीपरिग्रहे सामान्येन यत् किञ्चिद् ब्रह्म-सम्बन्धि † येनयेन जिज्ञासितेन विना ब्रह्म जिज्ञासितं न भवति तत्सर्वं जिज्ञास्यत्वेन प्रतिज्ञातं स्यात् । अतो न ‡ बिशिष्टसम्बन्धो विरुध्यते सामान्ये तस्याप्यन्तर्भावादिति यद्युच्यते तदाह न व्यर्थो ब्रह्माश्रिताशेषविचार-प्रतिज्ञानार्थत्वादिति चेदिति । स्वयमेव परोक्षमाशङ्क्योत्तरमाह न प्रधान-परिग्रहे तदपेक्षितानामर्थोचित्वादिति संक्षेपतो वस्तुमङ्गलवाक्यम् । अतदेव प्रपञ्चयति ब्रह्म हि ज्ञानेनागुमिष्टमत्वात् प्रधानम् तस्मिन् प्रधाने जिज्ञासाकर्मणि परिगृहीते यैर्जिज्ञासितैर्विना ब्रह्म जिज्ञासितं न भवति तान्यर्थोचितान्येवेति न पृथक् सूचयितव्यानि यथा राजासौ गच्छतीत्युक्ते सपरिवारस्य राज्ञो गमनमुक्तं भवति तद्वदिति । यस्माद् ब्रह्माबाधिः पुरुषार्थः तेन तज्ज्ञानेनागुमिष्टमम् अतस्तदर्थत्वात्प्रवृत्तेः प्रधानं तत् तस्मिन् प्रधाने जिज्ञास्यमाने येन जिज्ञासितेन विना न सम्पूर्णा जिज्ञासा तत्सामर्थ्यादेव तादर्थ्येन जिज्ञास्यते न पृथग्भिधानेन § कृत्यमस्ति । यथा राजासौ गच्छतीत्युक्ते यावता परिवारेण विना राज्ञो गमनं न सम्पद्यते तावतो गमनमर्थोचितमिति न पृथग्भिधीयते लोके तद्वदिहापि स्वरूपप्रमाणयुक्तिसाधनप्रयोजनानि ब्रह्मज्ञान-परिपूर्णे तार्थमर्थोदेव जिज्ञास्यत्वान्न पृथक् सूचयितव्यानि । किंच । शास्त्रप्र-

* प्रतिपद्यमानस्येति १ पु ।

† विभिद्यतेति २, ३ पु ।

‡ येनेति सरुदेव १ पु ।

§ कृत्यमस्तीत्यस्य स्थाने समाप्तीति ३ पु ।

वृत्तिरेव कर्मणि षष्ठीं गमयति । कथम् । एवं हि शास्त्रमारब्धव्याम् पुण्यचितो
लोकः क्षीयत इत्यादिश्रुतेर्न्यायतश्च पुण्यस्य चयदर्शनाद्विरक्तस्य ब्रह्मविदा-
ऽऽप्नोति परमित्यादिश्रुतेर्ब्रह्मज्ञानात्पुरुषार्थसिद्धिः परेति । अतस्तज्ज्ञातुमि-
च्छतः श्रुत्या यतो वा इमानि भूतानि जायन्त इत्येवमाद्यथा तत्प्रतिपादन-
पूर्वकं तद्विजिज्ञासस्येति साक्षादेव कर्मतया चेत्येव नानुशासनं यत् तदिदम-
थातो ब्रह्मजिज्ञासेति सूचितम् । तेन कर्मषष्ठीपरिग्रहे श्रुतिन्यायसूचनपरं सूत्रं
तदनुगतं भवति । अन्यथा लक्ष्याननुगतमसम्बद्धं स्यात् । तदाह श्रुत्यनुगमा-
च्चेति वस्तुसङ्ग्रहवाक्यम् । * तत्प्रपञ्चः यतो वा इमानि भूतानि जायन्त
इत्याद्याश्च श्रुतयस्तद्विजिज्ञासस्य तद् ब्रह्मेति प्रत्यक्षमेव ब्रह्मणो जिज्ञासाक-
र्मत्वं दर्शयन्ति तच्च कर्मणि षष्ठीपरिग्रहे सूत्रेणानुगतं भवति तस्माद् ब्रह्मण
इति कर्मणि षष्ठी ॥

ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासेति । जिज्ञासापदस्यावयवार्थे कथयति इच्छा-
प्रदर्शनायै तत्तत्वेच्छायाः † फलविषयत्वात्तज्ज्ञानस्यापवर्गपर्यन्तता सूचिता
भवति तदाह ‡ अपवर्गपर्यन्तं ज्ञानं सन्वाच्याया इच्छायाः कर्म फलविष-
यत्वादिच्छाया इति । अवगतिरिति साक्षादनुभव उच्यते ज्ञानान्तु परोक्षे
ऽनुमानानुरूपेऽपि § सम्भवति संनिहितेऽप्यसम्भावितविषयेऽनवसितरूपमित्युक्तं
पुरस्तात् तदाह ज्ञानेन हि प्रमाणेनावगन्तुमिष्टं ब्रह्म ब्रह्मावगतिर्हि पुरुषार्थः ।
ब्रह्मरूपतासाक्षात्करणमित्यर्थः । तदेतच्छास्त्रान्तर्भूतं सूत्रम् अनेन च प्रयोक्त-
व्यमन्विन्योर्जिज्ञासामुच्चाक्रिययोरेकस्याः कारणान्तरसिद्धायाः पूर्ववृत्तत-
या हेतुत्वमर्थोदुपात्तमितरस्यास्तदनन्तरं तत्प्रयुक्तायाः कर्तव्यता श्रुत्याऽभि-
हिता तच्च ज्ञानात्येवासौ मयैतत्त्वतैवमिति उपायान्तु न वेद ततः तस्यो-
पायः कथनीयः शास्त्रस्य च सम्बन्धामिधेयप्रयोजनानि धत्तव्यानि ।
इतरथा प्रेक्षारहितमिव सर्वमापद्येत । अतो ॥ ऽनेनैव सूत्रेणैदमपि सर्वं सूचित-
मिति कथयितुमाह तस्माद् ब्रह्मजिज्ञासितव्यमिति । अन्तर्णीतविचारार्थवि-
धेयत्वाङ्गीकारेण मीमांसितव्यमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति ¶ ब्रह्मज्ञानकामेनेदं

* अथेयं प्रपञ्च इति ३ पु. ।

† फलविषयत्वात् ज्ञानस्यापवर्गपर्यन्तता सूचितेति ३ पु. ।

‡ अवगतिपर्यन्तामिति २, ३ पु. एवमेव भाष्येऽप्युपलभ्यते ।

§ भवतोऽप्येव १ पु. ॥ तत्रानेनैव सूत्रेणैति २, ३ पु. । ¶ अथ ज्ञातुकामेनेति ३ पु. ।

शास्त्रं श्रोतव्यम् * यस्माद् ब्रह्मज्ञानमनेन शास्त्रेण निरूप्यते तेन प्रयोज्य-
स्याभिमतोपायः शास्त्रमित्यर्थाच्छास्त्रस्य सम्बन्धाभिधेयप्रयोजनं कथितं
भवति ॥

॥ † इति तृतीयवर्णकं समाप्तम् ॥

तत्पुनर्ब्रह्म प्रसिद्धमप्रसिद्धं वा स्यात् । यदि प्रसिद्धम् न जिज्ञासितव्य-
म् । अथाप्रसिद्धम् नैव शक्यं जिज्ञासितुमिति प्रयोजनविषयसम्बन्धानाक्षिपति ।
कथम् । प्रसिद्धशब्देन प्रतिपन्नमुच्यते तदादि प्रतिपन्नमन्येन केनचित् तदा ऽस्य
शास्त्रस्य न विषयः । कस्मात् प्रतिपाद्यत्वेन हि विषयता प्रतिपन्ने च तस्मिन्
अकिञ्चित्करं शास्त्रमिति नास्य विषयः स्यात् । ततश्चानेनानवगममाज्ञास्य प्रयो-
जनं ब्रह्मावगतिः स्यात् । अतः प्रयोजनमप्याक्षिप्यम् । अथाप्रसिद्धं ‡ न शक्यं
जिज्ञासितुम् । कथम् । यत्तु कदाचिदपिशुद्धौ समाकूटविशेषम् कथं तत्प्रपाद्येत ।
अतः प्रतिपादनाशक्तेन तत्सृशयपि शास्त्रम् । प्रसिद्धं पुनर्यदि नामानेन प्रति-
पाद्यते प्रसिद्धत्वादेव तथापि न तेनार्थेन निरालम्बनम् । अप्रसिद्धं पुनराल-
म्बनमपि न स्यात् । अतो न केनचिदर्थेन सम्बद्धं शास्त्रमिति सम्बन्ध आक्षिप्यः ।

अस्ति तावद् ब्रह्मेत्यादिना चित्तयमपि समाधत्ते श्रोतृप्रवृत्त्यर्थम् ।
ननु प्रेक्षावता अधिसंवादकेन प्रणीतं शास्त्रम् नेदृशो निष्प्रयोजनं नि-
र्विषय § मसंबद्धं चारभत इति तद्गौरवादेव प्रवर्तन्ते श्रोतारः किमनेन
प्रयासेन । सत्यम् भवति सामान्येन प्रयोजनवत्त्वप्रतीतिः प्रणेतृगौरवात् न तु
तावन्मात्रेण प्रवृत्तिः । अभिप्रेत ॥ प्रयोजनाय हि प्रवर्तन्ते न तद्विदेशादृते श्रव-
ते ऽवगन्तुम् । यद्यपि प्रयोजनविशेष एव निर्दिश्यताम् । न च विषयभावमना-
पन्नमशक्यप्रतिपादनं च प्रयोजनं भवति छिदिक्रियाविषय एव वृत्त्यिच्छा
प्रयोजनमित्युच्यते । दण्डादेरपि मृद्विषयस्य मृदेव घटावस्था प्रयोजनम् ।
सत्यम् तथापि यथा चिकित्साज्ञाने चरकसुश्रुतात्रेयप्रभृतीनि बहूनि यथा
या तद्बहुलनिष्पत्ति ॥ प्रयोजना अवघातनखनिर्भेददलनक्रिया यद्बुध्यः । तत्र

* यद् प्रप्तेति १ पु. ।

† मिव शक्यमिति २ पु. ।

॥ प्रयोजने इति ३ पु. ।

‡ इति वज्रपादायां सूरीवचनैकं समाप्तमिति ३ पु. ।

§ असम्बन्धमिति १ पु. ।

॥ प्रयोजनावघातेति १ पु. ।

* नावश्यमेकैवैव प्रवृत्तिः तथेहाप्यन्यस्मादपि कथंचिद्ब्रह्मावगतिसिद्धौ नावश्यमेकैव प्रवृत्तिः । अतो ऽनन्यसाधारणो विषयो वक्तव्यः यथा ऽर्जुन-स्यायं विषय इत्यनन्यसाधारणता प्रतीयते । तेनानन्यसाधारणत्वाय विषयो निर्देयः प्रवृत्त्यङ्गत्वेन । सम्बन्धोपि वक्तव्यः प्रवृत्त्यङ्गत्वेनैव । यथा साधुशब्द-परिचानं व्याकरणासम्भवाद् न केनचित्साध्यते तेन न केनचित् सम्बद्धम् अस्तस्तदर्थो न क्वचित् प्रवर्तते । यथा वेदाननिष्पत्तिरेकक्रिया नियतापि न गमनाद्येकक्रियासाध्या तेन न तथा सम्बन्धः तत्तच्च न गमनादिक्रियाया-मोदनार्थं प्रवर्तते । तेन पुरुषार्थरूपता ऽनन्यसिद्धता तत्प्रतिपाद्यता चेति मिथान्ते विषयसम्बन्धप्रयोजनानि तानि च शीघ्रपि प्रवृत्त्यङ्गम् । नाऽपुरुषार्थे का-कदन्तपरीक्षायां ‡ तुषकण्डने वा प्रवर्तते प्रेक्षावान् । नापि पुरुषार्थे धिक्कि-त्साक्षान्ते सुमुतादिसिद्धे चरके नियमेन प्रवर्तते । नापि तण्डुलेषु दलनसिद्धे-ष्ववघाते । नाप्यनन्यसिद्धे ऽपि साधुशब्दपरिचाने पुरुषार्थे अतत्साधने वेदा-कादौ क्रियत्प्रवर्तते गमने वा ऽनोदनसाधने । तच्च विप्रतिपत्त्येकान्ततः प्रसिद्ध-तामाप्रसिद्धतां च निरस्य शक्यप्रतिपाद्यमानतामनन्यसिद्धतां च दर्शयन् वि-षयसम्बन्धो समर्थयितवान् निःश्रेयसप्रयोजना प्रस्तूयत इति § च प्रयोजनम् ।

ननु ब्रह्म वेदान्तानां विषयः शास्त्रं च तेषां ब्रह्मप्रतिपादनानुसर-योपायन्यायविषयम् तत्कथं शास्त्रस्य विषयसम्बन्धो भवतः । प्रयोजनन्तु कदाचित्स्यादपि प्रणाड्या धर्मार्थविषययोरिव शास्त्रयोः कामावाप्तिः । नन्वा-ग्नेयादीनां स्वर्गफलानां प्रयाजादीतिकर्तव्यतावद्वेदान्तानामप्यर्थमवबोध-यता ॥ मितिकर्तव्यतामीमांसा तेनार्थावबोधे वेदान्तानामुपकारकत्वाद्भवति शास्त्रमपि तद्विषयम् । नहि शालिबीजस्याङ्गुरं जनयतः सहकारिणो जलादेर-ङ्कुरो न कार्यम् । तेन यद्यपि वेदान्ता एव ब्रह्मावबोधे कारणं मीमांसा चेति-कर्तव्यताभागं पूरयति तथापि ब्रह्मविषयेव । न हि च्छेतुस्तद्व्यमननिपातनलक्षणो व्यापारः परशुविषयो न वृषविषयस्तदर्थत्वात् करणस्य न च द्वारत्वात् । अन्यथा ऽन्यत्र कर्तव्यापारो ऽन्यत्र फलमिति वैयधिकरण्यं स्यात् ।

* नावश्यमेकैवेति १ पु० ।

‡ तुषकण्डने-तत्पुत्रकथितं २ पु० ।

॥ अतिकर्तव्यमीमांसेति ३, ३ पु० ।

† यथा वेदाननिष्पत्तिरिति ३ पु० ।

§ चकारो नास्ति २ पु० ।

¶ करणस्य तद्द्वारात्वादिति ३ पु० ।

दृते । तस्मात्त्रिर्देश्यम् । निर्दिष्टे ऽपि तस्मिंस्तस्याशक्यप्रतिपादनतां मन्वानो
विहतश्रद्धत्वाद्न प्रवर्ततेति साध्यो निर्देश्यः । शक्यप्रतिपादनप्रतिपत्तावध्य-
न्यतः सिद्धेयं निर्दिष्टेः नैव प्रवृत्तिरित्यनन्यसाध्योपि निर्देश्यः तदेतन्नयमेकैव
समवेतं विभक्तं चेपलभ्यत इत्यलमतिविस्तरेण ॥

अस्ति तावद् ब्रह्मेत्यादिना प्रसिद्धत्वप्रदर्शनेनाप्रसिद्धतां निराकुर्व-
ञ्छक्यप्रतिपाद्यतया सम्बन्धं समर्थितवान् । कथम् । ब्रह्मशब्दस्तावज्जाति-
जीवकप्रलासनशब्दराशीनां भान्यतमाभिप्रायेण सूत्रे प्रयुक्तः अनुपपत्तेरि-
त्युक्तम् । अतो नूनमन्यदेव किञ्चिदभिधेयमभिप्रेत्यायं प्रयुक्त इति गम्यते ।
तेन स्वर्गापूर्वदेवतादार्थवत्पदप्रयोगादेव कश्चिदर्थः ऽस्तीत्यवसीयते ।
नेतत्सारम् । नहि पदं चक्षुरादिवदप्रतीतपूर्वं यद्यर्थे कठिति विज्ञानं जन-
यति येनापूर्वमन्यतो ऽसिद्धमर्थं पदप्रयोगादेव प्रतीमः । स्वर्गाद्यर्थो ऽपि
नैव पदप्रयोगादेव सिद्धः । अत्रोच्यते । यस्मिन् वाक्ये एकं पदं मुक्तेतरेषां
पदानामर्थः सिद्धः स किमेकपदार्थानवगमापराधेन त्यज्यताम् उत बहुपदा-
र्थप्रसिद्धिवलेना ऽप्रसिद्धोपि कथंचिदवगम्येतेति । तत्र निगमनिस्तव्या-
करणानामेवैकपदार्थानुगमहेतूनां विद्यमानत्वात्तद्वलेनार्थमनुगम्य वाक्या-
र्थवगतिर्युक्ता न पुनरेकाप्रसिद्ध्या प्रसिद्धपदार्थसंसर्गस्यक्तं युक्तः । न हि प्रसि-
द्धिप्रसिद्ध्या त्यज्यते प्रसिद्धिवलेना ऽप्रसिद्धमपि कल्प्यत इतिन्यायात् ।

ननु निगमादिवशेनार्थानुगमे सर्वत्रैव कथंचिदर्थान्वयस्यावगन्तुं श-
क्यत्वादव्यवस्थितः पदार्थः स्यात् ततश्च वाक्यार्थो नावधार्येत न तर्हि
निगमादीनामर्थवत्ता । भवत्यर्थवत्ता यत्र स्वार्थोदन्यत्रापि विनियोगात्प्रयोगः तत्र
कथमभिदध्यादित्यपेक्षायां तद्वत्स्येवावधार्यार्थान्वयलेशस्यानुगमात् । एवं तर्हि
एकार्थनियमाय प्रयोगपरत्वन्वत्ता मृग्यते तदन्तरेणापि प्रयोगमेकार्थनियम
एव कथंचि * निगमादि व्याप्तिरिति न कश्चिद्विरोधः । तदत्र ब्रह्मशब्दे व्यु-
त्पद्यमाने वृंहतेर्धातोर्बुद्धिकर्मणो ऽर्थानुगमात् प्रयोगानुगमेवा ऽसति विशिष्टार्थ-
विषयस्यापेक्षिकमहत्त्वस्यापरिग्रहात्सर्वतोऽनिरवयवहमहत्त्वसम्पन्नं यस्तु वाक्या-
र्थान्वयि ब्रह्मपदादनुगम्यते । ततश्च कालकृतावच्छेदनिमित्तस्याल्पत्वस्या-

* निगमादि व्याप्तिरिति न पुं ।

भावात् सदासत्त्वान्नित्यं किञ्चिद्वस्तु ब्रह्मपदात्प्रतीयते । तथा रूपान्तरसद्भावे तद्रूपविकलत्वात्तदवच्छेदकृतमल्पत्वं स्यात् तच्च ब्रह्मपदादेवा ऽप्यस्यते । तस्मादेकरसमद्वैतं वस्तु ब्रह्मपदात्प्रतीयते । एतेन देशकृतो ऽपि परिच्छेदो निराकृतो वेदितव्यः । वस्त्वन्तरसद्भावे हि तदपेक्षयेतावति सद्भावे नातः परमस्तीति स्यादेतस्माद्वाधून इति तदभावे न परिच्छिन्नबुद्धिर्भवति । बुद्धत्वं च बृहत्त्यर्थान्वयादेव । कथम् । अबोधात्मकं हि वस्तु भोग्यम् । अतो भोक्तापि शेषत्वान्निकृष्टम् । चेतनः पुनर्न कस्यचिन्नृणभावमेति । तेनात्कृष्टं सर्वस्मात् बुद्धस्यरूपं किञ्चिदिति बृहत्त्यर्थान्वयमेवानुसृत्य गम्यते । मुक्तमिति चाविद्याकामकर्मपरतन्त्रस्तैरितश्चामुतश्च पशुवन्नीयमानो निकृष्टो भवति ब्रह्मशब्दस्तु स्यार्थप्रक्षेपेण वाच्यं किञ्चिन्नमयन् सदेवाविद्यादिसंसारबीजानाकलिततया तस्योत्कृष्टमहत्त्वमावेदयति । सर्वज्ञं सर्वशक्तिसमन्वितं च तदिति ब्रह्मशब्दादेवावगम्यते । कथम् । यदि किञ्चिद्विदितं तेन कुतश्चिद्वा कार्याद्या यर्तते शक्तिः आपेक्षिकस्तदोत्कर्षः स्यात् न तद्युक्तम् अन्यतो ऽसिद्धस्य वस्तुनः पदप्रयोगादेव प्रतिपत्तौ सिद्धे हि वस्तुनि प्रयोगे तस्य यथासिद्धमेव महत्त्वं * निरुच्यते शब्दादेव तदर्थान्वयाप्रतीतौ निरुच्य श्वार्थो ऽभ्युपेतव्यः । एवं च बृहत्तेरर्थः परिपूर्णो भवति यदि सर्वमस्य साक्षादेव संविज्ञेचरे वशे यर्तते तदेतदाह अस्तितायद् ब्रह्म नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्यभावं सर्वज्ञं सर्वशक्तिसमन्वितम् ब्रह्मशब्दस्य हि व्युत्पाद्यमानस्य † नित्यशुद्धादयोर्थाः प्रतीयन्ते बृहत्तेरर्थातोरर्थानुगमादिति ।

नन्वेवमपि व्युत्पत्त्यनुसारेण भवत्येवमात्मके वस्तुनि प्रतीतिर्न पुनरेतावता तस्य सिद्धिः श्रद्धमात्रस्याप्रमाणत्वात् । सत्यमेवम् अत एव जिज्ञासा धर्मस्येव ‡ लोकाद्व्यप्रमाणाभाससिद्धस्य इदमपरं ब्रह्मशब्दार्थस्य सिद्धौ कारणमुच्यते साध्यत्वसिद्ध्यर्थम् सर्वस्यात्मत्वाच्च ब्रह्मास्तित्वप्रसिद्धिरिति । तदेव दर्शयति सर्वो ह्यात्मास्तित्वं प्रत्येति न नाहमस्मीति । यदि नात्मास्तित्वप्रसिद्धिः स्यात्सर्वो लोको नाहमस्तीति प्रतीयात् । आत्मा च ब्रह्मेति । कथं पुनरात्मा ब्रह्म । वेदान्तेष्वात्मनि ब्रह्मशब्दप्रयोगादात्मानमेव च

* निरुच्यते-इति २ पु. ।

† शुद्धत्वाद्य इति २ पु. ।

‡ लोकादिप्रमाणेति २ पु. ।

लोकोहमिति व्यपदिशति तदेवमहंप्रत्यय एव ब्रह्मणः* प्रसिद्धत्वाद्वा-
 प्रसिद्धशङ्का । यदि तर्हि लोके ब्रह्मात्मत्वेन प्रसिद्धमस्ति ततो ज्ञातमेवेत्य-
 जिज्ञासात्वं पुनरापन्नमिति विषयमाविपति असिद्धं हि वस्तु साध्यमानं
 विषयः सिद्धं तु न पुनः साध्यत इति नास्य शास्त्रस्य विषयः । न तद्विशेष
 प्रति विप्रतिपत्तेरिति विषयसम्बन्धो समर्थ्यते । सत्यम् अहमित्यात्मनि प्रत्ययः
 आत्मा च ब्रह्म किन्तु तस्मिन्नेव विप्रतिपत्तयोऽयमसावयमसाविति । ताश्च
 वस्तुतो ब्रह्मपदार्थविषया एव तदेकार्थत्वाद् ब्रह्मशब्दस्य । ततः† सामा-
 न्यतःसिद्धमपि विशेषतो ऽसिद्धेरसिद्धकल्पमेवेति भवत्यस्य विशेषसिद्धिहेतो
 विषयसामान्यतः सिद्धत्वाच्छक्यते विशेषतः प्रतिपादयितुमिति भवति
 तस्य शास्त्रं साधनमिति सम्बन्धोपि समर्थितः । विप्रतिपत्तिं दर्शयति देहमा-
 चमित्यादि । तद्यथा गोशब्दस्य व्यतपाकृतिजातिश्रियागुणसाम्राज्यनेकार्थसं-
 निधौ प्रयुज्यमानस्य कैश्चिज्जातिरन्यैर्व्यक्तिरित्याद्यभिधेयं प्रतिपन्नम् एवं सचेत-
 न्यः कार्यकारणसंघातसन्निधावहंप्रत्ययस्योत्पद्यमानस्य कैश्चित् किञ्चिदालम्बनं
 प्रतिपन्नम् तदाह देहमाचं चैतन्यविशिष्टमात्मेति प्राकृता जना लोकाय-
 तिकाश्च प्रतिपन्ना इति । तथाहि । मनुष्योऽहमित्यात्मनि मनुष्यत्वाभिमानो
 गच्छामीति च गन्तृत्वाभिमानो देहविषयत्व उपपद्यते । देहमाचमिति
 शरिरस्कपिण्डाभिप्रायं दृष्टव्यम् । माचशब्देन न देहातिरिक्तं स्वतन्त्रं चैतन्य-
 मन्यविशेषणं वा किन्तु देहाकारपरिणतभूतचतुष्टयान्तर्भूतमेवेति दर्शय-
 ति । आत्मेति अहंप्रत्ययालम्बनमित्यर्थः । प्राकृता इति । शास्त्रोपदेशासंस्कृत-
 मतयो दृष्टमाचविकल्पितव्यवहारिण इत्यर्थः । लोकायतिका इति भूत-
 चतुष्टयतत्त्ववादिनः प्रसिद्धा । एवमिन्द्रियाण्येव चेतनानि आत्मेत्यपरि ।
 इन्द्रियाणां चक्षुरादिमनःपर्यन्तानामेकैकास्मिन् ऽसत्यपि शरीरे रूपादिज्ञा-
 नानामभावात् तेषामेव व्यस्तानां चेतनत्वमहंप्रत्ययविषयत्वं च मन्यन्ते
 क्रमेण च वरगोष्ठीवदितरेतरगुणभावं च । तथाचेन्द्रियधर्मसामानाधिकर-
 ण्यमहंप्रत्ययस्य दृश्यते काणोऽहं मूकोऽहमित्यादि । मन एव चेतनमहंप्रत्य-
 यस्य विषयमन्ये मन्यन्ते । दृश्यते हि स्वप्न इन्द्रियदशकोपरमे ऽपि मनस एवा-

* सिद्धत्वादिति २ पु० ।

† कार्यकारणसंनिधाविति २ पु० ।

* सामान्यतः प्रसिद्धमपि इति २ पु० ।

‡ अति सत्यमेति २ पु० ।

हमिति* सर्वव्यवहारास्पदत्वमिति घटन्तः । विज्ञानमात्रं क्षणिकमित्येकं इति ।
मात्रग्रहणेन नाहमित्यकारादिवर्णय्यातिरिक्तं किंचिदपभासते यदहंप्रत्ययस्य
विषयः कल्प्येत । तेन विज्ञानमेव स्थिरसमिद्धमविरतोदयमणिलोफ्या-
धानिलयमनुभयभग्नपदान्तरमहमित्युत्पद्यत इत्यन्ये[†] मन्यन्ते । शून्यमि-
त्यपर इति । सुषुप्ते विज्ञानलेशम्याप्यभावादकस्मादेवाहमितिसमुदयदर्शनाद-
कारणस्य कादाचित्कस्य परमार्थवस्तुत्याभावादसदस्यभास एवाहङ्कार इत्य-
परे सङ्गिरन्ते । अस्ति देहादिष्वतिरिक्तः संसारी कर्ता भोक्तृत्यपर[‡] इति ।
अहमुल्लेखशून्यस्य भोक्तृत्वस्यादर्शनात्तस्य च प्रत्यभिज्ञानात् स्थिरत्वसिद्धेः
स्थिरस्य चाधिहेत्वनुपलब्धेर्नित्यत्वम् । निर्विकारस्य च भोगासम्भवाद्धि-
कारस्य च क्रियाफलत्वात् क्रियावेशात्मकत्वाच्च कर्तृत्वस्यैवमात्मकत्वाच्च
संसारित्वस्य देहादेश्च बुद्धिपर्यन्तस्य भोक्तृत्यानुपपत्तेस्तादृशतिरिक्तः संसारी
कर्ता भोक्ताहंप्रत्ययविषय इत्यपरे प्रतिजानते ।

कथं पुनस्तादृशतिरिक्तत्वं मन्यन्ते । तस्य भोक्तृत्यानुपपत्तेरित्युक्तम् ।
कथं तस्य भोक्तृत्यानुपपत्तिरिति । उच्यते ॥ भूतसंघातलोपच्छरीरम् ।
तत्र व्यस्तानां समस्तानां वा युगपत्क्रमेण वा भोगः परिकल्प्येत । सर्वव्या-
प्यसम्भवः । यदि तावद्भूतानां युगपत्परिकल्प्येत ततः स्वार्थप्रयुक्तत्वात्
प्रवृत्तेरङ्गाङ्गिभावो न नायकल्प्येत । न चाङ्गाङ्गिभावमन्तरेण संघात^{••} उपपद्यते ।
तस्मान्न व्यस्तेषु युगपद्भोगः । अस्तु तर्हि क्रमेण विरोधाद्विरगोष्ठीयदिति । नैत-
देवं युक्तम् । तत्र योग्यस्यासाधारणत्वात् असाधारणत्वं च प्रतिपुरुषनियमात् ।
इह पुनर्विपरीतम् बहूनां सन्निधौ साधारणे च भोगे प्रतिनिवृत्तभोगव्यवस्था-
† हेत्वसम्भवात् । अस्तु तर्हि समूहस्य तिलज्वालाद्यञ्चेतनासमन्वयोपप-
त्तेः । सा भूत् प्रत्येकं युगपत्क्रमेण वा । नैतदेवम् । भोगेषु समूहासम्भवात् ।
कथमसम्भवः । भोक्तृभोगं प्रति प्राधान्यात् । ननु भोगेपि समूहो दृष्टो यथा
स्त्रीपुंसयोः । नैतात्सारम् । संदिग्धत्वात् समूहस्योक्ततादृशतिरिक्तस्येति ।
तिलज्वालाद्यान्तु विपरीतम् समूहकार्ये समूहिनां गुणमावोषणतेः । अस्त्येकस्य

* मत्र ग्याहमिति सर्वव्यवहारास्पदमिति २ पु. । † इतिगच्छी नास्ति १, २ पु. ।
‡ अयधितेत्यानुपलब्धेति तु विषयि पुस्तकेषु भवति । § नित्यत्वादिति ३ पु. ।
॥ भूतसंघातं तावच्छरीरमिति १ पु. भूतसंघातः शरीरमिति २ पु. ।
॥ नायकल्प्येति १, २ पु. । •• उत्पद्येति १, २ पु. । †† तत्पत्त्यासम्भवादि १ पु. ।

तर्हि नियतो भोगः । न । तथापि कस्यैकस्येत्यनवधारणात् । किमवधारणेन विनापि तेन विवक्षितार्थोपपत्तेः । यद्येवं समेषु केषांचिद् गुणभावानुपपत्तेः * र-
युक्तः कार्यात्मकेषु । † एवं कारणात्मकेष्वपि समानश्चर्चः भूतस्वाभाव्याविशे-
यात् । तथोभयात्मके समूहे । तस्माद्वेहादिव्यतिरिक्तमहंप्रत्ययविषयं मन्यन्ते ।

भोक्तेव केवले न कर्तेत्येक इति । पूर्वोक्तस्यैव देहादिव्यतिरिक्तस्य कर्तृ-
त्वमतस्त्वभावं मन्याना भोक्तेव केवलो ऽहंप्रत्ययविषय इत्येके प्रस्थिताः ।
करोमि जानामि भुञ्जे चेति न सर्वदाहंप्रत्ययेनानुपह्नः । तेन नायं तद्विषयः ।
यदि स्यात् न तदुल्लेखविकल ‡ उदियात् । ननु भोक्तापि तर्हि नासौ । तदुल्ले-
खाभावात् । नैतदेवम् । अहमिति चेतनत्वसमुल्लेखात् तदर्थत्वात्सर्वस्य
तदात्मकमेव भोक्तृत्वमिति भोक्तेव केवलमिति युक्तं मन्यन्ते ।

अस्ति तद्व्यतिरिक्त ईश्वरः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरिति केचिदिति । तस्मा-
दपि देहादिव्यतिरिक्तादहंप्रत्ययविषयादन्यः सर्वेष्टेशिता ततश्चेष्टितव्यस्य
सर्वोत्तमना वेत्ता नियमनशक्तिसम्पन्नश्च । शरीरिणां मनसा ऽप्यचिन्त्यरूपात्तनु-
मुपनविरचनकार्योत्पेक्षावत् § कर्तृकत्वमन्तरेणासम्भाव्यमानात् कुलालादिरिव
घटादिकार्यात्प्रतिपन्नः सात्त्विकानां काशुप्राप्तिः ॥ परिणामानामुपलब्धा । सात्त्व-
िकं च ज्ञानम् अतः क्वचित्काष्ठां प्रापं सर्वविषयमिति ¶ सर्ववित्सर्वदासिद्ध
ईश्वरः प्रतिपन्नो ब्रह्मशब्दार्थ इति केचित्प्रतिपेदिरे ।

नन्वहमिति सर्वो लोक आत्मानं प्रत्येति आत्मा च ब्रह्म इत्यहंप्रत्य-
यविषयस्यात्मनो ब्रह्मत्वेन तद्विप्रतिपत्तेः । ब्रह्मविप्रतिपत्तिं दर्शयितुं प्रक्रान्तम्
तत्कथं ** मनहंप्रत्ययविषये ऽनात्मनीश्वरे ब्रह्मत्वविप्रतिपत्तिः †† प्रदर्श्यते ।
उच्यते । ब्रह्मणि विप्रतिपत्तिप्रदर्शनस्य प्रक्रान्तत्वादहंप्रत्ययविषयविप्रतिपत्त्यापि
प्रणाद्या ब्रह्मविप्रतिपत्ति ‡‡ रेव निर्दिश्यते । यतो आऽऽहं विषयविप्रतिप-
त्तिप्रदर्शनेन किञ्चित्कृत्यमस्ति । तस्मात्साध्वेतत् ।

* रयुक्तमिति ३ पु ।

† एष कारणात्मकेषु तेष्वपि समानवत्तो भूतभाव्याविशेषादिति १ पु ।

‡ उदीपादिति १ पु ।

॥ परिमाणानामिति ३ पु ।

** अनहप्रत्ययविषय-इति ३ पु ।

†† प्रत्ययविप्रतिपत्तिरित्येवेति ३ पु ।

§ कर्तेत्यमिति १ पु ।

¶ याज्ञवल्क्यादिभिः ३ पु ।

‡‡ निर्दिश्यते इति ३ पु ।

§§ अहंप्रत्ययविषये विप्रतिपत्तेरिति ३ पु ।

आत्मा च भोक्तुरित्यपर इति । येषामहमित्युल्लिख्यमानस्वेतने
भोक्ता च ब्रह्मेति कैश्चित्प्रतिपन्नस्तस्याहंप्रत्ययसिद्धौ भोक्तृत्वावभासः स
मिथ्यैवानिर्वचनीयानाद्याविद्याधिलक्षितः । परमार्थस्तस्य सर्वत्र ईश्वरो ऽहं-
प्रत्यये ऽनन्तभूतः प्रमाणान्तरानवसितः सोऽस्यात्मा स्वरूपम् । एवमसौ बृंहत्य-
थान्वयाद् * ब्रह्मशब्दामिधानीयतां लभते । इतरथा तद्रूपविकलस्य न निरङ्कुशं
बृहत्त्वमिति न † ब्रह्मशब्दामिधेयः स्यात् । एवं ब्रह्मो विप्रतिपन्नाः युक्तिवा-
क्यतदाभाससमाश्रयाः सन्त इत्युपसंहरति ।

अयमुक्तेन प्रकारेण केचित् किञ्चिद् ब्रह्मेति प्रतिपन्नाः । किमेवमेव मनो-
रथमात्रेण नेत्याह युक्तिं प्रमाणानां स्वविषयनिश्चयेनुराहिकां तर्कशब्दपर्यायां
वाक्यं च प्रतिवेदान्तं यथाबद्ब्रह्मस्यरूपप्रतिपादनपरमालोचयन्तः । आत्मा
च भोक्तुरिति ‡ युक्तिवाक्याभ्यामन्त्यं पक्षं निश्चितवन्तः सम्यग्दर्शिनः ।
इतरे तु युक्तय इवावभासन्त इति युक्त्याभासाः न परमार्थेता युक्तयः ताः समा-
श्रित्य वाक्यानीवावभासन्ते न तानि वाक्यान्वयतत्परत्वात् तानि वाक्याभा-
सानि परिगृह्य पदान्तरेण विप्रतिपन्नाः । युक्त्याभासत्वं लेखते दर्शितमेव देहादि-
व्यक्तिरिक्तात्मपक्षं दर्शयन्ति । इतरेषां च युक्त्याभाससिद्धत्वं स्वावसरे दर्श-
यिष्यामः । दर्शितं च लेखत उत्तरोत्तरपक्षग्रहणकारणप्रदर्शनेन । वाक्याभा-
सतां तु तत्र तत्राधिकरणे सिद्धान्तयिष्यन्तः प्रदर्शयिष्यामः । तथाऽविचार्य-
यत् किञ्चित्प्रतिपद्यमानो निश्चयेयसात् प्रतिहन्येता ॥ नयं चेयादिति । तत्रैव
स्थिते मुमुक्षुर्ब्रह्मज्ञानेन परं निश्चयेयसमाप्नुकामो ऽविचार्यैतच्छास्त्रमश्रुत्वा प्रव-
र्तमानो § ऽन्त्यपदादधीचीनं किञ्चित्पक्षं परिगृहीयात् तदा मोक्षस्य सम्यग्ज्ञा-
नफलत्वात्तस्य चातयाभावाद्निश्चयेयसात्प्रतिहन्येत मोक्षफलं न प्राप्नुयात्** इत्ये-
व प्रतिपद्येत । अन्धन्तमः प्रविशन्ति ये केचात्महनो जना इति श्रुतेः । अनात्म-
दर्शनेनात्मनो ऽस †† त्कल्पत्वापादनमात्महननम् । एवंरूपस्यात्महननस्य
कृतत्वात् अन्यथा ऽऽत्मनो हननासम्भवात् प्राणत्यागस्य प्रकृतानुपयोगादिति ।

* ब्रह्मशब्दामिधानीयतां लभते इति ३ पु. । † ब्रह्मशब्दामिधेयत्वं स्यादिति ३ पु. ।

‡ युक्तिवाक्याभ्यामिति नास्ति ३ पु. । § यत्किञ्चित्प्रतिपद्यमाने-इति १ पु. ।

॥ अन्ये सच्छेदिते कुत्रचिद्भवति, अन्ये चेयादिति ३ पु. ।

§ अत्यन्तपदादधीचीनं किञ्चित्पक्षमिति १ पु. । ** अन्ये वा प्रतिपद्येतेति ३ पु. ।

†† कल्पापादनमिति ३ पु. ।

तस्माद् ब्रह्मजिज्ञासोपन्यासमुखेन वेदान्तवाक्यामीमांसा तदविरोधि-
तर्कोपकरणा निश्चयेयसप्रयोजना प्रस्तूयत इति । ब्रह्मजिज्ञासोपन्यासध्यानेन
जिज्ञासापदेन * न्तर्णीतमीमांसा वेदान्तवाक्यानामारभ्यते । अथवा ब्रह्मज्ञाने
कर्तव्यतयोपदिष्टे तज्ज्ञानाय प्रवृत्तेभ्योऽर्थोद्देशे तत्प्रतिपादनं प्रतिज्ञातमिति
तदर्थे वेदान्तमीमांसारभ्यते । किंप्रयोगना किमुपकरणा चेति । उच्यते ।
तदविरोधितर्कोपकरणा निश्चयेयसप्रयोजना चेति । तैर्वेदान्तेरविरोधी तर्को
युक्तिरुपकरणमिति कर्तव्यता सहकारिकारणमिति यावत् । अथवा । तर्कोऽनु-
मानं वेदान्तेरविरुद्धम् तदर्थप्रतीतिरेव दृष्टवहेतुतयोपकरणमस्या इत्यर्थः ॥

॥ † इति पञ्चपादिकायां चतुर्थे अर्थकम् ॥

॥ इति प्रथमसूत्रं परिसमाप्तम् ॥

ब्रह्म जिज्ञासितव्यमित्युक्तमिति । ‡ ब्रह्मज्ञानकामेनेदं शास्त्रं श्रोत-
व्यमित्युक्तमित्यर्थः । यदेवेदमित्युक्तम् तदेव ब्रह्मणो लक्षणं प्रमाणं युक्तिः
साधनं प्रयोजनमिति सर्वे व्याख्येयत्वेन प्रतिज्ञातम् । तत्र स्वहृदपस्याभ्यर्हि-
त्वात्तत्प्रथमं निर्देष्टव्यं किंलक्षणं पुनस्ताद् ब्रह्मेत्यत आह भगवान् सूचकारः
जन्माद्यस्य यत इति । युक्तिरपि लक्षणनिर्णये ऽर्थात् सूचितैव । जन्मात्य-
तिरादिरस्येति तद्गुणसंविज्ञाने बहुव्रीहिरिति परिच्छेदः पदार्थः पद-
वियह इत्येतत् चित्तयमपि व्याख्यानाङ्गं सम्पादयति । तद्गुणसंविज्ञाने प्रयो-
जनमाह जन्मस्थितिभङ्गं समासार्थे इति । तृतीयलिङ्गनिर्देशा ऽत्संहृतिप्रधानं
समासार्थः । नन्वादिः पूर्वकालकोटिमतो भवति तदभावे प्रपञ्चस्य को नामा-
दिरित्याशङ्काह जन्मनश्चादित्वं श्रुतिनिर्देशापेक्षं वस्तुधृतापेक्षं चेति । यद-
नेन भूषेण लक्षितं ब्रह्म तत्स्वरूपकथनपरं वाक्यम् । तथातो जन्म निर्दिष्ट-
मिति तस्यादित्वं वस्तुस्वभावापेक्षमपि न हि वस्तु प्रलीय तिष्ठति स्थित्वा वा
जायते नापि जनिष्येव ॥ प्रलीयते क्षणिकत्वनिराकरणात् । अतो जनिष्य
स्थित्वा प्रलीयते एवमनादिरयं प्रपञ्चः । अस्त्येत्यादिभाष्येण पदभागस्ये-

* अन्तर्णीता मीमांसेति ३ पु० ।

† इति पञ्चपादिकायां ब्रह्मसूत्रं समाजनिषेतापदेयमिति ३ पु० ।

‡ ब्रह्म ज्ञानकामेनेति ३ पु० । ऽ संज्ञितप्रधानं धर्मजातं समासार्थं इति ३ पु० ।

॥ तद्वर्णनमिति २, ३ पु० ।

दमः प्रातिपदिकमात्रस्यार्थनिर्देशः । तथाहि । सर्वत्र सर्वनाम प्रक्रमादिकारणान्तरबलेन कतिपयाभिधेयपरम् तदभावे स्वमहिम्ना प्रमाणविषयमात्राभिधायकम् तेनाह प्रत्यक्षादिसन्निधापितस्य धर्मिण इदमा निर्देश इति । पृष्ठी जन्मादिधर्मसम्बन्धार्थेति सर्व एवेह सम्बन्धः सम्भवति न तद्विशेष आदरणीय इति कथयति । यत इति कारणनिर्देश इति । प्रकृतित्वनिबन्धना * हि पञ्चमी नान्यनिबन्धनेति दर्शयति ।

अस्य जगत इत्यादिना भाष्येण लक्षणस्य ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणं कथयितुमुपपन्नमते । द्विविधं हि लक्षणमुपलक्षणं विशेषलक्षणं च । तत्रेदं लक्षणं प्रपञ्चधर्मत्वात्पृथग्भूतमेव कारणमुपलक्षयति न विशेषणत्वेन अतः पृथक्स्वलक्षणकथनम् । † नामस्वरूपाभ्यां व्याकृतस्येति । कार्यप्रपञ्चं केचित्कथंचित्स्वप्रक्रियानुसारेण विभजन्ति तद्व्युदासाय प्रसिद्धार्थानुवादभ्रुतिबलेन द्वेराशयं कृत्वा ऽऽह नामरूपाभ्यामिति । इत्थंभावे तृतीया । व्याक्रियमाणं हि वस्तु ‡ मिधेयस्वरूपं स्वनामगर्भे विकल्पपूर्वमेव व्याक्रियत इति स्वसंबन्धमेतत् । अनेन कर्तृभोक्तृसंयुक्तस्येति । कर्तृत्वभोक्तृत्वमपि नामरूपात्मकत्वात्प्रपञ्चानुयायीति दर्शयति प्रतिनियतदेशकालनिमित्तक्रियाफलाश्रयस्येति प्रतिकर्मफलोपभोगे नियतो देशः स्वर्गफलस्य मेरुपृष्ठं यामादिकलस्य भूमण्डलम् । कालो ऽपि स्वर्गफलस्य देहपातादूर्ध्वं पुच्छफलस्य § बालभावात्रिमितमपि ॥ उत्तरायणादि ¶ मरणस्य । मनसा ऽप्यचिन्त्यरचनारूपस्येति । न स्रवौगृह्यी ** क्वचिद्बहिलौकसन्निवेशप्रकारमध्यात्मं च प्रतिनियतायेक्रियासमर्थवयवशिवाकालसन्निवेशं निरूपयितुमपि समर्थः किं पुनः†† विरचयितुम् । जन्मस्थितिभङ्गं यतः सर्वज्ञात्सर्वशक्तेः कारणाद् भवति तद् ब्रह्मेति वाक्यशेष इति साकाङ्क्षस्य सूत्रवाक्यस्याकाङ्क्षितपदपूरणमुपलक्षितब्रह्मस्वरूपं लक्षणं च दर्शयति ।

नन्वन्ये ऽपि परिणामादयो भावविकाराः सन्ति ते किमिति न संगृह्यन्त इत्याशङ्क्याह अन्येषामपीति । न क्वचिद्भूतुनो व्यवस्थाविशेषो

* द्विविधो नास्ति १, २ पु० ।

† अभिधेयरूपमिति ३ पु० ।

‡ अत्रोक्ति २ पु० नास्ति ।

** क्वचिदिति नास्ति ३ पु० ।

+ नामरूपाभ्यामिति ३ पु० ।

§ बालभावादूर्ध्वमिति ३ पु० ।

¶ मरणमिव ॥ त्रिष्यपि पुस्तकेष्यति ।

†† किं पुनर्विचारयितुमिति १ पु० ।

विनाशरहितो नाप्यनिर्धूतबन्धनो ऽस्थितस्वभावस्य विनाशः । अतस्त्रि-
ष्वेवान्तर्भावान्न पृथगुपन्यासस्तेषाम् । ननु * बह्व्वायविकारा इति नेरुताः
तेषां ग्रहणे ऽन्तर्भावोक्तिप्रयासो ऽपि परिकृतः स्यादित्याशङ्क्याह यास्कपरिप-
ठितानां तु जायते ऽस्ती† त्यादि । पृथिव्याग्नेयः सु अगदधनाहूपस्थितेषु
तन्मयानां भावानां सम्भाव्यन्ते ततस्तद्ग्रहणे तेषामेव ब्रह्मत्वेन लक्षित-
त्वाशङ्का स्यात् न च तदुक्तम् । अतः सूचार्थवत्त्वाय श्रुतिनिर्दिष्टा शब्दा-
न्यादयो गृह्यन्ते तदर्थनिर्णयार्थत्वात्सूत्राणाम् । अतो यदवष्टम्भो विश्वो
विवर्तते प्रपञ्चः तदेव मूलकारणं ब्रह्मेति सूचार्थः ।

ननु श्रुतिनिर्दिष्टग्रहणे सूचमर्थशून्यं स्यात् । न ह्यौषो पृथिवीं जायमानां
पश्यामः नाऽप्येव तेजः कथं सिद्धयल्लक्षणत्वेनोपादीयत इति । उच्यते । तेज-
सस्तापदरणिर्निर्मयनादिषु दृश्यते जन्मे इन्धनक्षये विनाशः । अपामपि चन्द्र-
कान्तादिषु जन्म क्रमेण च शेषः । पृथिव्या अप्यवयवसंयोगविभागद्वय-
नात् तन्निमित्तैः जन्मविनाशावनुमीयेते दृश्येते चाद्याप्यवयवसंयोगविभा-
गकृतौ पृथिव्येकदेशस्य जन्मविनाशो । वाय्वाकाशकालदिशामपि यावद्विकारं
तु विभागो लोकषडिति ब्रह्ममाणेन न्यायेन ह्येव जन्मविनाशो । न यथो-
क्तविशेषणस्येत्यादिना भाष्येण युक्तिरपि ब्रह्मस्वरूपनिर्णययानेनेव सूत्रेण
तन्नेष्टावृत्त्या वा जन्माद्यस्य यतः सम्भवति इति सूचितेति दर्शयति ।
अस्य जगतो नामरूपाभ्यां व्याकृतस्येत्याद्यभिहितविशेषणचतुष्टयस्य यथो-
क्तविशेषणमीश्वरं मुक्षेति सर्वज्ञं सर्वशक्तिं विहाय नान्यतः परपरिकल्पित-
त्प्रधानादचेतनाच्चेतनादपि परिच्छिन्नज्ञानक्रियाशक्तेः संसारिणो हिरण्यगर्भा-
हुत्पत्त्यादि सम्भायितुमपि शक्यम् । अचेतनातापदचेतनात्वादेवानुपपन्नम् ।
चेतनादपि परिच्छिन्नज्ञानक्रियाशक्तित्वात् । अभावात्युनर्नोचेतनत्वादेव
केबलादनुपपत्तिरपि तु निरुपाध्यत्वादतीतकल्पसंस्काराभावात् पूर्वकल्प-
ककूपो वर्तमानो ऽपि कल्प इति प्रमाणाभावात् सर्वं शब्द व्यवहारो यादृ-
च्छिक इति न क्वचित्कश्चिन्नियमो ऽभिविध्यत् । न च स्वभावतः विशिष्ट-
देशकालनिमित्तोपादानादिति । स्वभावो नामान्यानपेक्षः तेनापेक्षेयानुपपन्ना

* बह्व्वायविकारा नेरुता इति १ पु., बह्व्वायविकारास्तेरुता इति तु करिषत् ।

† जगदीनामितेति वक्ष्यते ।

‡ कश्चिदिति नास्ति १ पु. ।

कुतो नियमसम्भवः । अतो युक्त्या ऽपि घस्त्वन्तरस्य कारणत्वसम्भावना-
निराकरणेन पारिषेध्यात्पूर्वोक्तविशेषण ईश्वर एव कारणमिति सिद्धम् ।

एतदेवानुमानमिति । येयं युक्तिरभिहिता यथोक्तविशेषणमीश्वरं
सुक्ता नान्यतो जगतो जन्मादि सम्भवतीति एतदेव स्वतन्त्रमनुमानमीश्वर-
सिद्धौ सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वसिद्धौ च तस्य प्रमाणं किं वेदवाक्यैरितीश्वरकार-
णिनः कणादप्रभृतयो मन्यन्ते जन्मादिसूचलक्षितान्यपि वाक्यानि यतो वा
इमानि भूतानि जायन्त इत्यादीनि परार्थानुमानवाक्यसमानि दृश्यन्त इति
चदन्तः । नन्विहापि तदेवोपन्यस्तमिति । यथा धूमविशेषस्यागुहसम्भवत्वं
तथा प्रपञ्चसन्निवेशविशेषस्य सर्वज्ञत्वादिगुणकारणत्वमिति । न वेदान्तवा-
क्यार्थयथानार्थत्वात् सूत्राणामिति । सत्यम् तदेवोपन्यस्तमुपकरणत्वेन न तत्र
तात्पर्यं तात्पर्यन्तु वेद*वाक्ययथने तदेव प्रपञ्चयति वेदान्तवाक्यानीति ।
समन्वयसूचप्रमुखोपातेः शब्दशक्त्यनुसारिभिर्न्यायैर्वाक्यानां ब्रह्मणि तात्प-
र्याध्यवसाननिवृत्ता ब्रह्मावगतिर्नानुमानादिप्रमाणान्तरनिवृत्ता । सत्सु तु वेदा-
न्तवाक्येषु तद्विरोधानुमानमपि भवन्न निवार्यते श्रुत्येव सहायत्वेन तर्कस्या-
प्यभ्युपेयत्वात् । तथाहि । श्रोतव्यो मन्तव्य इति श्रुत्या यथा श्रवणं ब्रह्माव-
गतिहेतुरनूद्यते तथा मननस्यापि सिद्धवदनूद्यमानत्वात् । तथा ऽपरा श्रुतिः
परिहृता मेधावीत्यादिराचार्यवान् पुरुषो वेदेति पुरुषबुद्धिसाहाय्यमात्मनो
दर्शयति यदाचार्येण श्रुत्यनुसारिणा स्फटिकादिनिदर्शनेन शिष्येभ्यः प्रत्ययदा-
र्यापादनं तदा ऽऽचार्यवान् पुरुषो वेदेत्यनूद्यते । न धर्मजिज्ञासायामिवेत्या-
दिना । युक्तिसाहाय्यापेक्षया कारणमाह श्रुत्यादय इति । श्रुतिः पदान्तर-
निरपेक्षः शब्दः । आदिशब्देन लिङ्गवाक्यादयः शब्दप्रकारा गृह्यन्ते ।

न त श्व ब्रह्मणि प्रमाणं किन्त्वनुभवादयो ऽपि । तत्र हेतुमाह अनु-
भवावसानत्वाद् ॥ भूतवस्तुविषयत्वाच्च ब्रह्मज्ञानस्योति । सिद्धे वस्तुनि सम्भ-
वत्यनुभवस्तदवसाना आकाङ्क्षानिवृत्तिर्यतः । ननु धर्मजिज्ञासायां विना ज्य-
नुभवेन शब्दशक्त्यनुसरणमात्रेणैव निराकाङ्क्षं फलपर्यन्तं ज्ञानं भवति न तर्क-
गन्धमप्यपेक्षते तथेहापि स्यात् प्रमाणात्वाविशेषाद्वेदान्तवाक्यानामित्याशङ्क्य

* वेदान्तवाक्येति ३ पु. ।

† अपिकारिण्यः ३ पु. ।

‡ न्यायेति नास्ति १ पु. ।

§ स्वरूपवन्ति ३ पु. ।

विशेषमाह कर्तव्ये हि विषये इत्यादिना । ब्रह्मज्ञानमपि वस्तुतन्त्रमेव भूतवस्तुविषयत्वादित्यन्तेन भाष्येण । कथम् । कर्तव्यं हि कर्तव्यत्वादेवासिद्धस्वभावं नानुभवितुं * शक्यमिति न तदाकाङ्क्षा । इह तु सिद्धस्य साक्षाद्रूपेण विपर्ययगृहीतस्य † सम्मग्नज्ञानेन साक्षात्करणमन्तरेण न मिथ्याज्ञानादयनिवृत्तिः । द्विवन्द्यादिषु तथादर्शनात् । नहि कर्तव्यसिद्धार्थनिष्ठयोः प्रमाणत्वसाम्यादवबोधनप्रकारेऽपि साम्यम् । यदि स्यात् ‡ पुरुषेच्छावशनिष्पाद्यत्वमपि स्यात् । ततो विधिप्रतिषेधविकल्पसमुच्चयोत्सर्गापवादबाधाभ्युच्चयव्यवस्थितविकल्पादयो ऽपि प्रसज्येरन् । न च वस्तुनि युक्तमेतत् निःस्वभावत्वप्रसङ्गात् । तथा चैकस्मिन् वस्तुनि स्याशुः पुरुषो वेति विकल्पो न § वैकल्पिकद्रव्यत्यागज्ञानवत्सम्यग्ज्ञानं भवति स्याशुरेवेति निश्चितैकार्थतापरमार्थं यतो वस्तुस्वभावपरतन्त्रं सिद्धवस्तुज्ञानं न ज्ञानपरतन्त्रं वस्तु यदि स्यात् शुक्तिरजतमपि तथा स्यात्कर्तव्यज्ञानं पुनर्बैपरीत्ये ऽपि सम्मग्नैव योषा वाव गौतम अग्निरित्यादिषु दर्शनात् । तथैवं सति ब्रह्मज्ञानमपि वस्तुतन्त्रमेव भूतवस्तुविषयत्वात् । अतो युक्तो युक्ते ॥ रनुप्रवेशः अनुभवापेक्षा च नेतरच ।

¶ अपरः परिचोदयति ननु भूतवस्तुविषयत्व इत्यादिना । अयमभिप्रायः । भूतत्वाद्युक्तेरपि चेदनुप्रवेशस्तथा सति किं वेदवाक्यैर्विचारितैः यथाहुरीश्वरकारिणस्तथा भवतु पूर्वसूत्रेण प्रतिज्ञानिर्देशो ऽनेन च ** द्वैत्वमिधानमित्युत्तरमाह नेन्द्रियादिविषयत्वे सम्बन्धाग्रहणादित्यादिना । इन्द्रियाणि प्रपञ्चमात्रं गृह्णन्ति न तत्कारणम् । यदि तदग्रहणमपि स्यान्नानुमानोपन्यासेन कृत्यमस्ति । सामान्यतोदृष्टमपि न प्रमाणमतीन्द्रिये ब्रह्मण्यत उपसंहरति तस्माज्जन्मादिमूत्रं नानुमानोपन्यासाद्यै †† किं तर्हि वेदवाक्यप्रदर्शनार्थमिति युक्तिमपि तदुपकरणान्तर्धानुभवप्रयोजनां ‡‡ सूचयतीत्युक्तम् ।

* शक्यत इति ३ पु. ।

† पुरुषेच्छावशादिति ३ पु. ।

‡ वैकल्पिकद्रव्यजन्माद्युपलक्षितं इति ३ पु. ।

§ वैकल्पिकद्रव्यजन्माद्युपलक्षितं इति ३ पु. ।

॥ अपिग्रन्थोपपत्तिः ३ पु. ।

** तत्तुल्यामिधानमिति ३ पु. ।

†† सूचयतीति ३ पु. ।

† अविमो न प्रवर्तते ३ पु. ।

‡ अपर इति ३ पु. ।

‡‡ इति ३ पु. पाठो भाष्येनोपपन्नः ।

नन्वेवं सति कथं शुक्तिरब्रह्मदिष्यते * सती तद्विषयाणां वाक्यानामु-
पकरणं भवति । उच्यते । ब्रह्मपरेषु वाक्येषु मृदादिदृष्टान्तेर्मुक्तय उपन्यम्यन्ते
ताश्च विधिप्रतिषेधवाक्ययोः प्रवर्तकत्वनिवर्तकत्वाकाङ्क्षितस्तुतिनिन्दार्थवाद-
वत् स्वरूप † वाक्यस्य फलपर्यन्तापेक्षितसम्भावनार्थवादतां प्रतिपद्यमानाम् ‡
‡ श्रुतिसाहाय्ये वर्तन्त इत्युच्यते । किं पुनस्त § द्वेष्टवाक्यं सूत्रेणैह लिलक्ष-
यिषितमिति । ॥ सर्वस्मितेव वेदान्तवाक्ये ब्रह्मपदस्याप्रसिद्धत्वाच्च स्वार्थं विभे-
द्यत्वेन विशेषणत्वेन वा वाक्यार्थं समर्पयितुमलमित्याक्षिपति येषां वेदान्त-
वाक्यानां येन संनिवेशक्रमेण ब्रह्मप्रतिपादने समन्वयः स्वाध्यायपाठे स्थितस्त-
त्त्वज्ञानार्थं सूचद्वयमिति तथैवादाहरणमाह. भृगुर्वै वारुणिरिति । अथ रश्मिदायात-
न्यायेन प्रथमसूत्रस्योदाहरणं यतो वा इमानि भूतानीति जन्मादिसूत्रस्य कथम् ।
पूर्वाक्तेन न्यायेन पृथिव्यादीनां जन्मादिदर्शनात्कारणं सकृद्वनानात्ययोर-
न्यतराद्यगमे प्रमाणाभावाद् बुद्धिमत्कारणपूर्वं ¶ तामात्रे प्रतिपन्ने यतो वा
इमानीति कारणस्येकघटननिर्देशात्तदर्थमात्रस्यैव विधित्सितत्वादर्थान्तर्यघटं
सर्वशक्तिं जगत्कारणमिति कारणविशेषेण वाक्यादवगम्यते । पुनस्तद्विजिज्ञास-
स्वेत्यनूद्य तद् ब्रह्मेति तत्र ब्रह्मशब्दप्रयोगाद् ** बृहत्परोन्ययेन सर्वतो-
ऽनवच्छिन्नस्थमात्रं जगत्कारणं ब्रह्मपदस्यार्थं इति गम्यते । †† तस्य च निर्णये
वाक्यमप्यानन्दाद्वयेव खल्विति असिद्धावद्योतकेन हिरण्येन संयुक्तमानन्द-
वद्योताकमुपपद्यते । अनानन्दात्मके हि जगत्कारणे ब्रह्मशब्द ‡ प्रयोगो न
युज्यते । न हि तस्योपलक्षणीये विषये स्वार्थप्रक्षेपेण दृष्टिः समञ्जसा । तस्माद्
ब्रह्मपरे वाक्ये जन्मादिधर्मजातस्योपलक्षणत्वाद् ब्रह्मस्यस्यर्थाभावात्सर्वज्ञं
सर्वशक्तिं §§ समन्वितं परमानन्दं ब्रह्मेति जन्मादिसूत्रेण ब्रह्मस्वरूपं लक्षित-
मिति सिद्धम् ॥

॥ ॥ इति पञ्चपादिकायां पञ्चमं तर्कम्
द्वितीयमूत्रञ्च समाप्तम् ॥

- * सतीति नास्ति ३ पु. १   † वाक्यापारि कथपर्यन्तते । वेतितेति ३ पु. १
‡ दुर्तोः नास्ति ३ पु. १   § वेदान्त लक्षमिति ३ पु. १
॥ भाष्यमिति अनाधिकं ३ पु. १   ¶ तत्रैव नास्ति ३ पु. १   ** दक्षत्वमेति १, ३ पु. १
†† ततोऽप्य निर्देशाव्यमानन्दादि खल्विति सिद्धमेति ३ पु. १   §§ सर्वशक्तिमिति नास्ति ३ पु. १
‡‡ प्रयोगस्तत्र न युज्यत इति ३ पु. १
॥ इति पञ्चपादिकायां पञ्चमं तर्कम् इति द्वितीयां सूत्रमिति ३ पु. १

शास्त्रयोनित्वात् । अयमपरः प्रपञ्चकारणस्य ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वे हेतुः । अनेकनानाविधविषयविद्यास्यानोपबृंहितस्य वेदाख्यस्यापि शास्त्रस्य प्रपञ्चान्तःपातित्वात्तत् एव जन्म । न च तेनाविषयीकृतस्य सद्भावे प्रमाणमस्ति । अतः सर्वविषयत्वात्सर्वज्ञं तत् । कल्पम् प्रत्ययप्रयोगो भाष्ये बोद्धृत्वाभावादीपदऽपरिसमाप्ता । ततश्च कारणं तद्विषयादप्यधिकतरग्रहणसमर्थं गम्यते । दृश्यते ह्यद्यापि शास्त्रकाराणां तथाभावः ।

नन्वेवं सति बुद्धिपूर्वत्वात्सापेक्षं स्यात् । न स्यात् ब्रह्मवदऽनादित्वात् । कूटस्थनित्यत्वाच्च कथं पुनस्ततो जन्म । तत्परतन्त्रत्वाद्ब्रह्मसर्पवत् । तथा च श्रुतिः निश्चसितमेतदिति । यथा ऽपेक्षारहितेय लोके * निश्वासप्रवृत्तिस्तथा ऽस्यापीति † सापेक्षता दोषः ।

नन्वेवं सति कथं सर्वज्ञता । तस्यैव सामशक्तिविवर्तनात्मकत्वात् । नाम ‡ विकल्पप्रपञ्चस्य रूपप्रपञ्चस्यापि तदाश्रित्य विवर्तनातज्जन्मता नासतः प्रादुर्भावात् ॥

॥ इति पञ्चपादिकायां षष्ठं वर्णकम् ॥

अथवा यथोक्तमृषेदादीत्यादिना सूचस्य प्रमाणप्रतिज्ञामर्थान्तरमाह अपेक्षितत्वात् । कथं पुनरेकस्य सूचस्यार्थद्वयम् । सूचत्यादेव । तथा च पौराणिकाः अल्पाक्षरमसंदिग्धं सारवद्विषयतोमुखम् । अस्तोभ्रमनवद्य च सूचं सूचयितो विदुरिति । विषयतोमुखमिति नानार्थतामाह । अतोऽलङ्कारशय सूचणां यदनेकार्थता नाम ।

अनु पूर्वसूत्रे शास्त्रमुदाहरता ब्रह्मायगमे शास्त्रं प्रमाणं प्रतिज्ञातमेव । सत्यमेतत्सूचबलेन तदादुहृतम् । अन्यथा § सूत्रे शास्त्रोपादानाभावादानुमानाशङ्कायां यतः सर्वज्ञात्सर्वज्ञतेः कारणं ॥ ज्ञयतो जन्मादि भवति तद् ब्रह्मेति वाक्यशेष इत्यस्यो ¶ पस्कारस्याप्रमाणत्वप्रसङ्गः । प्रतिप्रपञ्चं पृथक्कारणजन्यताया अपि सम्भवात्सर्वज्ञत्व ** सर्वशक्तित्वासिद्धेर्लोके च

* निरयामस्य षट्तिरिति ३ पु. ।

† इति षष्ठः पादोक्तमिति १, २ पु. ।

‡ अपतेः नास्ति ३ पु. ।

† विवर्त्येति नास्ति ३ पु. ।

§ पूर्वसूत्रे इति २ पु. ।

¶ उपकारेति ३ पु. ।

** सर्वज्ञेति पुनर्नास्ति ३ पु. ।

अगत्कारणे ब्रह्मशब्दप्रयोगादर्शनात् । अतो जन्मादास्य यतः शास्त्रप्रमाण-
कमित्येतावदिदं सूत्रं सदऽसंदिग्धमनुमानशङ्कानिवृत्तेः पृथक्करणं * प्रपञ्चा-
न्तःशान्तिनः शास्त्रस्यापि हेतुत्वेन सर्वज्ञत्वं सुसम्पादमिति व्याख्यानान्त-
रेण † कथयितुम् ॥

॥ इति पञ्चपादिकायां सप्तमं वर्णकम्

तृतीयसूत्रञ्च परिसमाप्तम् ॥

कथं पुनर्ब्रह्मणः शास्त्र ‡ प्रमाणकत्वमुच्यते यावता ऽऽज्ञायस्य
क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शनामिति क्रियापरत्वं शास्त्रस्य प्रदर्शितम् । अतो
वेदान्तानामानर्थक्यमक्रियार्थत्वात् । यद्यपि प्रदर्शितानि धाक्यानि सर्वज्ञत्वा-
दिगुणकं ब्रह्म अगत्कारणे प्रतिपादयन्ति तथापि तत्र परिनिष्ठिते वस्तुनि
प्रत्यक्षादीनामपि प्रवृत्तिसम्भवात्तैरऽसंवादे न प्रामाण्यं प्रतिलभन्ते ।

अन्वयपौरोयेयत्वात्तज्जन्यं स्वार्थपरिच्छेदे ऽनर्थक्यं कथमप्रमाणम् ।
सत्यम् । तथापि यथा चाक्षुषं § स्वर्गमगोचरविषयनिष्ठोन्नतज्ञानं तेनासंवा-
दादप्रमाणम् तथेहापि स्यात् । किंच । पुरुषार्थशून्यत्वादप्यप्रामाण्यम् । पुरुषार्थो
हि नाम सुखावाप्तिर्दुःखपरिहारश्च । तौ सिद्धत्वाद्दानोपादानविययो न
सिद्धवस्तुस्य ऽक्रियाशेषे सम्भवतः । ततो न क्वचिद्वेदधाक्यानां द्विधिस्वर्ग-
मन्तरेणार्थवत्ता दृष्टोपपन्ना वा । किंच । प्रत्यक्षाद्यवियये न शब्दमात्रस्य
प्रामाण्यम् शास्त्रस्यैव स्वभावेन यदनवगतार्थोबोधकत्वम् । शब्दमात्रस्य पुनः
प्रमाणान्तरगृहीतार्थप्रकाशने एव सामर्थ्यं दृष्टुम् नानवगतार्थप्रकाशने । त-
स्मादनर्थका वेदान्ता न तेषां ब्रह्मणि प्रामाण्यम् । इत्येत एव वेदायरा वेदान्ता
इति केषांचिदुद्धारः । अत्युनर्भाष्यकारेण कर्तुं ॥ देवता ¶ स्वहृयप्रकाश-
नेन क्रियाविधिषेपत्वं वेदान्तानां प्रकरणान्तरमयादनभ्युपगम्य स्ववाक्यगतो-
पासनाकर्मपरत्वमुक्तम् । तदयुक्तम् । उपासनावि ** विधिषेपत्वेऽपि संवादा-
भावाज्जगत्कारणे न सर्वज्ञत्वादिसिद्धिः । †† सत्यम् अनुमानतो ऽनिर्दिष्टविशेषे

* भृगुव्याख्याधिका ३ पु. १

† प्रमाणात्वमिति ३ पु. १

‡ वेदप्रति २, ३ पु. नालि ।

**** विधीति ३, ३ नाधि ।

† कथयितुमिति ३ पु. १

‡ स्वर्गमगोचरमिति ३ पु. १

¶ मरुपादीति ३ पु. १

†† यतःशब्दात्त्राधिका १ पु. १

तस्मिन्नवगते समारोपितेर्धर्मरूपासनानियोगः सेत्स्यति । एवं चाध्ययनविधि-
याहितानां वेदान्तानामेकान्ततो नानर्थक्यं * भविष्यतीत्यभिप्रायः ।

तनु समन्वयात् । तद् ब्रह्म सर्वज्ञत्वादिगुणकं वेदान्तशास्त्रात्प्रतीयत
इति प्रतिजानीते हेतुं चाचष्टे समन्वयादिति । तत्र तात्पर्येण वेदान्तवा-
क्यानां समन्वयादित्यर्थः । सम्यगन्वयः समन्वयः । अथ केयं सम्यक्ता
ऽन्वयस्य । पदानां परस्परानवच्छिन्नार्थानामनन्याकाङ्क्षाणामव्यातिरिक्तैकरस-
प्रातिपदिकाभिधेयान्वयः । सोऽयमित्यादिपाशस्यपदानामिव प्रकृष्टप्रकाशश-
ब्दयोरिव चन्द्रपदाभिधेयार्थक्यनेन । तथाच व्यक्तियिशेषः कश्चिच्चन्द्र-
प्रातिपदिकाभिधेयः केनचित् पृष्टो ऽस्मिञ् व्यातिर्मण्डले कश्चन्द्रे नामेति
तस्य प्रतिषेधनम् प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इति । ‡ तदेवं प्रतिषेधनं भवति यदि
यथा चन्द्रपदेनोक्तम् तथा ऽऽभ्यामपि पदाभ्यामुच्येत । एवं च सति नीलोत्प-
लवदऽयुतसिद्धपरस्परार्थव्यतिरेकविशेषणविशेष्यभावेनाप्यन्वयो दुर्लभः कुतः
पृथक्सिद्धः क्रियाकारकलक्षणः सम्यन्धः । तथाविधः न्युदाहरति सदेव §
सौम्येदमय इत्यादीनि ॥

ननु जन्मादिसूत्रोदाहरणेष्वेव प्रामाण्यं दर्शनीयम् किमुदाहरणान्तरेण ।
वाक्यम् अस्त्यथाभिप्राये भाष्यकारस्य । तत्र ब्रह्मणो लक्षणं यत्कथमिति तटस्थ-
स्यैव ब्रह्मणो निरूपकाणि वाक्यान्युदाहृतानि । इह तु तत्त्वमसीति जीवस्य
ब्रह्मात्मतावगतिपर्यन्तानि वेदान्तवाक्यानि न तटस्थमेव जगत्कारणं प्रति-
पाद्य पर्यवस्यन्तीत्यतस्तथाभूतान्येव वाक्यान्युदाहृतानि सदेव सौम्येद-
मय आसीदित्येवमादीनि । यत्पुनः सिद्धे वस्तुनि प्रत्यक्षादिसम्भवात्तद-
भावे मिथ्यात्वाशङ्कायामप्रामाण्यमिति । तदूपायभाष्यचन्द्रयोगोचर इति प्रत्यु-
क्तम् । ननु इन्द्रियागोचरत्वादेव प्रत्यक्षाद्यविषयत्वात् शब्दमात्रस्य तत्र
प्रामाण्यमित्युक्तम् । उच्यते । यद्यपि शब्दमात्रस्य प्रत्यक्षादिविषय एव प्रयोगो
दृष्टः । व्युत्पत्ता तु कथं व्युत्पद्यते इति वाच्यम् । श्रोतृव्यवहारो हि मूलं
वाक्यानां व्युत्पत्तेः । स च श्रोतृज्ञानान्तरानिमित्तापरिशुद्धः शब्दसामर्थ्यात्-

* भविष्यति क्लृप्तं च तत्र राजसत्त्वसाक्षानामिवार्थवादसमर्थितं भविष्यतीत्यभिप्राय
इति ३ पु. ।

† तदेवं तथेति ३ पु. । ‡ तदेवं हीति ३ पु. । § सौम्येदमस्यादीनेति ३ पु. ।

गमहेतुः । अतो न प्रतिषतुर्ज्ञानान्तरा* सिद्धयर्थबोधकत्वं सामर्थ्याद्यगमकाले
ऽवगतम् । तेनानवगम्येव तद्विषयं ज्ञानं सामर्थ्यावगमः यथावगमं च विज्ञा-
नोत्पत्तिः । यदा पुनर्व्युत्पन्नः स स्वयं† प्रयुज्यते‡ परप्रतिषतये तदा ज्ञानान्त-
रसन्निधापितं स्वसादिकं विषयान् सामर्थ्याद्यगमकाले ऽपि तयोः सतां प्रति-
पद्यते केवलं न ज्ञानोत्पत्तौ तयोः‡रूपयोगम् । तस्मान्न शब्दस्य प्रमाणान्त-
रगृहीतार्थप्रकाशने सामर्थ्यं व्युत्पत्तिः॥ काले ऽवगतम् किन्तु चक्षुरादिवदन्य-
॥ निरपेक्षो यथावगत**सामर्थ्यं च शब्दो विज्ञानं जनयति । तस्मान्न प्रमेयस्य
प्रत्यक्षादिविषयत्वं शब्दस्य विज्ञानजननं तदप्युच्यते । अपि च । अपौरुषेये शब्दे
चक्षुषेव †† विज्ञानोत्पत्तावनपेक्षे कथमप्रामाण्यमाशङ्क्येत ।

ननु तमाशङ्काकारणं ‡† स्पर्शनगोचरचिबन्निस्त्रोक्तविषयस्य चाक्षुषस्य
प्रत्ययस्य तत्संवादाभावाः §§ दप्रमाणत्वम् । न तत्साधूक्तम् । अदुष्टकरणात्वा-
दस्य तस्य च तदभावात् । तथाहि । शब्दस्तावदपौरुषयत्वाददुष्टः । प्रमेयस्य ||
पुनर्ज्ञानहेतुत्वे न प्रमाणमस्ति शब्दस्येव तदेकनिवृत्त्येव तन्नियमात् । चिबस्य
¶ चाक्षुषज्ञाने सामर्थ्यन्तःपातिनः श्यामादिरेखासन्निवेशविशेषो दोषः ।
तदभावे तिमिराभाव इव सम्यग्दर्शनेनोत्पत्तेः । अतः प्रवर्तमानमपि प्रमाणं
संघादकमेवेति नाप्रामाण्यमावहति । न च संघादलक्षणं प्रामाण्यम् अपि तु
बोधलक्षणमिति प्रमाणाविदां स्थितिः । अतो यथेव विधिवाक्यानां स्वार्थभावे
प्रामाण्यम् एवं स्वरूपवाक्यानामपि । अनवगतार्थपरिच्छेद ॥॥ सामान्यात् ।

ननु विधिवाक्यानामेव प्रामाण्यं युक्तम् । क्रियार्थत्वादान्नायस्य । न
इतरेतराश्रयत्वात् । विधिवाक्यानामेव हि प्रामाण्ये सिद्धे क्रियार्थत्वमान्नायस्य
सिध्येत् क्रियार्थत्वे च सिद्धे तेषामेव प्रामाण्यमितीतरेतरा**अयत्वं स्यात् न
ह्येकमप्यन्यतः सिद्धम् । अतो यदवगमयत्याश्चायस्तदर्थः सः । तस्माद्यथाकां-
शमेवगमयंस्तदर्थः शब्दमेकात्म्यमप्यवगमयंस्तदर्थो भवितुमर्हति । प्रतीतिकृ-

* सिद्धयर्थबोधेति ३ पु. । † परस्मैपदं ३ पु. । ‡ परस्य पतेति ३ पु. ।

§ उपपत्तिः-इति ३ पु. । || कालावधत्तामिति ३ पु. । ¶ निरपेक्षमिति २, ३ पु. ।

** सामर्थ्यवहेति ३ पु. । †† विज्ञानहेतुत्वमिति २, ३ पु. । ‡† स्पर्शनगोचरमिति ३ पु. ।

§§ अप्रामाण्यमिति ३ पु. । || अविमो नञ्जसि ३ पु. ।

¶॥ आशङ्क्यः स्यादिति ३ पु. ।

तत्त्वात्प्रामाण्यस्य । प्रतीतिस्तु कार्यैकात्म्ययोस्तुल्या । प्रत्यक्षादिष्वऽप्येतदेव
प्रमाणवृत्तम् यदनवगतमवगम्यते ।

आह । युक्तं प्रत्यक्षादीनां तावत् प्रामाण्यमपेक्षान्तराभावात् । आम्ना-
यस्य त्यध्ययनविधिनापादापितस्य न * पुनः पुरुषार्थमप्राप्य पर्यवसानं
लभ्यते विधानानर्थक्यप्रसङ्गात् । † तस्मादेकात्म्यवाक्यानां स्वार्थमात्रनिष्ठता न
युक्ता । उच्यते । पुरुषो ह्येतावदपेक्षते चण्डं मे स्यादनिष्टं मे मा भूदिति न
त्वित्यमन्यथा वेति । न चास्य स्वयमीष्टे । द्विविधं चेष्टं प्रेक्षति । किञ्चि-
त्प्राप्यं यथा गमादि । किञ्चित्प्राप्तमपि ‡ भ्रान्त्या यथा हस्तागतमेष विम्बु-
तमुवर्णोदि । अनिष्टमपि द्विविधं परिनिहीर्यते किञ्चित्परिह्रायं यथा गर्तादि ।
किञ्चित्परिहृतमपि भ्रान्त्या यथा रज्ज्वादि सर्पादिवुद्धिगृहीतम् । तत्र प्राप्यप-
रिह्राययोः साधनज्ञानायतत्त्वात्पुरुषार्थस्य विधिप्रतिषेधावर्थवन्तौ । इतरयोऽ-
स्तावद् भ्रान्तिमात्रव्यवहितत्वात् तदपनयदन्यत् पुरुषार्थत्वेनापेक्षते ॥
तदपनयस्य तत्त्वज्ञानादुपति नान्यथा । यद्यपि लभ्यमानं पुरुषार्थमनुमन्यत
यस्य पुरुषः सुतरां चाभिनन्दति । साधनायतो ह्यायासाद्भ्येत ज्ञानायमे
त्वायासोपि परिह्रियते । तेनानेकानर्थक्यलुपितमिवात्मानं मन्यमानस्य
भ्रान्तस्य सर्वानर्थशून्यात्मतत्त्वप्रतिपादनादेव पुरुषार्थसिद्धेरैकात्म्यवाक्यानां
स्वार्थमात्रनिष्ठत्वे ऽपि न विधानयेश्यप्रसङ्गः । तस्मात्सिद्धं ब्रह्मणः
शास्त्र १ प्रामाण्यत्वम् ।

॥ ** इति पञ्चपादिकायामष्टमं वर्षिकम् ॥

अत्रापरे प्रत्यवतिष्ठन्ते । यद्यपि शास्त्रेण प्रमीयते ब्रह्म । तथा-
ऽपि विधिसंस्पर्शेना न तद्रहितेन । कस्मादेवम् । अन्यथा शब्दप्रयोगानुप-
पत्तेः । पुरुषेच्छासमुत्थापितो हि शब्दप्रयोगः । सा चेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारवि-
षया । न च प्रारम्भ्येणापि सुखदुःखे विहायेष्टानिष्टे सम्भवतः । न च विस्मृ-
तमुवर्णोरोपितसर्परशनाप्रतिपत्ताविव तदनन्तरं शास्त्रादपि ब्रह्मात्मप्रतिपत्तो
मुखावाप्तिदुःखपरिहारश्च दृश्यते । पूर्ववदेव संसारित्वोपलब्धेः । प्रतीत्यु-

* पुनरिति नास्ति ३ पु. ।

† यथा भ्रान्त्येति ३ पु. ।

‡ तदपनयनमिति ३ पु. ।

** इति शेषपञ्चपादाकार्यविरचितायां पञ्चपादिकायामष्टमं वर्षिकमिति ३ पु. ।

† तत्तदेकात्म्येति प्रायः पाठः ।

‡ इतरयोस्तु भ्रान्त्येति २, ३ पु.

॥ प्रमाणकत्वमिति ३ पु. ।

तरकालं च ध्यानापदेशात् । तस्मात्सन्तु नाम लोके विधिरहितान्यपि पुरुषार्थ-
पर्यन्तानि वाक्यानि । वेदे तु न तद्वहितानां तत्पर्यन्तता । तस्माद्यद्यपि
जिज्ञास्यवेलक्षणं धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः सिद्धसाध्यविषयत्वेन । तथापि सोऽन्वे-
ष्टव्यः स विविज्ञासितव्य इत्यादि * विधिषु कोऽसावात्मेत्याकाङ्क्षायां सर्व-
थं ब्रह्मस्वरूपपरः पदसमन्वयस्तत्समर्पकत्वेनोपयुक्तः न स्वतन्त्रमेव ब्रह्म
प्रतिपादयितुमलम् । अतो विधीयमानज्ञानकर्मकारकत्वेनैव ब्रह्म प्रतिपा-
द्यत इति । यः पुनः तस्मात्प्रतिपत्तिविधिविषयतयैव शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्मा-
भ्युपगन्तव्यमिति भाष्ये पूर्वपक्षोपसंहारः तत्र प्रतिपत्तिशब्दः सर्वं गद्य मनो-
व्यापारः प्रमाणात्मक इतरो वा ब्रह्मसंस्पर्शत्वेन विधेयः कैश्चित् कथंचित्
कल्पितः तस्य † सर्वस्य संग्रहार्थो दृष्टव्यः ।

अत्रोच्यते । किमिदं ज्ञानं ब्रह्मकर्मकं विधीयते । न तावच्छब्दज-
न्यम् । स्वाध्यायपाठादेश तत्सिद्धेः । अथ ‡ शब्दजन्यस्यैव ज्ञानस्याभ्यासे
विधीयत इति । न तस्य प्रयोजनं पश्यामः । नन्विष्टविषयस्य ज्ञानसन्तानरु-
मुखसन्तानहेतुत्वं दृश्यते । यद्येवम् § तद्वदेव विध्यानर्थक्यम् । अथ पुन-
साक्षात्काराय ज्ञानसन्तानविधिरुच्यते । नेतद्युक्तम् । न हि दृष्टाधिकारो
विधिरसम्भावितदृष्टफलो भवति । न हि लैङ्गिको ऽर्थो लिङ्गजन्यमेव ज्ञाने
सहस्रशोऽप्यभ्यस्यमानेन साक्षात् क्रियते मा भूत् ॥ शब्दज्ञानादेवाभ्यस-
मानात्साक्षाद्भावः । तज्जन्यमेव ज्ञानान्तराद्भवियति । नेत्यभावे प्रमाणम-
न्यि । अस्तु तर्हि शब्दात् प्रतिपन्नस्य यथाप्रतिपत्ति ध्यानं नाम मनोव्यापारो
विधीयत इति । किमर्थं तस्य विधानम् । ध्येयसाक्षात्काराय । न तस्य
संभवः । न हि परोक्षं ध्यायमानं साक्षाद्भावमापद्यमानं दृष्टम् । ननु दृ-
परोक्षमपि ध्यायमानं साक्षाद्भावमापन्नं कामाद्युपपन्ने । मैवम् । न तद्व्या-
पानम् । अपित्वविद्यात्मकम् अन्यथा बाधो न भवेत् ।

ननु दृष्टव्य इति दर्शनमनूद्य निदिध्यासिमव्य इति ध्यानं दर्शनफ-
विधीयते । उक्तमेतत् न दृष्टाधिकारो विधिरसम्भावित ‖ दृष्टफलो भवतीति

* विधिषु इति । ३ पु० ।

† शब्दजन्यस्य ज्ञानस्येति । ३ पु० ।

‡ शाब्दज्ञानादिति ३ पु० ।

§ सर्वस्योपसंग्रहार्थे इति ३ पु० ।

§ तद्वदेवेति ३ पु० ।

॥ दृष्टफले भवतीति ३ ।

न हि ध्यानं ध्येयसाक्षाद्वापहेतुः क्वचिद् दृष्टम् । अथापि * भवत् नाम ध्यानाद्वेयसाक्षाद्वाः ध्येयस्य तथात्वे किं प्रमाणम् । शब्दस्ताप्रत्यावा-
त्करणोपायोपासनविधाने पर्यगवसिते । न तत्सद्भावे । सत्यम् । तथापि तत्त्वं
सिध्यति यद्यप्यमाणेन देवताविग्रहधत्वन्यायेन । विषय उपन्यासः । तत्र हि न
तथात्वे साधकं साधकं वेति प्रतीतिशरणैस्तथा अभ्युपेयते । न तद्येह सर्व-
स्यात्मत्वे प्रत्यवादिधिरोधात् । आरोपितरूपेणापि ध्यानेष्यते । पूर्वोक्तेष्वपि
ज्ञानविधिपक्षेष्वा नयेव दिशा यस्तुतथात्वसिद्धिर्निराकार्या ।

यत्पुनः कैश्चिदुच्यते शब्दज्ञानादन्यदेव ज्ञानान्तरमलौकिकं वेदा-
न्तेषु कर्तव्यत्वेन विधायत इति । तत्र यदामः । तत्पुनः किंसाधनं † किं क-
र्म चेति वक्तव्यम् । न ह्यनयगतधर्मकारकं ज्ञानं विधातुं शक्यम् । अवगते च
तस्मिन् विधानानर्थक्यम् । साधनमपि न विहितम् तेन विना साक्षाद् वच-
नमनर्थकं भवेत् । तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिपन्तीत्यादिना वचनेन
साधनं वेदानुवचनादि विहितमेवेति चेत् । प्रमाणान्तरस्य तर्हि प्रमाणं शब्दो
नात्मतत्त्वस्य । नेतदुपपद्यते कायंगम्यं हि प्रामाण्यं न विधिगम्यम् । तदु-
क्तम् । गुणाद्वा ऽप्यविधानं स्यात्सम्बन्धस्याशास्त्रहेतुत्वादिति । तदेवमयुक्त-
मेतत् विधिसमन्वये शास्त्रप्रमाणत्वं ब्रह्मणः ।

अथाप्यय यदतः परे ॥ ज्योतिरिति प्रपञ्चातिरिक्तब्रह्माभ्युपगमे देव-
ताविग्रहधत्वन्यायसंभवान्मोक्षकामस्य ब्रह्मोपासनं विधीयते । तथा च श्रुतिः
विद्यया तदारोहन्तीति । नच साध्यत्वे ऽप्यन्तवत्वम् । शब्दगम्यत्वाद्ना-
वृत्तेर्न च पुनरावर्तत इति । न ह्येव तर्कगम्यो येन तर्केणास्य तत्त्वं व्य-
ख्याप्येत । शब्दगम्यस्य तु शब्दादेव तत्त्वव्यवस्थेति । मन्वानस्योत्तरमाह
भाष्यकारः न कर्मब्रह्मविद्याफलयोर्बलक्षण्यादिति । यस्तुसङ्ग्रहवाक्यमेतत् ।
अस्यैव प्रपञ्चो ऽतो न कर्तव्यशेषत्वेन ब्रह्मोपदेशो युक्त इत्येतदन्तं भाष्यम् ।

अस्यायमर्थः । सत्त्वपतः श्रुतितो न्यायतश्च मोक्षस्य नित्यसिद्धत्व-
प्रतीतिर्न क्रियासाध्यो मोक्ष इति । कथम् । यदि सुन्ध्योपासनघन्मानसं
१ ब्रह्मकर्मकुमुपासनं नाम धर्मो मोक्षफलः स्वर्गदिफलयागवद्विधीयते । तथा

* भवत् ध्यानादुपानादिति ३ पु. । † इत्येवेति ३ पु. । ‡ किं कर्मके चेति ३ पु. ।
§ कर्मकारणमिति ३ पु. ॥ दिव्ये ज्योतिरिति वात. पाठः. ॥ १ कर्मेति अधिकमत्र ३ पु. ।

सति शरीरत्वेव तत्फलं भोक्तव्यमित्यशरीरं वाच्यं न प्रियाप्रिये स्पृशत इत्यशरीरमेवा * नुवादो योऽप्यप्रियाप्रियस्पर्शनाभावाऽनुवादश्च निरालम्बनो स्याताम् । न चाशरीरत्वमेव धर्मकार्यम् स्याभाविक्रतुत्वात्संशयः । तेनानुप्रेयकं लवित्तणं मोक्षाख्यमशरीरत्वं स्वभावसिद्धं नित्यमिति सिद्धम् । तथापि कथं च । त्परिणामि नित्यं स्यात्स्यादपि कदाचिद्धर्मकार्यम् । इदन्तु कूटस्थ-
नित्यं ब्रह्म जिज्ञास्यत्वेन प्रक्रान्तम् यत्स्वरूपायगमो जीवस्य मोक्षो ऽभिप्रे-
यते । तत्र यदि हस्तगतविस्मृतसुयर्णादिवद् भ्रान्तिमात्रव्यवहितं मोक्षं प्रत्या-
ख्याय ब्रह्मविषयध्यानक्रियाते देवताविषययागादिव ‡ त्रीतिविशेषो भोग्यो
मोक्षः कल्प्येत । ततस्तेष्वेव तारतम्यावस्थितेषु त्रीतिविशेषेषु यागफलेष्व-
यमपि तथाभूतः स्यात् । ततस्तद्यथेह कर्म § चितो लोकः क्षीयते ऽयमेवा-
मुच पुण्य § चितो लोकः क्षीयत इतिलिङ्गदर्शनापवृंहित ॥ न्यायावगतानि-
त्यस्यो मोक्षः प्रसज्येत । ¶ न च तथाभ्युपगमो मोक्षवादिनाम् । अतो न
कर्तव्यशेषत्वेन ब्रह्मोपदेशो युक्त इत्युपसंहारः ।

यत्पुनर्न च पुनरावर्तत इति शास्त्रावगतं नित्यत्वं न तर्कणापेक्षं
युक्तमिति । तदयुक्तम् । वर्तमानापदेशत्वेन तथाभावे प्रमाणपेक्षणात् । न च
कार्यस्य नित्यत्वे प्रमाणमस्ति । परमाणूनां पाकजो गुणो नित्यत्वं नोदाहरणम्
प्रक्रिया ** माचसिद्धत्वात् । किंच । तेषामिह न पुनरावृत्तिः इमे मानवमावर्त-
नवर्तन्त इति श्रुतिरिदमेममिति विशेषणादस्मिन् कल्पे ऽनावृत्तिं दर्शयति नान-
वधिकामनावृत्तिम् । †† अपि च । अभ्युपेत्य ब्रह्मणः क्रियानुपदेशं मोक्षस्यानि-
त्यत्वोदाह उक्तः न तु क्रियानुपदेशं समते वेदान्तवाक्यगतः यदसमन्वयः ।
तथाच ब्रह्म-वेद ब्रह्मेश भवतीत्याद्याः श्रुतयो ब्रह्मविद्यानन्तरं मोक्षं दर्श-
यन्त्यो मध्ये कार्यान्तरं वारयन्ति वेदान्तब्रह्ममवनयोरैककालत्वनिर्देशात् ।
अतो न विदितस्य क्रियायां विनियोगः । तथा सद्धेतव्यश्चतुर्विधोऽपदेवः
प्रतिपेद इति ब्रह्मदशनसर्वोत्तमभावयो ‡‡ ऐककालत्वनिर्देशान्मध्ये क्रियान्तरं

* अनुवादमोष्यप्रियाप्रियस्पर्शनाभावाऽनुवादविति ब्रह्मो गति ३ पु. ।

† परिणामिनित्यमिति ३ पु. ।

‡ चित इति २ पु. ।

§ न तथेति २ पु. ।

†† अपि चेति ३ पु. ।

‡ त्रीतीतिभोग्य इति ३ पु. ।

॥ न्यायावगतो नित्यो मोक्ष इति ३ पु. ।

** माचसि नास्ति ९, २ पु. ।

‡‡ ऐककालत्वनिर्देशाविति २, ३ पु. नास्ति ।

धारयति पश्यन्निति शतृप्रत्ययो लक्षणहेत्वोः क्रियाया इति क्रियाया हेतु-
भूताद्वातोः शतृप्रत्ययस्मरणात् क्रियायाश्चान्यव्ययहिते हेतुमति हेतुत्वात् ।
यथा तिष्ठन् गायतीति तिष्ठतिगायत्योर्मध्ये क्रियान्तराभाषः * प्रतीयते
तद्वत् । अथ न स्थितिक्रियासामर्थ्यादेव गीतिक्रियानिर्णयः अपि तु प्रयवान्त-
रात् शब्दतो न तयोर्मध्ये क्रियान्तरप्रतीतिरित्येतावतादाहरणम् । इह पुनर्न
सर्वात्मभावस्य ब्रह्मदर्शनातिरेकेण प्रयवान्तरापेक्षा विद्यते ।

किंच । तस्मै मृदितरूपायाय तमसः पारन्तर्यवशीत्याद्याः श्रुतय-
स्तमसो मिथ्याज्ञानस्य मोक्षव्यवधायिनो ऽपनयनमात्रं दर्शयन्ति मोक्षं न
क्रियासध्यम् । इतश्चेतदेवम् । अन्ये ऽपि न्यायविदो मिथ्याज्ञानापये तद-
नन्तरं दुःखाभावं निर्वाणं दर्शयन्ति । मिथ्याज्ञानापयश्च ब्रह्मात्मैकत्ववि-
ज्ञानाद्व्यवति न क्रियातः । कथं गम्यते । इन्द्रो मायाभिः पुंस्रूप ईयत इति
मिथ्यैव भेदावभासस्तस्य प्रतिपत्तादभेदावभासादपनय इति गम्यते ।

अथापि स्यात्त्रैकत्वविज्ञानं † यथायस्थितवस्तुविषयं येन मिथ्यारूपं
भेदावभासं निवर्तयेत् अपितु संपदादिरूपम् विधितः पुंस्रूपेच्छया कर्तव्यमिति ।
संपन्नमाऽल्पमपि वस्तुत्वमव्यनीकृत्य केनचि ‡ त्सामान्येन दर्शनमात्रान्मह-
द्वस्तुसम्पादनम् । ततश्च तत्फलायाप्तिः । फलस्येव वा संपादनम् यथा
मनसो वृत्त्यनन्तत्यसामान्येनानन्तविश्वदेवसंपादनं कृत्वा ऽनन्तलोकजयः ।
एवं जीवस्य § चिद्रूपसामान्येन ब्रह्मरूपसंपादनं कृत्वा ब्रह्मफलमवाप्स्यत
इति । अध्यासस्त्वब्रह्मणि मनआदित्यादौ ब्रह्मदृष्ट्यो॥पासनं जीवस्यापि
ब्रह्मदृष्ट्योपासनं संपाद्यालम्बनमविद्यमानसमं कृत्वा॥ संपाद्यमानस्येव प्राधा-
न्येन मनसा ऽनुचिन्तनमध्यासे त्वालम्बनस्येव प्राधान्येनानुचिन्तनं क्रिया-
योगो धार्याग्न्यादीनां संहरणात्सर्वगुणत्वेनोपासनम् । एवं जीवस्य
स्वगतेन बृंहत्यर्थयोगेन ब्रह्मेत्युपासनं कार्यान्तरेण गुणभूतस्य ब्रह्मदृष्टिः
संस्कारः आज्यस्येवावेक्षणम् ।

अचोत्तरं संपादादिरूपेहात्यादि । तथा सति तत्त्वमस्यादिवाक्यानां

* प्रतीयते इति १ पु० ।

† सामान्येनेति ३ पु० ।

‡ उपासनमेव शीवेति ३ पु० ।

† यथावेति १ २ पु० नास्ति ।

§ चिद्रूपस्य सामान्येनेति २ पु० ।

॥ संपाद्यमानस्येति १ पु० ।

ननु चरितब्रह्मात्मैक्याद्यगमपरः पदसमन्वयो विना कारणेन स्येच्छामात्रेण
संपदादिपरः परिकल्प्येत । तदवगमनिमित्तं च मिथ्याज्ञानापायपूर्विका
विस्मृतहस्तगतसुखणौघाप्रियद्वत्वावाप्तिः फलमनुभवाकूठमपहूयेत । नेह नाना-
स्ति किंचनेति च भेदाभायश्रुतिरुपसृद्धेत । तस्मान्न संपदादिवत्पुरुषव्यापा-
रणतन्त्रा ब्रह्मविद्या किन्तु प्रत्यक्षादिजनितज्ञानव्यपराभृष्टहानौषादानध-
स्तुत्वरूपमात्रनिष्ठेत्यभ्युपगन्तव्यम् । तत्रैवं सति कथं ब्रह्म प्रतिपत्त्युत्तरकालं
कर्मकारकतां नीयेत । ततश्च ज्ञानं वा * तदधिगमफलपर्यन्तं सद् विधिधिपयो
भवेत् । अतो मिथ्यैव भेदाद्यभाषः तस्य प्रतिपक्षादभेदाद्यभाषादप्यनयः ।
तस्मान्मिथ्याज्ञाननिवृत्तिमात्रं मोक्ष इति श्रुतिन्यायाभ्यां सिद्धम् ॥

ननु विद्विक्क्रियाक्रमं तावद्वर्षति ब्रह्म ततः क्रियासमन्वये संभाविते
भवति विधेरपसर इत्याशङ्क्याह न च विद्विक्क्रियाक्रमत्वेनेत्यादि । आह सोऽयं
शान्तिकर्मणि वेतालोलदयो ब्रह्मणः क्रियानुप्रवेशं निराकर्तुं ज्ञानक्रियाया अपि
विषयत्वं निराकुर्वता तत एव शास्त्रयोनित्वमपि † निराकृतमेव तदाह विष-
यत्ये ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वानुपपत्तिरिति चेदिति । अत्रोत्तरम् नाविद्याकल्पित-
त्वादित्यादि । शास्त्रं हि सोऽयमित्यादिलौकिकवाक्यध्वद् ब्रह्मणि प्रमाणम् । तथा-
हि । सोऽयमिति देशकालभेदे ऽपाधिप्रक्षितयेनाभेदे । अगम्यते तथा त्वंपदार्थोऽ-
भ्यात्मानमहंरूपं मन्यमानस्तत्त्वमसिवाक्यात्तत्पदार्थैकतामुपगच्छन् सोऽयमिति-
षदऽहमात्मकेद्रमंशोपाधिकृतवेद्यवेदितृवेदनात्मकप्रपञ्चेनार्थात्प्रलीयमानेना-
‡ चच्छिद्य विच्छिद्यमानानिर्द्वयप्रकाशः प्रमाणफलं ॥ दर्शितः । तदप्यथच्छेदक-
पिनाशे तदेव चिजहर्त्रिर्बोधयतामापद्यते । तेन च प्रमाणादिषु प्रत्यक्षस्य युगप-
** त्रलये ऽपि तदवच्छेदानुभवफलं वाक्यनिबन्धनम् । अतो वेदैकगोचरो
निर्वाणमिति वेदविदः प्रतिपेदिरे । तथाचैवविषयस्य प्रमाणाव्यापारस्य प्रकाशका
मन्थब्राह्मणवादा भाष्ये दर्शिताः । एवं च नित्यमुक्तात्मस्वरूपममर्षयान्न मोक्ष-
स्यानित्यत्वदोषः । यस्य तूत्पादो मोक्ष इत्यादिना । तस्माच्च ज्ञानमेकं मुक्ता
क्रियामन्धमात्रस्याप्यनुप्रवेश इह नोपपद्यत इत्यन्तेन भाष्येणा ऽविद्यानिवर्त-

* तदवगमपर्यन्तमिति २ पु. ।

† निराकृतमेतदाहोति १, ३ पु. ।

‡ अर्थाधिकृतभेदविधित्वे इति ३ पु. । § अयच्छिद्यमानानिर्द्वयप्रकाश इति ३ पु. ।

॥ दर्शित इति ३ पु. नास्ति । ¶ प्रमाणादीति २ पु. । ** प्रविनये ऽपीति २ पु. ।

नेन नित्यमुक्तात्मव्यरूपसमर्पणं मोक्षं विहाय क्रियानुप्रवेशं कल्पयतो ऽपि न तस्य तत्र संभव इति * दर्शितम् । कथम् । यदि तापदुस्पादो विकार्यो वा मोक्षः तदा यद्यपि क्रियानुप्रवेशो युक्तः तथापि मोक्षस्य ध्रुवमनित्यत्वमित्युक्तम् न कर्मब्रह्मविद्याफलयोगैलक्षण्यादित्यादिमाप्येव । अयानित्यत्वपरिहाराय स्थितस्येवा ऽऽप्यत्वं † मुच्यते । तदपि न । आत्मस्वरूपस्य क्रियापूर्वकाऽऽप्यत्वानुपपत्तेः । व्यतिरेकेषु सर्वगतत्वेन नित्यप्राप्त्यादाकाशेनेव न क्रियापेक्षा प्राप्तिः । अथ विकारपक्षेने ‡ ऽप्यथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यत इति श्रूयमाणस्य प्राप्ये क्रियापेक्षेति । न । विकारदेशेपि ब्रह्मणो विकारसंस्थोभावादविशेषात् । अथ विकारपक्षेण ब्रह्म न विकारदेशे ऽस्ति तेन तत्प्राप्ये क्रियापेक्षेति । सा तर्हि तत्प्राप्तिरात्मनस्तादात्म्यापत्तिरुत स्वैनेव रूपेण तत्रावस्थानम् । यदि पूर्वकल्पः तदा स्वरूपनाशः । अथ द्वितीयः । संयोगस्य विप्रयोगा § वसानत्वात्पुनरावृत्तिः । न चापुनरावृत्तिश्रुतिर्वर्तमानापदेशिनी तथाभावे प्रमाणान्तरमपेक्षमाणा स्वयं ॥ प्रमाणीभवति । संस्कार्यत्वमपि न सम्भवति गुणदेऽप्येवार्थेवापनेययोस्तत्रासम्भवात् । अथ विद्यमानस्याभिर्व्याकरादशस्येव निघर्षणेन । तच्च न आत्मनः क्रियारहितत्वात् । अन्याश्रयायास्तु न विषयः प्रत्ययपत्वात् ।

नन्वीश्वरमिध्यानान्मत्तापणमो भविष्यति दीपप्रभयेव घटाद्यगुण्ड-
नेन ¶ तमोपनयः । उच्यते । किमसौ मलः ** परमार्थैः समुत्ताविद्यात्मकः ।
यदि ** परमार्थैः सन् । †† न तर्हि स्वाश्रयविकारमन्तरेणापसारयितुं शक्यः । न
हि विकार आत्मनः संभवति ‡‡ अविकारित्वश्रुतेः । अथाविद्यात्मकः । न
तर्हि ऽविद्यायद्गतेन सम्यग्ज्ञानेन विना तस्यापनयः लोके तथादृष्टत्वात् अन्यथा
चादृष्टत्वात् । न च ज्ञानादिक्रियेव संस्कार्यत्वसंभवः । अहं कर्तुं रिदमंशस्यैव
तत्र संस्कार्यत्वात् । तस्मान्न संस्कार्योपि मोक्ष इत्युपसंहरति । अथापि
त्वऽन्यदपि क्रियाफलमस्ति तद् द्वारेण मोक्षस्य क्रियानुप्रवेशः स्यादित्याशङ्काह
अतोऽन्यन्मोक्षं प्रतीत्यादि । न हि दृष्टमदृष्टं वा क्रियाफलमुत्पत्त्यादिवत्तु-

* दर्शयतीति ३ पु. † उच्यतेति ३ पु. ‡ अविशब्दो नास्ति ३ पु. ।
§ अवसानादिति २ पु. ॥ प्रमाणीभवति ३ पु. ¶ तमोपनयमिति ३ पु. ।
** परमार्थसंज्ञिति ३ पु. †† न हि स्वाश्रयेति १, ३ पु. ‡‡ अविकारश्रुतेरिति ३ पु. ।

यातिरिक्तं शक्यं केनचिद्वर्णयितुम् । तस्मान्ज्ञानस्यैव मोक्षो गोचरो न क्रियायाः ।

ननु * च ज्ञानस्यापि न गोचरो ब्रह्मेत्युक्तम् न विदिक्रियाकर्मत्वेन कार्यानुप्रवेशो ब्रह्मण इति घटता । सत्यम् । कर्मस्य ज्ञानं प्रति निषिद्धम् न पुनरनुपयोग गव्येकान्ततो ज्ञानस्याभिहितः । तथा च तत्रैवोपयोगप्रकारो दर्शितः अविद्यापरिकल्पितभेदनिवृत्तिः परत्वादित्यादिना भाष्येण । मा तर्हि बोधः क्रियाया गन्धमात्रस्यानुप्रवेश इह नोपपद्यत इति ननु ज्ञानं मानसी क्रिया न चैलक्षण्यादित्युत्तरम् । कथं चैलक्षण्यम् । अजन्यफलत्वात् । उक्तमजन्यफलत्वमहङ्कारः † टीकायाम् । इदमपरं चैलक्षण्यम् ज्ञानं न चोदनाजन्यम् वस्तुजन्यं हि तत् । वस्तु च ज्ञानात्प्रागेव § स्वरूपे व्यवस्थितम् । अतस्तत्तन्तं ज्ञानम् न तज् ज्ञानेनान्यथा कर्तुं शक्यम् । अथापि स्यात् । भवेत्प्रात्यक्षं वस्तुजन्यम् अनुमानादिषु कथम् । तथापि लिङ्गादिपरतन्त्रम् न चोदनायास्तत्रानुप्रवेशः । किंच । न चोदनाजन्यं ज्ञानमेकान्ततो वस्तुपरिच्छेदकम् योपादिष्वन्यादिदृष्टिविधानदर्शनात् । अतो वस्तुविषयस्य ज्ञानस्य क्रियात्वे ऽपि न चोदनाजन्यत्वम् न पुनस्तन्त्रत्वम् अपितु प्रमाणवस्तुपरतन्त्रत्वम् एवं सम्यग्ज्ञानत्वोपपत्तेः अनाविद्यान्निज्ञानस्य । एवं सति ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानस्यापि यथाभूतवस्तुविषयत्वात्त चोदनाजन्यत्वम् । अतो न विधेरवावकाशः । अतः श्रूयमाणा अपि विधयः केवलप्रमाणवस्तुपरतन्त्रे ज्ञाने ऽकिञ्चित्कारत्वात् कुण्ठीभवन्ति । अतो ऽर्थवादतया ऽऽत्मज्ञानस्तावकत्वेन तदनुभवीकरणत्वात् सामर्थ्यासिद्धबहिर्मुखतानिरोधाच्च विधिकार्यलेशस्य विद्यमानत्वाद्विधय इव लक्ष्यन्ते । तथा च अथर्णं नाम आत्मावगतये वेदान्तवाक्यविचारः शारीरकअवर्णं च । मननम् वस्तुनिष्ठवाक्यार्थेक्षितदुन्दुभ्यादिदृष्टान्तवन्मस्थितिलयवाचारम्भणत्वादियुक्त्यर्थवादानुसंधानं वाक्यार्थोऽविरोध्यनुमानानुसंधानं च । निदिध्यासनं मननोपबृंहितवाक्यार्थविषये स्थिरीभावे विधेयस्योपासनापर्यायस्य निष्फलत्वात् ॥ दर्शनम् ततो वाक्यार्थे स्वेयान्निरस्तसमस्त-

* चेति नास्ति ३ पु. ।

† परत्वादित्येति ३ पु. ।

‡ टीकायामित्युक्तम् । इदमपरमिति ३ पु. ।

§ स्वस्वरूपेति ३ पु. ।

॥ दर्शनं अतो वाक्यार्थसंयोगेति ३ पु. ।

प्रपञ्चायभासविज्ञानघनेकतानुभवः । कः पुनरुपायपादः । इदमत्र प्रप्नुम् क्रियाकारकफलात्मकात्संसारद्विरक्ताये मेचेय्ये भुमुक्षवे मोक्षमाधनमात्मज्ञानं प्रतिषिपादयिषन्न या अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवतीति पत्यादेरीक्षितत्वं प्रतिषिध्यात्मन ईप्सित * तमत्वमाह । ननु नैयात्मन ईप्सित * तमत्वमुच्यते किन्तु पत्यादीनामेवात्मार्यतयेप्सितत्वमुच्यते आत्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवतीति । मेवम् । न हि तस्मिन्नऽनिष्टे तदर्थमिष्टं भवति । तस्मादनेनोपायेनात्मन गवेप्सितत्वमुक्तम् । ईप्सितश्चेद् दृष्टव्यः श्रोतव्य इत्येवोऽर्थवादः । एतच्च सधे प्रथमसूत्रेणैव सूचितं विवृतं च भाष्ये । † अपि च । नैवायं विधौ कृत्यः । किं तर्हि । अहं कृत्यातृवश्चेत्यहं कृत्यः । ‡ गतेनात्मेत्येवोपासीत आत्मानमेव लोकमुपासीतित्येवमादीनि विधिच्छायानि याक्यानि ध्याख्यातानि वेदितव्यानि । अतो हानोपादानशून्यात्माद्यगमादेव कृतकृत्यता प्रतीयते । श्रुतिस्मृतियादानां च तथा प्रस्थितत्वात् । तस्मान्न प्रतिपत्तिविधिविषयतया ब्रह्मणः समर्पणमित्युपसंहरति । अस्यायमर्थः । न प्रमाणात्मकेनेतरैश्च या ज्ञानव्यापारेण विधीयमानत्वेन कल्पितेन § संसर्गो ब्रह्मण इति ।

॥ यदपि केचिदाहुरित्यादि । अस्यायमर्थः । यदि स्वरूपमात्रनिष्ठोऽपि वेदमार्गोऽस्ति तत इदं पूर्वोक्तं प्रतिष्ठां लभते अन्यथा क्रियानुप्रवेशातिरिक्तमवेदार्थं यथ स्यादिति । अस्योत्तरम् । तत्र चोपनिषदस्य पुरुषस्यानन्यशेषत्वादिति घन्तुसंग्रहवाक्यम् । ¶ अस्यैव प्रपञ्चः यो ऽसाद्युपनिषत्स्वेवाधिगत इत्यादिः । अस्यायमर्थः । यो ऽयमहंप्रत्ययविधयात् क्रियासम्बन्ध्यात्मनोऽतिरिक्तः सम गकः सर्वभूतेष्वहंकर्तुरपि सात्त्विभूतो न च केनचित्प्रमाणेन सिद्धः येन क्रियाशेषतां नीयेत । न हि प्रमाणान्तरासिद्धः क्रियासम्बन्धितयोपदेष्टुं शक्यः । न च स न प्रतीयत इति युक्तं वक्तुम् । तत्प्रतिपादकोपनिषत्पदसमन्वयस्य दर्शितत्वात् । अत एवोपनिषदत्वविशेषणमनन्यविषयत्वात् । तच्च वेदान्तानां तत्परत्वे ऽवकल्पते । नैव प्रतीयमानोऽपि

* तमम् नास्ति ३ पु० ।

† तेनेति ३ पु० ।

॥ यत्पि केचिदिति ३ पु० ।

‡ किञ्च नेनेति ३ पु० ।

§ संसर्गो ब्रह्मण इति ३ पु० ।

¶ तस्येति ३ पु० ।

शक्तिरजतयन्मिथ्येति शक्यं वक्तुम् बाधाभावात् । इतरत्र न शक्यते मिथ्येति विदितुम् तस्मिन्नौपनिषदे पुरुषे स एव नेतिनेत्यात्मशब्दप्रयोगात् । आत्मनश्चानिराकार्यत्वात् य एव निराकर्ता तस्यैवात्मत्वप्रसङ्गात् । न च तस्य कदाचिदभाधः सम्भवति अभिधहेतूनामपिपयत्वात् । न च निर्हेतुको विनाशः चित्तेरेकरूपावभासेन क्षणभङ्गनिराकरणात् । अतो ऽयच्छेदप्रसङ्गे तस्मिन् स्वयंप्रकाशमाने सर्वस्य पुरुषार्थविर्विनाशः सा काष्ठा सा परा गतिः । तदेवमसंसार्यात्मनि प्रमाणांतरागोचरे वेदान्तवाक्यसमन्वयात् प्रतीयमाने कथं तत्परो वेदभागो न भवेत् कथं वा प्रतीयमानो निराक्रियेत ।

नन्वाध्यायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानामित्यक्रियार्थानां पदानामर्थशून्यत्वं यावत्तात्पर्येपिद आहुः । तस्मात्प्रवृत्तिनिवृत्तिव्यतिरिक्तार्थवादिनां * निरालम्बनत्वात् ततो वस्तुत्वधर्मः सामान्यतोद्गृह्णित्वधर्मो भ्रमः । तेन प्रवृत्तिनिवृत्त्यनुपयोगि वस्तु न शब्दादवगम्यते † अत एव ‡ तन्मिथ्येति शक्यते वक्तुम् । प्रमाणांतरस्यापि § तद्विषयस्यासम्भवात् । कथं पुनः प्रवृत्तिनिवृत्त्यनुपयोगि वस्तु न शब्दादवगम्यते । शब्दस्य तत्र सामर्थ्याग्रहणात् । न वागृहीतसामर्थ्यं एव शब्दश्चक्षुरादिवद्विज्ञानं जनयति । सामर्थ्याग्रहणं च ज्ञानकार्येणैवम् । ज्ञानं च विशिष्टार्थविषयं तद्विषयप्रवृत्त्या ॥ अवगम्यते । तदभावे कुतः सामर्थ्यकल्पना स्यात् । अक्रुप्रसामर्थ्यंश्च शब्दो ¶ ऽक्रियाशेषे ऽर्थे कथं विज्ञानं जनयेत् ।

उच्यते । नैव सूत्रकारभाष्यकारयोरभिप्रायो लौकिको वा न्यायः सम्यगवगतो भवता पश्यतु भवान् । देवदत्त नामभ्याज शुक्तां दण्डेनेति प्रवर्तकाभ्याजोतिपदातिरेकिणां देवदत्तादिभूतार्थवादिनामप्रवर्तकानामपि प्रवर्तकादेव धाक्यादूतवस्तुविषयमपि सामर्थ्यं प्रतीयते न वेति । प्रतीयते चेत् निप्रयोजनत्वमानर्थक्यम् न निरालम्बनत्वम् । तदाह भाष्यकारः अपिच आम्नायस्य क्रियार्थत्वादित्यादिना माधेय । प्रयोजनं चानन्तरं पारम्पर्येण वा सुखावाप्ति ** दुःखपरिहारी वा स्यात् । अतस्तदर्थक्रियानुपयोग्यार्थवाचिनां सो ऽरो-

* निरालम्बनत्वे इति ३ पु. । † सत एवेति ३ पु. । ‡ तदिति २ पु. तास्ति ।

§ तद्विषये त्वभ्यादिति ३ पु. । ॥ अर्थेति नास्ति ३ पु. ।

¶ अक्रियाशेषे ऽर्थे इति ३ पु. । ** सुखावाप्तिदुःखपरिहारी इति २ पु. ।

दीदित्यादिपदानां भवत्यानर्थक्यम् ब्रह्मात्मत्यागतिममन्वितानां तु परमपु-
 स्यार्थफलानां कथं निष्पद्योजनस्यम् । स्यादेतत् । यद्यपि प्रधर्तकादेव धाक्या-
 द्रुतार्थविषयमपि सामर्थ्ये प्रतीयते तथापि नाप्रतिपन्नमूतार्थाद्यगतेः संभवः ।
 * क्रियार्थेत्येव संसर्गाद्यगमात् । न हि गोपदानदर्थः साक्षादिमत्पिण्डधर्मत्वे-
 नाद्यगते । व्युत्पत्तिकाले पुनः प्रयोगान्तरेष्वप्रतिष्ठितः केशरादिमत्पिण्डधर्मत्वेन
 वा प्रतीयते । विषय उपन्यासः । गोपदस्याभिधेयसम्बन्धेन नानाविधसाम-
 र्थ्यमुपलब्धम् । अतो युक्तेकद्वयेव प्रतीतिः । शब्दान्तरार्थान्यये पुनः प्रतिवि-
 भक्ति प्रतिपदार्थान्तरं च प्रयोगः † भेदादन्यथान्यथा च सम्बन्धग्रहणकाल
 ष्याऽऽवापो ‡ द्वापनिबन्धनः समन्वयो दृश्यते । तेन द्वयगुणक्रियाभिधायिभिः
 पदेः सम्बन्धयोग्यताभिधायिभिर्मन्त्रिसंयुक्तेः प्रयोगेदम्पर्यवशादनियतः सम्ब-
 न्धो व्युत्पत्तिकाले निरूपितः । तथा च वषट्कर्तुः प्रथमभवः तस्मात्पूषा
 प्रपिष्टभाग इत्येषमादौ क्रियाशून्यानां समन्वयो दृश्यते । यस्तु कर्तव्य इति
 क्रियासम्बन्धः § स समन्वयनिमित्तो न तन्निमित्तः समन्वयः । यत् तद्व-
 तानां क्रियार्थेन समान्नाय इति सूत्रयामास जेमिनिः । तदपि सिद्धेषु रूपादिष्व
 ऽर्थेषु वर्तमानानां सामानाधिकरण्याद्यर्थत्वेन समान्नायः समुद्धारणमिति
 यतो दर्शितः समन्वयो विशेषणविशेष्यत्वेनापि ॥ क्रियार्थेनेति तु धर्म ॥ जि-
 ष्ठासोपक्रममात्रकृतोपयोगितया ** सूचितम् । तथा ॥ भाष्यकारोपि दृष्टो हि त-
 स्यार्थः कर्मावबोधनमित्यर्थसद्भावमात्रे कथनीये कर्मावबोधनमिति प्रकृतोपयो-
 गित्वेनेवाक्तवान् । तदेतदाह भाष्यकारः यद्यपि शास्त्रतात्पर्येविदामनुक्रमण-
 मित्यादिभाष्येण । अत एव पूर्वेषु तन्त्रेणागतार्थत्वाच्छारीरकारम्भः । तच्च हि
 वेदस्य विवक्षितार्थत्वं स्वतः प्रमाणं स्वरूपे च विज्ञानोत्पत्तौ शब्दस्य सामर्थ्य-
 मित्येतत्सर्वमवगतम् । क्रियार्थेन समान्नाय इति तु धर्मजिज्ञासाप्रतिज्ञानुसा-
 रेण सूचितम् । इह पुनस्तत्तु समन्वयादिति विशेषणविशेष्यत्वात्मकमपि गौण ††
 मपि सामानाधिकरण्यं विहायैकस्मिन्नर्थे ऽधिकरणे तत्त्वमसीति समन्वयो

* क्रियापत्तेरिति ३ पु. ।

† भेदेनान्यथा सान्वया चेति ३ पु. ।

‡ उद्धारनिबन्धन इति ३ पु. ।

§ स इति नास्ति १, २ पु. ।

॥ क्रियार्थत्वेनेति ३ पु. ।

॥ जिज्ञासा प्रकृमादिति २ पु. ।

** सूचितमिति १ पु. ।

†† अपिशब्दः पुनर्नास्ति पु. ३ ।

मुख्यः प्रदर्शितः । तथा च भगवान् पाणिनिरव्यतिरिक्ते * प्रातिपदिकार्थमात्रे
प्रथमो स्मरति नाऽस्ति क्रियाकर्तार्ये † वातिरिक्ते ऽर्थे । तेन च कात्यायनस्या-
स्तिर्भयन्तिपर इति मतं नानुमन्यते । दृश्यते च फलिता अमी दुमा राज्ञो-
ऽयं पुरुष इत्यस्ति क्रियाशून्यः समन्वयः । नात्रापि ये फलिता दुमास्ते सन्ति
यो राज्ञः पुरुषः सोऽस्तीति विवक्षितम् ‡ अपित्वेते दुमाः फलिताः अयं
पुरुषो राज्ञ इति सम्बन्धमात्रावसितं वाक्यम् । एवं सामान्यतः सिद्धस्य जग-
त्कारणस्य सर्वज्ञत्वादिसम्भाव्यत्वे त्वम्पदार्थस्य च ब्रह्मात्मतार्या समन्वयो
वेदान्तवाक्यानां सिद्धः न तत्रास्तिक्रियाया यस्तु स्वरूपान्तर्गतान्या अप्यनुप्रवेशो
‡ दूरत एव बाह्यायाः ।

किञ्च । ब्राह्मणो न हन्तव्य इति प्रतिषेधवाक्यसमन्वये न क्रिया
क्रियाया वा ऽवगम्यते किन्तु क्रियानिवृत्तिरेव नियमेन प्रतीयते । व्रनशब्द-
समन्वयात् प्रजापतिव्रतादिषु नेचेतोद्यन्तमादित्यमित्यादिष्वनीक्षणं ॥ मानवी
संकल्पक्रिया प्रतीयते अनीक्षणं कुर्यात् ॥ नेचे ऽहमिति संकल्पयेदिति । न
नञः समन्वयमात्रात् तस्य समन्वीयमानार्थाभावकरत्वात् । न च स्वभाव-
प्राप्तहन्त्यर्थानुरागेणेत्यादिभाष्यस्याप्यमर्थः । स्वभावत एव रागादिनिमित्ता-
च्चास्त्रमन्तरेणैव हननक्रिया प्राप्ता यदि नञानुरज्यते विशेष्यते तदा
भवत्यहननमिति । ततश्चाहननं कुर्यादिति वाक्यार्थः स्यात् न हननं न कुर्या-
दिति हननक्रियानिवृत्त्योदासीन्यम् । अतो न हन्यामिति मानवी संकल्पक्रिया
ऽपूर्वा ऽभिहिता स्यात् । न चैतद्युक्तम् नञः सम्बन्ध्युपमर्दः ** रूपत्वात् । अनी-
क्षणे तु व्रत †† शब्दबलात्तथासमन्वयो न नञः सामर्थ्यादित्युक्तम् ।

ननु नञर्थे नियोगः प्रतिषेधेऽपि । तेन गगाद्यनुष्ठानादिवनजर्थानुष्ठा-
नान्नियोगः साध्यः किमुच्यते क्रियानिवृत्त्योदासीन्यं प्रतीयत इति । वार्तमे-
तत् । नञर्थो हि नाम न क्रिया ‡‡ नापि साधनम् अपि तु येन संसृज्यते
तस्याभावो न तत्सिद्धिहेतुः । एवं प्रतिषेधस्य विधेरन्यत्वं सिध्यति । अन्यथा

* प्रातिपदिकमात्र इति ३ पु. । † एव व्यतिरिक्तार्थ इति ३ पु. ।
‡ कित्वेते इति ३ पु. । § "दूरत एव बाह्यायाः बाह्यायाः" - इति ३ पु. ।
॥ नामेत्यनार्थकं ३ पु. । ¶ नेचेऽस्तीति ३ पु. ।
** रूपत्वादयोऽर्थेति ३ पु. । †† शब्दसमन्वयात्तर्पणं ३ पु. ।
‡‡ न साधनमिति ३ पु. ।

विधिरपि * सधं म्यात् । तस्मात् संसृज्यमानाभावमात्रे प्रतिषेधवाक्यं यथे
 म्यति । † तच्च न विधिगन्धे ‡ पि विद्यते । तद्व संसृज्यमानं विधिनिमित्त
 यामन्वयाधीष्टं प्रस्ताभ्यनुष्ठानानामऽभावात्प्रतिपाद्यधर्मः प्रतिषिध्यमानो
 या § कले प्रार्थनाप्रतिषेधपात्रे तिहाद्यर्थः । तेन तदभावाः प्रतिषेधार्थः ।
 च प्रागमायः स्वभावाच्चिदुः । ॥ तस्मात्संस्कारोद्बोधनिमित्तसन्निधावपि तस
 तिगन्धे प्रयत्न आस्त्येव । स च यद्यपि साध्यः तथाप्यन्वयव्यतिरेकमा
 न यद्वायः तत्प्रतिपादकपदाभावाच्च गक्रयास्ते संसृष्टपदार्थव्यतिरेकमात्र
 धार्यायैत्याभावाच्च । अतो यस्वाद्येदर्थो न स वेदानार्थः । वाच्यन्तु
 भून्यमेवावसितम् न साध्यं किञ्चित्तेन विषयोक्तम् औदासीन्यमात्रावपि
 त्यागस्य ।

अथ पुनर्नैवयधियथो नियोग एव प्रतिषेधे ऽपि वाक्याय
 वेशः । भवतु तथापि प्रतिषिध्यमानक्रियानिवृत्त्या स विध्यति क्रियोपादाने
 तत्फलप्रार्थनैव हेतुरिति तत्कारणप्रतिबन्धे प्रयत्नास्थानाद्वियोगसिद्धिः
 तस्मान्प्रव्यतिरेकावसेयमिति पूर्वोक्तान्मार्गाच्च विधिष्यते । तदेवं षट्संख्य
 रानुसारेणैव समन्वयानुसरणे सति तद्रूपं ब्रह्म न साध्यं
 दर्शितानि च वेदान्तवाक्यानि कारुण्यमान्ये सिद्धे तद्विशेषावगमाच्च
 न्वितानि यतो वा इमानि भूतानि आपन्त इत्यादीनि तत्त्वमसीत्यादीनि

यत् पुनस्तत् प्रतिपन्नब्रह्मात्मभावस्यापि पूर्ववत्संसारिवदर्थना
 रणुस्वरूपकथनपदार्थवत्त्वमस्य समन्वयस्य ततो न तन्मात्रे तस्य पर्यवसानं
 मिथ्ययोतरम् नायगतब्रह्मात्मभावस्योत्पादि । अस्यायमर्थः न कर्मनिमित्त
 स्तावच्छरीरसम्बन्धः इतरैतराश्रयदोषात्किंवादिरहितत्वाच्च चेतन्यस्य
 अनादित्वे ऽप्यन्धपरम्परावदप्रतिगृह्यात् । तन्निमित्तत्वे च पुत्राद्विशरीरेण्ये
 गोणत्वप्रसङ्गात् तथानुभवाभावात् प्रसिद्धगोणत्वप्रकारासम्भवात् पुत्रादिवशी
 रेण्ये स्वशरीरेणापि प्रमातृत्वाभावात्प्रसङ्गात् । वारिष्येपादविद्यानिमित्तः शरी
 रसम्बन्धः । तस्यां च निवृत्तायां तत्सम्बन्धनिवृत्तौ कथं पूर्ववत्त्वमिति

* सर्वः स्थावरीति ३ पु ।

§ प्रसवाद्येनेति ३ पु ।

मुखदुःखानुभवः । तथा च श्रुतिस्मृतिवादा ब्रह्मविदः सर्वसंसारप्रयुक्तभावं
दर्शयन्त उदाहृता भाष्ये । तस्मान्न ब्रह्मात्माभिमानिनः पूर्ववत्संसारित्वम्
तदभिमानविरोधात् । वैषयिकस्तु साक्षादनुभवभिमानः संसारविषय आरब्ध-
कर्मणोपनिमित्तः तिमिरनिमित्तद्विचन्द्रयत् । मनननिदिध्यासनयोर्न ब्रह्मावग-
त्युत्तरफालीनता किन्तु श्रवणध्वजगत्युपायतया पूर्वकर्मणोपेत्युक्तम् ।

तदेवं सिद्धस्य वस्तुनः स्वरूपसत्तामावेणातिप्रमाणस्य प्रमाणविषयतया
प्रेमयत्याद्विधीयमानक्रियाकर्मत्वे तु कारकत्वस्य प्रमाणान्तरसिद्धयपेक्षत्वात्ततः
सिद्धानुपपत्तेर्वाक्यभेदप्रसङ्गात्प्रत्यक्षादिविरोधे देवताधिकरणन्यायासिद्धेर्वा-
स्यान्तरसिद्धस्य कर्मकारकत्वे चतुर्विधस्यापि कर्मकार्यस्य तत्रासम्भवात्तत्
कर्मकोपासनाद्वेवताकर्मयोगादिवत्स्वर्गोपमो मोक्षः फलं कल्प्येत । तस्य
तद्वेदशानित्यत्वप्रसङ्गाद् ब्रह्म वेदब्रह्मैव भवती* त्यादिभ्यो ब्रह्मवेदन-
मोक्षफलयोर्निरन्तरत्वप्रतिपादकेभ्यो वाक्येभ्योर्यादन्तराले क्रियानुप्रवेशनिरा-
करणात् तरति शोकमात्मविदित्यादिश्रुतिभ्यो मोक्षप्रतिबन्धनिवृत्तिमात्रस्यैवा-
त्मज्ञानफलस्य दर्शितत्वात्साध्यान्तरामावे क्रियानुपपत्तेर्ब्रह्मात्मावगमस्य च
मुख्येक्याधिकरणस्य संप्रदादिद्विकल्पनानुपपत्तेः प्रमाणजन्याया अपि विदिक्रि-
यायाः कर्मत्वनिषेधाद्विधीयमानोपास्तिक्रियाविषयत्वस्य दूरनिरस्तत्वाद्वि-
दिक्रियाविषयत्वे ऽपि समारोपितनिवर्तनमुखेन नित्यसिद्धचेतन्यस्य ब्रह्म-
स्वरूपतासमर्पणाद्वैषयिकविषयत्वोपपत्तेः सत्यपि वा विदिक्रियाकर्मत्वे तस्य
च विध्यनायतत्वाद्विधिच्छाद्यानां संस्तावकत्वेनाहार्यत्वात्संसारनिवृत्तेश्च
ज्ञानफलस्य दृष्टत्वात् । अतो विधिनिरपेक्षं स्वतन्त्रमेव ब्रह्म शास्त्रप्रमाणकम्
वेदान्तवाक्यसमन्वयादिति सिद्धम् ।

शब्दं च सति † वेदान्तानां परस्परसमन्वयजनितविज्ञानातिरेकेण
चक्षुरादिवर्तकत्वस्याभावा ‡ तद्विषयः शास्त्रारम्भः पृथगुपपद्यते । अन्य-
थापि बोधकत्वातिरेकेण प्रवर्तकत्वमपि चेत् अथातो धर्मजिज्ञासेत्येवार-
ध्यत्वान्न पृथगारभ्येत । अथाप्यबहिःसाधनत्वात्ततः परिशेषितमिति ।
तथाप्यथातः परिशिष्टधर्मजिज्ञासेति प्रतिज्ञा स्यात् प्रवर्तकविशेषजिज्ञास-

* त्रिवर्तित्यो ब्रह्मेति २ पु. ।

† उपपद्यते इति ३ पु. ।

‡ यदानां परस्परैति ३ पु. ।

नात् । तदेवं ब्रह्मावगमात् प्रागेव विधिविधेयप्रमाणप्रमेयव्यवहारः ।
 प्रमातृविधिविषयस्य चाभावात् तत्सद्भाव इति । अपि चाहुरिति ।
 मेतद् ब्रह्मविदामिति पूर्वोक्तं न्यायं संक्षेपतः श्लोकेः संगृह्णाति*
 मुख्यात्मन इति । गौणोऽहंमानो ममत्वेन सम्यन्धात्पुत्रदासदे । अतः स
 गौण आत्मा मिथ्य देहादारभ्याहङ्कर्तुर्दिमंशपर्यन्तो ऽहंमानो
 त्माभिमानात् अतः† यात्मा । तस्योभयस्याप्यात्मनो
 त्मावगमेन तदाथा‡ दिवाधनाद ऽसत्त्वे तन्निमित्तं शास्त्रीयं
 † शरीरं च भोक्तृत्वं ‡ अताभावात् कथंचिदुद्भवदित्यर्थः । तदेतद्
 यत्राह अन्वेष्टव्यात्मेति । सोऽन्वेष्टव्य
 रूपब्रह्मात्मावगमात्प्रागेव प्रमातृत्वाभिमानः § प्रत्यक्चित्तेर्यदा ॥ पुनस्तदू
 विस्मृतसुवर्णवदद्यात् तदा स एव प्रमातृत्वाभिमतो निरस्तसंसारद्वेषः संपन्नः
 कुतस्तस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वे भयतः ।

यदायमहमुल्लेखप्रमुखप्रमातृत्वादिव्यवहारः कल्पितः कथमिदानीमस्य
 प्रामाण्यमित्याशङ्क्याह देहात्मप्रत्यय इति । यथा देहे विशिष्टजातीये तद्
 तिरिक्तस्याहङ्कर्तुर्गुरहंमानसम्यन्धः कल्पितो ऽपि स्वनिबन्धने लोक
 स्वरूपव्यवहारे यथा ऽवगतितत्त्वहेतुः तथा ऽयं कल्पितो ऽप्यलौकिकात्मस्व
 प्रतिपत्तेः प्राक् प्रमाणम् निश्चितप्रत्ययोत्पादनाद्वाधानुपलब्धेरेवेति ॥

इति नवमं वर्णकम् ।

** इति श्रीपद्मपादाचार्यविरचितायां पञ्चपादिकायां चतुःसूत्री समाप्ता

परिसमाप्तश्चायमुपलभ्य

* गौणमिथ्यात्मन इति ३ पु० ।

† दर्शयता इति ३ पु० ।

‡ स्वहृत्पमिति ३ पु० ।

§ सांसारिकज्जेति २ पु०, सत् ।

§ प्रत्यगात्मन इति २ पु० ।

§ अहंमानसम्यन्ध इति १ पु० ।

पञ्चपादिकायां नवमो वर्णकः समाप्तः इति चतुःसूत्री-इति ३ पुस्तके पाठो ऽ